

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

DR. BLAULAJOS.

HARMINCNEGYEDIK ÉVFOLYAM.

1917. ~~APRILIS~~ APRILIS — OKTÓBER ~~2~~ 2 — 4. SZAM.

MEGJELEN JANUÁR, APRILIS, JULIUS ÉS OKTÓBER ELSEJÉN

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST.

1917.

A MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE HARMINCNEGYEDIK
ÉVFOLYAMÁNAK MUNKATÁRSAI,
AMENNYIBEN DOLGOZATAIKAT ÉS KÖZLEMÉNYEIKET ALÁÍRTÁK.

<i>Dr. Blau Lajos</i> , Budapest	— — — —	9, 47, 67, 88
<i>Dr. Fischer Gyula</i> , Budapest	— — — —	169
<i>Dr. Gedő Árpád</i> , Budapest	— — — —	1
<i>Dr. Guttmann Mihály</i> , Budapest	— — — —	195
<i>Dr. Hevesi Simon</i> , Budapest	— — — —	173
<i>Dr. Klein Miksa</i> , Budapest	— — — —	52, 185
<i>Dr. Mezey Ferenc</i> , Budapest	— — — —	81
<i>Dr. Venetianer Lajos</i> , Ujpest	— — — —	159

TARSADALOM.

A FERENCZ JÓZSEF ALAP

A nagy világlomlásban, a fájdalmak és szenvedések vérzivatarában, a sorsdöntő idők elmulását be nem várhatva tért meg őseihez jó öreg királyunk, I. Ferencz József. Halála végtelen fájdalommal tölti el összes népeit, akik a legfénylőbb uralkodói és emberi erényekkel felruházott fejedelmök iránt mélyes szeretettel és ragaszkodással voltak eltelve. A magyar zsidóság, melynek történetében Ferencz József uralkodása ékes kövekkel van bevésvé, különösen nagy szeretettel övezte uralkodóját, mert atyái gondoskodása, igazságszerető szive egész uralkodása alatt oly fejedelmi tényekben nyilvánult meg, melyek soha el nem muló hálát és dicső emléket biztosítanak nagy nevének.

A nagy uralkodó, ki a sors kegyessége folytán két emberöltőn át vezette és irányította népeit, mély bölcseséggel, igazi fejedelmet jellemző nemes tulajdonságainál fogva a kor és haladás eszméi előtt meghódolva nemcsak a jogára alatt egyesült nemzeteket vezette be a szabadság és egyenlőség új korszakába, hanem igazságszerető és az emberi jogok iránti igaz és benső érzéseinek sugallatát is követve, évszázados előítéleteket leküzdve a népképvisellett együtt a zsidó vallásukat a polgári jogok teljességébe emelte, a zsidó felekezetet pedig bevett vallásfelekezetté való nyilvánításával hazánk történelmi egyházaival egyenrangúvá tette.

Ferencz József király a jogokat egyenlő mértékkel mérte. Hü alattvalói egyformán közel álltak atyai szívéhez, a vallás ő előtte sohasem képezte akadályát a polgári jogok egyenlőségének, az érvényesülésnek és előrejutásnak. A lelkiismereti szabadság tisztelete legnagyobb uralkodói erényei közé tartozott. Mihelyt az egyetértés a nemzet és királya között létrejött és az alkotmányos élet helyre állott, a törvényhozás első feladatai közé vette fel a zsidó vallásu polgárok egyenjogusítását. A király és a nemzet képviselője a haladás és felvilágosultság eszméitől áthatva megvalósította a jogegyenlőség elvét a zsidó vallásu polgá-

rokra nézve is, akik most már a polgári jogok tekintetében a haza többi polgáraival egyforma jogállapotba jutottak. Egyszerre leomlottak azok az évszázados választalak, melyek a magyar hazájukhoz mindig hű és odaadó zsidóságot vallásuk miatt a nemzeti kötelékből kiszorította és a nép többi rétegeitől elválasztotta. A magyar zsidóság különleges jogállapota, melyben különböző korok és kormányok alatt sokszor kellett viselnie a jogtalanság és elnyomottság szenvedéseit, megszűnt. A zsidók szabad és egyenjogú polgárok lettek.

De megdicsőült uralkodónk még egy lépéssel tovább ment. Nem érte be azzal, hogy a zsidó vallású polgárok mint egyesek a polgári jogok teljességét élvezzék, hanem azt akarta, hogy a zsidóság összességében is, mint felekezeti testület autonóm módon önmaga hívja életbe alkotmányát és ezzel intézményesen is biztosítsa magának azt a jogállást, mely őt a többi felekezetek sorában megilleti. Ezért, mielőtt a zsidók polgári egyenjogúsítását kimondó 1867: XII. t-cz-t szentesítette, az egyetemes izr. kongresszus egybehívását rendelte el, majd ezen egyetemes gyűlés által hozott szuverén szabályzatot és határozatokat királyi szentesítésével látta el. Bár a kongresszus csupán a hitközségi igazgatás és a képviselő kérdéseit szabályozta, vagyis kizárólag a külső szervezetet állította fel, azonban a lelkiismereti szabadsággal összefüggő vallási kérdéseket érintő határozatokat egyáltalán nem hozott. — e szervezet a felekezet kebelében megnyilvánuló sajnálatos egyenlenségek és főleg a konzervatív érzelmű orthodox hittestvéreink separatistikus törekvései folytán az egész hazai zsidóságra nézve egységeseu nem léphetett életbe, mivel az orthodox pártárgyalatu hitközségek külön csoportosultak, egyes hitközségek pedig, az úgynevezett statusquo ante alapon állók, a kongresszus előtti régi, szervezeten állapoton maradtak meg. Felekezetünk egységeseu szervezetének, autonóm alkotmányunk megvalósulása így előzást nyert. A közel jövő legfontosabb feladata felekezeti életünkben a külső keretek megszüntetésével az egységeseu szervezet és autonómia életbehívása lesz. — De a szervezeti kérdések bizonytalansága nem képezhet akadályt annak, hogy felekezetünk bevett vallássá nyilvánítsák. A 1895: XLII t-cz.-kel a király és nemzet a zsidó vallást az ország többi bevett vallásaival egyenrangúnak ismerte el.

De nemcsak e törvényes intézkedésekkel, hanem más, fejedelmi elhatározásokban és tényekben is megnyilatkozott a nagy uralkodónak felekezetünk iránti atyai jóindulata. Uralkodása alatt szabad ut nyílt a zsidóknak az állami életben való érvényesülésre. A katonai pályát is meg-

nyitotta a zsidóknak, az arra érdemesek a tisztí pályán is a legnagyobb rangig eljuthattak. — Egyéni és valláserköcsi céljaik megvalósításában nem voltak akadályozva, sőt alapvető intézményeink éppen az ő fejedelmi kegyének köszönhetőek megvalósulásukat. — Felekezetünk iránti atyai jóindulatának egyik legkiemelkedőbb ténye az volt, hogy azt a nagy hadisarczot, melyet a zsidókra az 1848/49-iki szabadságharcban való részvételük miatt kiróttak, részben engedte illetve a kulturális célok iránti megértő szívvél elrendelte, hogy a már egybegyűlt mintegy 1 millió forintnyi tőkéből a magyarországi izraelita iskolai és oktatás ügy előmozdítására eg. alap létesítsék. Így jött létre fejedelmi elhatározáson az országos izr. iskola alap, melyből azután feállítottatott két legfontosabb országos kulturális intézményünk, két főiskolánk: az országos rabbiképző és az országos izr. tanítóképző intézet.

E két főiskolánk eszerint megdicsőült királyunk fejedelmi tényének köszönhető életbehívását. A rabbiszeminárium létesítésével és fejlesztésével crös bástyát emelt a magyar zsidóságban, mert a hitnek, tudományak és a műveltségnek eme hajlékából kerültek és kerülnek ki papjaink, kiknek felekezetünknek nemzeti irányban való előbbvitel, a hit igényeinek magyar nyelven való terjesztése és a hazaszeretet istápolása körüli mankássága a rabbiszemináriumnak nemcsak a zsidó tudomány, hanem a nemzeti kultúra szempontjából is kiváló fontosságát eléggé illusztrálja.

E rövid áttekintés is világot vet Ferencz József uralkodásának felekezetünk történetében való nagy jelentőségére. Ezért érthető az a mélyesés hálacérzet, mely felekezetünk minden egyes tagját, annak intézményeit és testületeit a megdicsőült nagy uralkodó iránt eltölti. A kegyelet és hála nemcsak templomainkban nyilvánult meg a nagy nemzeti gyászban tartott istentiszteletek során, hanem olyan intézkedésekben is, melyek azt czélozzák, hogy felségeseu királyunk emlékezte és szelleme örök időkön át éljen felekezetünkben és hirdesse a nagy uralkodó jelentőségét. Így az országos izr. iroda előterjesztést tett az iránt, hogy az országos rabbiképző-intézet halhatatlan megalkotójának nagy nevérol neveztessek el, nagyobb hitközségeink és testületeink kulturális és jótékonsági alapítványokat létesítsenek Ferencz József nevére, hogy szelleme az idők teljességéig terjessze áldását.

De ezeken kívül a felekezet vezető tényezőiben megnyilatkozott az az óhaj, hogy dicső királyunk nevének oly emléket emeljen, mellyel leróhassa a kegyelet és hála adó-

ját a nagy fejedelem iránt, mely méltó legyen a felekezet egyeteméhez és oly magas erkölcsi érdek megvalósítását czélozza, mely a zsidóság országos intézményeiben tegye nevét örökké maradandóvá.

Ezért a felekezet vezető tényezői az országos izraelita iroda kezdeményezésére 1916 december hó 11-én tartott értekezletükön elhatározták, hogy egy *nagyszabású országos alap: Ferencz József alap* létesíttessék, mely két főiskolánk, az országos rabbiképző és az országos izr. tanítóképző intézet internatusainak felállítására és fenntartására fordíttassék.

Az értekezleten, melyet *Dr. Mezei Mór*, az országos izr. iroda elnöke vezetett, a felekezet vezetőmértékadó nagy számban vettek részt. Többek között jelen voltak: *Dr. báró Kohner Adolf* az országos izr. közalap elnöke, *Dr. Mezey Ferencz* kir. tan. az országos izr. iroda alelnöke, *Dr. Déri Ferencz*, Budapest székesfőváros polgármestere, *Dr. Bánóczy József* egyet. ny. rk. tanár, *Dr. Blau Lajos* rabbiszeminárium igazgató, *Dr. Neumann Ede* nagykanizsai főrabbi, az országos rabbiegyesület elnöke, *Dr. Nemess Zsigmond* orsz. képviselő (Arad), *Dr. Guth Jenő* (Érsekújvár), *Dr. Vámos Géza* (Szolnok), *mucsinyi Wohl Rumi Adolf* (Losoncz) községkerületi elnökök, *Dr. Szabolcsi Izidor*, a budai izr. hitközség elnöke *Dr. Fischer Gyula*, pesti rabbi, *Katzburg Fülöp*, *Leveleki Ármin*, *Dr. Szabolcsi Lajos*, *Dr. Mezey Sándor*, *Dr. Patai József*, *Dr. Deutsch Ernő*, *Vadász Ede* és még számosan. Sokan távolmaradásukat kimentették.

Dr. Mezei Mór lelkes megnyitó beszédében mély hála-érzettel emlékezett meg megdicsőült uralkodónkról. Majd ismertette az értekezlet célját. A felekezet a nagy uralkodó iránt háláját — úgymond — csak úgy róhatja le igazán, ha azon két intézetet, mely megvalósulását az Ő elhalálzásának köszönhette, most felekezetünk a maga áldozatkészségéből fejleszti tovább. Kifejtette, hogy minő nagy horderejű kulturális és humanitarius érdekek fűződnek ahhoz, hogy két főiskolánkat internatussal egészítsék ki. Ama reményének adott kifejezést, hogy felekezetünk minden egyes tényezője nagy királyunk emlékéhez kapcsolódó kegyeletnek a Ferencz József országos kulturális alap megalkotásában méltó módon fogja kivenni részét.

Ezután *Dr. Mezei Mór* elnök felkérte *Dr. Mezey Ferencz* kir. tan., az országos izr. iroda alelnökét, ki az alap létesítésének eszméjét megpendítette, hogy terjessze elő javaslatait.

Dr. Mezey Ferencz, mielőtt javaslatait előterjesztette volna, a következőkben ismertette azon okokat, melyek az alap felállításának szükségességét indokolják. A *Ferencz*

József alap két főiskolánk internatusának életbehívásával és fenntartásával a felekezetnek egy régen megoldásra váró, felette fontos kulturális feladatát lesz hivatva megvalósítani. Ugy az országos rabbiképző, valamint az országos izr. tanítóképző intézet növendékei is legnagyobb-részt vidéki szegénysorsú és főleg orthodox szülők gyermekei, kiknek a fővárosban kellő anyagi támogatás híján már zsenge ifjukorukban fokozott tanulmányaik mellett a lét-fenntartással is küzdeniök kell, mely körülmény tanulmányaik intenzitására, egyéniségük kifejlésére és részben valáserkölcsei nevelésükre is hátráltatólag hat.

Az országos izr. iskolaalap, mely az alapot terhelő egyéb czélokon kívül főleg két főiskolánk fenntartására szolgál, passiv állásánál fogva a növendékek ellátásának kiadásaival nem terhelhető, az állam pedig, mely felekezetünk kulturális intézményeivel szemben rendszerint közönyös, az eléje tornyosuló és a hosszantartó háboru folytán mérhetetlenné lett terhek sulva alatt e szorosan felekezeti vonatkozású kérdés megoldását feladatainak körébe sem most, sem a jövőben nem vonhatja. Így a felekezetre hárul a feladat, hogy két főiskolánk iránt régi tartozását lerója.

Az állami tanító-képezdek mellett mindenütt fennáll internatus, ugyszintén más egyházak theologiai főiskolái mellett is, melyekért az egyházak nagy áldozatokat hoznak. — A zsidóság azonban két főiskolájáért eddig mit sem áldozott, pedig e két intézet már az eddig elért nagy eredményeknél is magasabb feladatainál fogva is méltán kiérdemelte a felekezet háliját.

A rabbiképző intézeti internatus felállítása a páni élethivatásra induló ifjak nevelésének szempontjából egyike a legsürgősebben megoldandó kérdésnek. — A növendékek nyomorán az intézet vezérlőbizottsága a lehetőséghez képest igyekezett enyhíteni. Boldog emlékezteti báró Hatvany József, a vezérlőbizottság nagynevű elnöke és az intézet jötevője sajtóitól gondoskodott a növendékeknek részével való ellátásáról. Néhai Bloch Mózes, a tanári kar elnöke a rendelkezésére álló felette kicsiny és kezdetleges eszközökkel, majd a megdicsőült *Dr. Bacher Vilmos*, az intézet nagynevű igazgatója már szélesebb tevékenységgel karolták fel a növendékek segítkezésének ügyét *Dr. Bacher Vilmos* halála után utóda *Dr. Blau Lajos* igazgató legnagyobb buzgóságával törekszik a növendékek sorsán enyhíteni. Majd *Dr. Mezey Ferencznek* a vezérlőbizottság mostani elnökének erkölcsi intézményeink szerény évi hozzájárulásával és más anyagi eszközök megszerzésével sikerült életbe hívnia a menzát, hol a növendékek reggeli kívül most

már ebédet is kapnak. Ez a növendékek helyzetét jelentékenyen megjavította, azonban nyomorukon csak részben enyhített. A háború folytán az élelmiszerek horribilis drágulása miatt a menza fenntartása válságossá lett és csak a legnagyobb erőfeszítéssel tartható még fenn. Internatus nemlétében lakáspénzzel és tanszerek beszerzése céljából kisebb segélyekkel is támogatni kell a növendékeket. Fennáll ugyan az intézet kebelében a növendékek segélyezését célzó Écz Chájim egyesület, ez azonban, minthogy szerény vagyona jórészt lekötött alapítványokból áll, a növendékeket csakis a legminimalisabb, alig számbavehető mértékben gyámolíthatja.

Egy internatus felállítása tehát a rabbiképző intézetre nézve valóságos életkérdés. Nemcsak vallási, erkölcsi és nevelési érdekek, hanem a humanizmus is megköveteli az internatust.— Ez pedig csak úgy lehetséges, ha az orsz. izr. tanítóképző intézet, mely a rabbiszemináriummal egy épületben van elhelyezve, innen kihelyeztetik és külön épületet kap. Az így felszabaduló helyiségekben az épület megfelelő átalakításával a rabbiképző intézet internatusa elhelyezhető lesz, viszont az országos izr. tanítóképző, melynek már van egy ideiglenes, bérházban elhelyezett internatusa, külön épületben állandó internatusával együtt nyerne elhelyezést. Azonban úgy a rabbiképző intézet átalakítása, valamint a tanítóképző intézet számára telek szerzése és épület emelése nagy összegeket igényel. A felekezetnek meg kell hoznia az áldozatot, mellyel a Ferencz József alap létesítésének keretében nemcsak jelzett czélok éretnének el, hanem méltó emlékké állíttatnék fel a nagy király nevének is.

Miután az értekezlet *Dr. Mezey Ferencz* ezen előterjesztéseit nagy érdeklődéssel hallgatta végig, az alap létesítésére irányuló javaslatait, mucsinyi *Wohl Rumi Adolf*, *Dr. Guth Jenő* és *Dr. Nemess Zsigmond* ker. elnököknek valamint *Dr. Neumann Ede* főrabbinak hozzászólásai után egyhangulag elfogadta és ehhez képest elhatározta, hogy a *Ferencz József országos alap megalkottasék* és az alap létesítése körüli munkálatokat az országos izr. iroda az e célra alkotandó végrehajtó bizottsággal együtt intézze. Elhatározta továbbá az értekezlet, hogy az egybegyűlő pénz addig is, míg az alap létesítésének munkálatai befejeződnek, az országos magyar izraelita közalap őrizetébe helyezzessék.

Miután a végrehajtó bizottság a felekezet vezető férfiainak es az országos intézmények bevonásával az országos izraelita iroda által megszerveztetett, a következő felhívással fordult a hazai zsidósághoz:

Felhívás a hazai zsidósághoz I

Első Ferencz József Ő császári és apostoli királyi Felségének halála feletti fájdalomunk és kegyeletes megemlékezéseink közepette egyesekben és gyülekezeteinkben országszerte bensőséggel nyilvánult meg a magyar zsidóság mélységes hálaérzete, melyet megdicsőült fejedelmünk iránt érez, kinek uralkodása polgári jogaink és vallásunk közjogi állásának alaptörvényekkel való biztosítása és hitfelekezetünk elsörendű kulturális intézményeinek megalkotása a-japján a hazai zsidóság köreiben örökké felejthetelen marad.

A nemzet gyászával összefort bánatunk mellett a magyar zsidóság története szent hagyományként örökíti át nagy királyunknak áldást árasztó és a multnak szenvedései után hatványozottan átértett igazságszeretétét, a jog-egyenlőség elvének dicső vezérlete alatt tett diadalmas hódításait és az előítéletek homályán át világosságot ontó, népeknek, kormányoknak mindenkoron fénylő fejedelmi példáját.

Érzelmünket a boldogult király Ő felségének külön kegyeibe fogadott intézményeinkkel kapcsolatosan is maradandóvá avatni óhajtván, fenséges szelleméhez való hűséggel eltökéltük, hogy szerény erőnkől egy nagyszabásu országos *Ferencz József alap* létesüljön, mely a hit és a nemzeti közművelődés erősítésére és ideális élethivatásukra induló ifjuságnak javára szolgálván, az *Országos Rabbiképző és Országos Izr. Tanítóképző Intézetek* mint nagy királyunk országlásához fűződő alkotások kereteiben létesítendő internatusok javára fordíttassék.

Első eset, hogy hitközségeink, testületeink és hitfelekezetünk tagjainak összessége ily közös nagy és szent kegyeleti áldozatra hivatnak fel. Célunk, hogy egyrészt a zsidóság háláját és másrészt a megdicsőült uralkodó eszményi hitet, kulturát és emberszeretetet terjesztő harmonikus életművének szellemét a zsidóság intézményeiben is megörökítsük. Kell tehát, hogy ez alap méltó legyen jószágos királyunk emlékéhez, tettekre hívó kegyeletünkhöz és egyetemes hitfelekezetünk magasztos feladataihoz.

Bizalommal kérjük fel ime a hazai zsidóságot adakozásra és erős ama hitünk, hogy hitközségeink és testületeink a gyűjtést szeretettel megszervezzük, hogy felekeztünk háladatosságának eme közös oltárán önnön erejükből és a tagok széles rétegeinek bevonásával szívük szerint készséggel áldozhassanak.

Isten áldja és óvja szeretett hazánkat!

Budapest, 1916. december havában.

Dr. Mezey Ferencz
az orsz. izr. iroda alelnöke.

Mezei Mór
az orsz. izr. iroda elnöke.

A felhívást, mint a végrehajtó bizottzág tagjai, felekeztünknek több mint 200 lelkes és kiváló tagja írta alá.

Othont kell létesítenünk jövő rabbiainknak és tanítóinknak, ki kell őket emelnünk eddigi nyomoruságukból. Azoknak, akik az intézetből kikerülve, majdan hivatva lesznek, hogy mint a vallási élet fejei, a hit és erkölcs vezetői és az íge hirdetői és gyermekeink tanítói a zsidóság nemes élethivatásának és eszméinek szolgálatában töltsék be magasztos hivatásukat, nem szabad iskoláikból magukkal vinniök annak keserű gondolatát és érzését, hogy a felekezet, melynek szolgálivá szegődtek, ifjuságukban nyomorban hagyta őket tengődni.

A felekezet kötelessége önmagával, de leendő papjaival és tanítóival szemben is, hogy minden erejét egye-sítse a nagy cél megvalósítása érdekében.

Budapest.

Dr. Gedő Árpád.

TUDOMÁNY.

A TERMÉSZET ES SZELLEM VILAGÁBÓL.

A zsidó népelet a multban és jelenben, a zsidóság szellemi termékei, tudománya és irodalma valójában csak az általános népelet és szellemi mozgalmak világossága mellett érthető meg. A zsidó nép saját életét élte minden időben, de nem gheftó-életet, amely elzárta a külvilágtól és kivetkőztette volna nép mivoltából. Szellemi faktor volt, adott és vett, nagyobb arányban, mint rendszeren hiszik. Még a 16. század, amely a gheftót külsőleg is inaugurálta, „humanizmus“-t produkált az olasz zsidóknál, még pedig nemcsak az általános tudományokkal foglalkozóknál, a milyenek a zsidó orvosok voltak, hanem a rabbinikus irodalommal foglalkozóknál is. Kevesen vannak, de kevesen voltak a zsidók is. Kevesebb fejre esik egy humanista, mint a többi népeknél. Az általános tudással, a kor eszméivel és ismereteivel való kapcsolat az ó- és középkorban még szorosabb volt, áll ez a talmudról is, habár nem vagyunk többé abban a helyzetben, hogy szélesebb alapon nyugvó összehasonlításokat tegyünk. Az ókeleti népek tudománya és irodalma t. i. a népekkel együtt meghalt, nem került mind a föld alá, hogy kiásható legyen. A hit és erkölcs kivételével itt is első sorban, a lényegre nézve, az anyagi és szellemi élet közös volt és mindaz, a mit most zsidó speciálitásnak tekintenek, nagyjában közös volt a többi népekkel. A zsidó nép szellemi ereje, kultura szeretete abban mutatkozik, hogy szellemi kincseit az utókorra hozta. A pusztá tény, hogy a bibliai és rabbinikus irodalom létezik, a zsidó nép csodálatos intelligenciájának és végtelen ideálmusának megdönthetetlen fényes bizonylata. A rabbinikus irodalom elnyomott népek alkotása.

Ez a világirodalomban páratlan jelenség, mert az elnyomás talaján különben nem termettek szellemi virágok. És ez az irodalom nem mutat szellemi elernyedést, az üldözés nyomai láthatók, de nem a szellem frissességének hiányában, hanem pusztán az ellenálláson, a reagáláson. A materiális ismeretektől a zsidók sohasem zárkóztak el, részesei receptív és produktív tekintetben egyaránt. Azért alig van olyan ismeretkör, amely a zsidósággal — mindig a multat is szem előtt tartva — kapcsolatba nem volna hozható.

Ennek a kimutatása nem lehet sem egy ember, sem egy cikk feladata. De mutatóban elég lesz, ha egy népszerű gyűjtemény néhány könyvecskéjét, amelyek különféle tudományzakok tárgyaira vonatkoznak, szemügyre vesszük. Ilyen gyűjtemény az „Aus Natur und Geisteswelt“, melyből eddig kerekén 500 kötet látott napvilágot. Ezek célja, hogy szaktudás alapján közvetítsenek ismereteket a művelt közönség széles rétegeivel. A következőkben a bennünket egyénileg érdeklő csoportból néhányat zsidó szempontból ismertetünk, illetve hozzájuk észrevételeket fűzünk, anélkül hogy a teljes kimerítésre igényt tartanánk. Célunkat elértnek tekinthetjük, ha az olvasót meggyőzzük arról, hogy a zsidóságnak és irodalmának ez ismeretkörökhöz van közük. A specialista természetesen többet fog találni, mint mi, kik ezeken a mezőkön csupán tallózunk. Ezek előrebocsátása után rátérünk tárgyunkra.

Általában azt állítják, hogy a nő állását a kereszténység emelte, vagy legalább a germánok emelték magasabb fokra. Ezzel szemben már német írók hivatkoztak a történelmi tényekre, melyek ezeket az állításokat nem igazolják. Ez egy népszerű könyvből, amely nagy szeretettel eseteli a német nő életét a multban, szintén látható (Otto Ed., Deutsches Frauenleben im Wandel der Jahrhunderte, 2. kiadás, Leipzig 1909. Aus Natur u. Geisteswelt 45. szám). A házasságtörő nőt a régi germánoknál a férj megölheti (3. lap) (a biblia szerint válólevelet ad neki, szükségben el is adhatja ugyanott, a biblia szerint, Mózes V. 21. feje, még a fogoly nőt sem adhatja el, ha egyszer

elvette). Még a népvándorlás korában az asszony követte az urát a halálba, megfojtotta magát (6). Az özvegy férjhezmenetelének tilalma gyengébb formában még a frankok korában is élt (7). A munkát az asszony végezte leányival, cselédeivel és kiskorú gyermekeivel, míg a férj háborúskodott vagy vadászott, azután pedig a medvebőrön nyújtózkodott (11). A gyógyítást, varázslás utján, szintén a nő végezte (17). A keresztény merowingek többnejűségben éltek és ágyasokat tartottak (30). Nagy Károlyról Otto kiméletesen azt mondja: „Sein Verhältnis zu den Frauen ist nicht über jeden Tadel erhaben“ (33). A 8. és 9. században az erkölcsök a nőknél nagyon alacsonyak, hogy a dolgot nevéen ne nevezzük (38 és 46). „Viel Scharfsinn haben die Kirchenlehrer des Mittelalters aufgewandt, um die einander widersprechenden Grundsätze, den Grundsatz des göttlichen Ursprungs und der Heiligkeit der Ehe mit dem der Verdienstlichkeit des ehelichen Lebens, der Jungfräulichkeit in Einklang zu bringen“ (47). A házasságkötés formájának (48—51) a zsidó házasságkötéshez való viszonyáról a Schwarz ünnepi iratban szólnak. Az apácák a tulvilági életet érzékiesen képelték (54—5). A lovagkor és reformáció asszonyai sem voltak mind szentek. — Az esküvő symbolikus cselekedei voltak: a vőlegény a menyasszonyt ölébe ülteti, *köpenyege alá veszi*, lábára hág (3. lap). Akiba használja ezt a kifejezést: „mintán köpenyegét ráterjesztette“ (Kiddusin 18b. שפרש עליה עליה, Mechilta Friedm. 78b ברוך helytelen olvasat, mint Rasiból Kidd. i. h. látható). A birtokbavétel módja volt (L. Büchler A. Lewy-Festschrift 112—115), ezt jelenti a targumi בישלשה נה is, mert az aram שלש a birtokbavétel terminus technicus, a mely görögül is *kyrieuei*, mint az egyiptomi görög papyrusok sűrűn mutatják.

Ugyanazon gyűjtemény 60. száma *Wislicenus W. F.*, Der Kalender (2. kiad. Leipzig 1914). Ez a 118 lapos könyvecske a tanulságos általános bevezetéssel kívül, a mely az időmértékekről (nap és hold) szól, a keresztény, zsidó, mohamedán és az első francia köztársaság kalendáriumát ismerteti röviden és világosan, a függelék még tabellákat

ad. Az év eleje Angliában 1752-ig márczius 25. volt, tehát a régi tavaszi évkezdet. A keresztény aera Angliában 704, Franciaországban 742, Németországban 876, Aragóniában 1349, Castiliában 1383, Portugáliában 1422-ben lett meghonosítva. A pápák kizárólag csak 1431 óta használják (15). Történeti kutatások csak a 18. század végén hozták be angol tudósok példájára a „Krisztus előtti” időszámítást, azelőtt más aerát használtak (u. o.).

A napot azelőtt vagy naplemente- vagy napfelkeltekor kezdték. A zsidók az előbbit követték, de a nap fogalma nem volt kellően meghatározva, amennyiben a nappalt is *נֵץ*-nak nevezték (pl. *נֵץ וְלַיְלָה*) és a 24 órás napot, azaz a nappalt és éjjelt együttvéve, szintén *נֵץ*-nak nevezték. Ha a teremtés történetében azt olvassuk: „És lön este és lön reggel egy nap”, akkor nézetem szerint azt úgy kell felfognunk, hogy a teljes nap azért van így jelezve, mert *נֵץ* nem volt elég világos szó, amennyiben a nappalt is jelenthette éjjel nélkül. Ki kellett tehát fejezni a nap két meghatározott, általában észrevehető momentumával az *עֵר* és *בֹּקֶר* szavakkal. A zsoltárváltó (55, 18) három momentumot nevez: este, reggel, dél. A törvény (Mózes III, 23, 32) azt mondja: „a hónap kilenczedik napján estétől estéig ünnepeljétek”, mert a „hónap kilenczedike” nem elég szabatos kifejezés *עֵר עַד עֵר* nélkül. A decisoroknál teljes nap kitétele *מֵעַר לַעַר* (pl. *לַיְלָה*-val szemben. Ez *מֵעַר אֶל* ny kitétellel (I Krónika 9, 25) azonos, de ott nem a napot jelenti, hanem a meghatározott időszakot (Rasi: egy hét). Ellenben Ezekiel 4, 10. 16. *מֵעַר עַד עֵר* Kimchi szerint = egy nap. A mohamedánok szintén estével kezdik a napot, a nappalt és éjjelt 12—12 órára osztják, melyet el-sáát el-zemánije névvel illetnek, mert az éj, illetve a nap hosszúsága szerint az óra időtartama változik (88). A talmudisták szintén ismerik a *שַׁעֲרֵי יְמֵי*-t ugyanilyen értelemben. Bizonyos, hogy a mohamedánok a zsidóktól vették át és nem megfordítva, mert a talmud is csak 12 órára osztja a napot és éjjelt.

A zsidó kalendárium jól van ismertetve. A világtérítés aerájának az utolsó Hillel (4. század) volna a meg-alapítója (75), de a babyl. talmud (Abóda zára 10) már

előbb beszél róla, behozni pedig Hillel sem igen hozhatta be, minthogy még később is a Seleukida aera szerint számítottak. A kérdés még nincs megoldva. A byzanci világ-aera a 6. század vége felé honosodott meg és Oroszországban a 17. századig tartotta magát. Wislicenus a zsidó dátumok átszámítására rövid és világos utmutatással szolgál.

A 63. szám *Hansemann D.*, *Der Aberglaube in der Medizin und seine Gefahren für Gesundheit u. Leben* (2. kiad., Leipzig 1914), zsidó szempontból első sorban azért érdekes, mert azt mutatja, hogy nemcsak a bab. talmud „steckt voller Aberglaube”, mint Schürer valahol mondja, hanem az egész világ, még a művelt jelenkor is. Megvan az időválogatás, a szerencsés és szerencsétlen nap (Sonntagskind, a zsidókhöz is eljutott szerencsétlen péntek), az amulett (42, 67) stb., vastagabb formában, mint a zsidóknál. A „Versehen” (23), amely ma is él nem zsidó körökben is, már a talmudban előfordul jó értelemben. Jóchananról, ki szép ember volt, azt mondja, hogy a fürdő elé ült, hogy az asszonyok lássák. Az utolsó boszorkányt Sinaloa államban (Mexikó) 1874 május 7-én égették el (39). A legismertebb „Pastoralmedizin”, melynek szerzője *Cappellmann* és melyet *Bergmann* 1907-ben 15. kiadásban bocsá-kott közre, az exorcisatiót még orvosi eljárásként írja elő (41). Az örülteket mai napig babona veszi körül (57 kk.). *Scientismus* és *Gesundbeten* babonákról, melyekről hirdetések is jelennek meg a lapokban, 95 k. van szó.

A 209. szám *Dietrich K.*, *Byzantinische Charakterköpfe* (Leipzig 1909). Összesen 12 jellemrajz, 4 császár, 5 tudós, 3 asszony (Theodora császárné apáca naplójából, Anna Commena). A császárok: Justinian, III. Leo, II. Basilius, Manuel a zsidók történetében is szerepelnek. A tudósok és költők: Theodor Studita (szerzetes), Michael Psellos, Photios, Romanos, Tymarion (költött név). Ezek közül Romanos, ki syr eredetű, zsidó születésű volt és valószínűleg a 6. században élt, az első byzanci himnusköltő, a keresztény nagy „pajtan”. Az életéről alig tudni valamit (93), akár Kalirról. Romanos az antik formával

szakított, a syr formát (talán a zsidó is) választotta. „Theologisch-sophistische Dogmatik, weit ausgespinnene, nüchterne Reflexion und rhetorische Breite findet man auch bei Romanos" (95).

„Neben dieser äsonerenden Darstellung finden wir bei Romanos auch eine objektiv erzählende, die nur dem poetischen Gestaltungsbedürfnis ihre Entstehung verdankt. Aber auch hiebei hält er sich wie die meisten Hymnendichter oft mehr oder weniger genau an gegebene Muster, besonders an die biblischen Geschichten, die Homilien der Kirchenväter und die Märtyrer- und Heiligenleben, die er im allgemeinen getreu nacherzählt" (96). Ez a jellemzés mutatis mutandis Kalirról is áll. Meglepő a következő. Romanos kora és egyháza keretében saját világnézetet alkotott magának. „Aki Istenhez jönni akar, teheti is" (97). Nem szóról szóra, de lényegében ugyanaz, amit az agáda így fejez ki: „Aki jön, hogy tiszta (hit- és erkölcsbelileg) legyen, segítik őt" (t. i. Isten). Simon ben Lakis (250 körül) ezen mondása: *הבא לטורח מטייען אומר* (Sabb. 104a, levezetve Példabeszédek 3, 34-ből) az agáda közhelye (Menach. 29b, Jóma 35b, Abóda Z. 55a). A hit maga Romanos szerint nem üdvözít, hanem épúgy a cselekedetek. A főerény a könyörületesség (97). Nemcsak hit, hanem épúgy cselekedet, főerény a könyörületesség — zsidó nézetek. A zsidók három tulajdonsága: könyörületesség, szegénylősök, jötevők (Jebám. 79a). A húst és vért tintával és papirossal hasonlítja össze. Ezt Romanos (Dietrich szerint Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde 1902. 3. füz.) a héber költészetből vette kölcsön (101). „Antithesisek, szócsengések (Gleichklänge), rim- és szójátékok" (103). Kedvelt motívum: az angyalsereg bámulva tekint le az égből (102). Romanos állítólag 1000 himnust írt, melyek közül azonban csak 80 maradt ránk és eddig csupán 36 ismeretes, kiadva pedig csak 12 van (94). Ő a byz. himnusköltészet megalapítója. Nagyon sok a püjtköltészetrel való megegyezés, semhogy véletlen találkozásról lehetne szó. Talán akad hellenista, ki Romanost az itt érintett szempontból teszi tanulmány tárgyává.

Az 54. szám *Geffcken I.*, Aus der Werdezeit des

Christentums (2. kiad., Leipzig 1909), amely tárgyánál fogva zsidó szempontból is nagyobb érdeklődésre tarthat igényt. Ezek a tanulmányok 5 fejezetre oszlanak: 1. A kereszténység belépése a görög-római világba (1—17). 2. Enthusiasta áramlatok (Apokalypsisek, Sybilla, 18—47). 3. A külső üldözések (47—63). 4. Irodalmi harcok a görögökkel és rómaiakkal (63—107). 5. Kelet és nyugat a régi kereszténységben (107—126). A tartalom gazdag és változatos, mi azonban saját szempontunktól csupán néhány pontra teszünk észrevételeket.

A Stoa is kereste a feleletet a nagy kérdésre: *unde malum?* „Die Stoa hat die tapfere Überzeugung, die ja auch in die christliche Anschauung übergegangen ist, die Übel seien die beste Übung des Menschen. . . . Wenn man sich aber fragt, warum denn bei einem Erdbeben, warum bei einer Wassersnot so viele Gute mit umkommen müssen, so lautet die Antwort, dass sich uns die näheren Gründe entziehen, dass wir nach ihnen auch nicht fragen sollen: Gott, der das Ganze als ein gerechter Vater im Auge hat, weiss besser als wir kurzsichtigen Menschenkinder, was dem Weltall frommt. . . . Geht es aber oft dem Bösen gut, dem Guten übel, so bedenke der Zweifler, dass die Guten und Gott mit einander verwandt sind, die Bösen sind nur seine Haussklaven: lass die lustig und frivol sein, die Kinder des Herrn haben die Aufgabe, sittig und anständig zu leben" stb. (8. lap).

Hogy mindezt a kereszténység a stoikusokból vette volna át, semmi-ép sem valószínű, mert már Jób (Jeremiás 12, Zsoltár 37 és 73) is tárgyalták a kérdést, melyet a rabbik így formuláltak: „A gonosznak jó dolga van, az igazságosnak pedig rossz dolga van" és a Geffcken elmeséltatását a bibliából és talmudból eredőnek tekinthetnénk, ha nem mondaná, hogy a Stoa eszméit ismerteti.

Poseidonios „A világegyetemről szóló munkájában a világról azt mondja, hogy pusztulás nélkül marad „örökről örökre" (10. lap). Ez a héber *מן העולם ועד העולם*, amely a szentírásban négyszer fordul elő. Kétszer a zsoltárban, mint az első és negyedik könyvet bezáró doxológia (41, 14 és 106, 48), ugyancsak doxológia I. Krónika 16, 36 és Ne-

hemiás 9, 5: Istent kell dicsőíteni מן העולם ועד העולם. A misna (Berákh. végén) azt mondja helyes szöveg szerint (Dikduké Szóferim): A szentélyben a befejező benedikcióban nem mondták (עד העולם) „a viláig”, mióta az eretnekek rossz ultra tértek (משקליו המיטם) és azt mondták, hogy csak egy világ létezik, elrendelték, hogy így mondják: „az egyik világtól a másik viláig” (מן העולם ועד העולם). A misna az עולם szót már újhéber értelemben veszi, de ugyanarról a formuláról beszél, mint a szentélyben szokásosról és az „eretnekek” ellen meghonosítottáról. Ha nem is épen Poseidonioszal, de a szeme előtt lebegett hellenista gondolat-körrel összefüggésben állhat a kitétel: „öröktől örökre”, melyet a misna a maga korában aktuális tulvilági élet kérdésével hozott kapcsolatba.

Poseidonios Istenről lényegében úgy beszél, mint a zsidók. Így pl. azt mondja, hogy Isten *láthatatlan*, csak sejtelen által érhető el, csak műveiből ismerhető meg. Egy ő, sok névvel nevezve, ő szükségesség, sors, oszthatatlan, *látás*; ő *kezdet, közép és vég* (10). A láthatatlanság a pogányoknál a zsidó isten jellemzője volt, ezért az Onomastikonok a tetragrammatont és származékait következetesen *aoratos* szóval fordították és Tacitus Historiarum V. ismert helyén azt mondja: tamquam invisibile. A talmudban „látó, de nem látható” (ראה וראיתו נראה) Berák. 10a).

A „kezdet, közép és vég” kitétel a talmudban ebben az alakban fordul elő, hogy Isten pecsétje אמת (igazság), a mely szó az ábéczé első (א), utolsó (ת) és középső (מ) betűje (Sabb. 55a, Jóma 69b, Szanh. 64a). Rási szerint Ézs. 44, 6 versén „én vagyok az első és én vagyok az utolsó” alapszik, ami azonban nem a kezdet és vég képe. Minthogy Chanina (3. század) a mondás auctora, a görög hatás nagyon valószínű.

Epiktet, az első század végén élő moralista, a halhatatlansággal vigasztalja a halálra ítélteteket. Seneca azt mondja: „A halandóság arasznyi léte csupán előjátéka egy jobb, hosszabb életnek”. A halál órája a léleknek nem szól (13). A feltámadás kérdése épen az első század végén foglalkoztatta erősen a palesztinai irástudókat (Szanh.

10. fejj.), úgy látszik a levegőben volt — korszellem. Figyelemre méltó, hogy a képet: ez a világ a más világ előszobája, igen szemléltetően alkalmazta Rabbi Jákob az ismert mondásban: „a világ csak előszoba a jövő világhoz, készül elő az előszobában, hogy bemehess az étterembe” (Ábóth 4, 16). Az auctor két idegen szót használ (21) (Ábóth és מרקלין, a képet tehát átvehette.

Apollonios Tyanából ókori csodaember volt, ki az ördögöket a megszállottakból kiűzi, tanítás nélkül ismer nyelvet, a vizen járkal, a levegőben repül, halottakat feltámaszt, a börtönben láncait könnyű szerrel ledobja magáról (15). G. ezeket párhuzamokul idézi a régi kereszténység hitéhez, vagyis arra, hogy a görög-római világ elő volt készítve a megváltó hitéhez, Apollonioszt is ilyennek hitték a pogányok. Mindezt, a mi itt említve van, a zsidók is ismerték. Az exorcismust megtiltották ugyan mint varázslást, de hittek benne, a nép bizonyára gyakorolta is. A repülést és a tenger tükrén való járást, valamint az égbe való felszállást, mint teljesíthetetlen feltételeket említik a válólelvelel adásánál (Tósz. Gittin 7, 8. 331, 24; Gittin 84a, B. M. 94a, j. ib. 11c 15. — Máté 14, 24—33; Márk 6, 47—50. V. ö. A zsidó házasságfelbontás II. 43 k.) A minden nyelv ismeretével Mordekai birt és a szanhedrin tagjaitól általában követelték „a 70 nyelv” ismeretét. A dologról beszéltek, ha nem is tartották csodának és nem tételezték fel, hogy tanítás nélkül sajátíthatók el. A börtön láncairól pedig van egy röpke szó: „A megkötött nem oldja fel magát a börtönből” (Ber. 56b s máshol: אין חבוש מחיר עצמו מביח האסורים). A talmud szerzői a dolgokról csak beszélnek, a nép bizonyára hitt is bennük.

Más összefüggésben, az apokalypsisekről szólva így nyilatkozik:

„Denn wenn auch Christus in mehrfacher direkter Abwendung von jüdischen Sitten und Anschauungen auftrat, so hat das Christentum doch, besonders im literarischen Schaffen, den heimischen Boden des Judentums lange nicht zu verlassen vermocht und auch nicht verlassen wollen“ (19). Ha a kereszténység az irodalomban, amely görög-római dominium volt már ebben a korban,

nem volt képes a zsidó talajtól elszakítani magát, akkor a képzelet- és gondolkodás körében még kevésbé volt erre képes. A „zsidó szokásoktól való elfordulás” is cum grano salis áll. Az első keresztények zsidók voltak, még pedig homines illiterati (*agrammatoi*, mint maguk mondják), hiábavaló fáradozás tehát az őskereszténység elterjedéséhez az előfeltételeket, különösen hit- és erkölcsbelieket, jórészt szokásokat is, a zsidóságon kívül keresni. Ha az irodalom döntött volna, akkor először a művelt köröknek kellett volna az új tanhoz csatlakozni, holott notoriusan az ellenkező áll — a műveltek voltak a legelkeseredettebb ellenségei, elsősorban a hellenisták, Egyiptomban a tiszta fajú görögök voltak azok, akik a legtávolabb ellenállottak, né-mely „görög kolónia” az 5.—6. századig. Az erőlködés, az új vallás elterjedését a hellenista-római világ számlájára elkönyvelni, meddő kísérlet, amely a közismert tényekkel merően ellenkezik. A mult eseményeit semmiféle tudománnyal nem lehet megváltoztatni. Ezt a pontot nem is érintjük többé.

A keresztényüldözések a római birodalomban nem kis részben legendák. A mik voltak, sein olyan förtelmesek mint amilyeneket a középkor vége felé és még az újkorban is keresztények keresztények ellen inscenáltak, a „folytatólagos üldöző rendszer”, amely a máglyákat meggyújtotta (63). G. a zsidó üldözésekről ebben az összefüggésben sem beszél.

Az apologeták bemutatását Philo, Josephus és Pál apostollal kezdő, kinek beszédjei „az egész keresztény apologetika präludiumai”. Azután következik a „Petrus predikációja”, amely csak kivonatokban maradt meg. Ebből idézzük G. fordításában az egyistenről szóló részletet.

„So erkennet denn nun, dass nur ein Gott ist, der den Anfang von allem gemacht hat und auch die Macht über das Ende hat und der unsichtbar ist und doch alles sieht, der nicht durch alles umfasst wird und doch alles umfasst, der nichts bedarf und dessen alles bedarf, durch den alles ist. Er ist unbegreiflich, ewig, unvergänglich, ungemacht, er selbst hat alles gemacht durch das Wort seiner Kraft. — Diesen Gott nun verehret nicht nach der Griechen Art;

denn sie lassen sich von Unwissenheit leiten und verstehen Gott nicht gleich euch nach eurer vollkommenen Erkenntniss, und sie machen sich von dem, worüber er ihnen Macht zur Benutzung gegeben, ein Bild, von Holz, Stein, Erz, Eisen, Silber und Gold, und stellen, was der Materie unterworfen war, aus solchen Stoffe und Gebrauch auf und verehren es, und was Gott ihnen zur Speise gegeben hat, die Vögel der Luft und die Fische des Meeres und das Gewürm auf dem Lande und die Tiere mit dem vierfüßigen Vieh des Ackers, Wiesel und Mäuse, Katzen und Hunde und Affen (verehren sie); und die eignen Speisen opfern sie Tieren, die auch verzehrt werden, und Totes bringen sie den Toten dar, als ob diese Götter wären, und so erwiesen sie sich Gott gegenüber undankbar, denn damit leugnen sie, dass er sei. — Und verehret Gott nicht nach der Juden Weise, denn auch jene glauben allein Gott zu erkennen und verstehen es doch nicht, indem sie den Engeln und Erzengeln, dem Monat und dem Monde dienen. Und scheint der Mond nicht, so feiern sie nicht Sabbath, den sie den ersten nennen, noch das Fest der ungesäuerten Brote, noch den grossen Tag” (65—66).

Tiszta zsidó felfogás, amely a bálványokat illetőleg a bibliára megy vissza. Figyelmet érdemel az epitheton „a ki láthatatlan és mégis mindent lát”, melyről már fent szoltunk. Tertullian (84. lap) apológiájában már azt mondja: Isten láthatatlan, ámbar láttaia magát. Még az is, hogy szava erejével teremett mindent, rabbinikus formula (Abóth 5, 1 *הכל הולך אחריו*, Gen. 1, 4 *המים העליונים* *המים העליונים*). „Holtat holtaknak áldozni” — *ומי מתים*. A többiről is lehet a zsidó forrást kimutatni. Magyarázatra szorul az, amit a zsidó istentisztelet ellen mond. Hogy a zsidók az angyalokat és arkangyalokat szolgálják — az angyal imádás vádjá már Kolossz. 2, 98 — arra vonatkozik, hogy a zsidó nép egy része a rabbik helytelenítése mellett az angyalokat invokálta (j. Berák. 13a). Ez olyan mély gyökereket vert, hogy az imákból az egész középkoron át nem volt kiküszöbölhető és részben ma is megvan a járatos imakönyvekben (Lásd Angelology cikkeket Jew. Encyclopedia 1, különösen 595—6 lap). A holdimádással kapcsolata-

tos „első szombat, husvét és a hosszú nap“, míg Pál a Kolossbéliek ir levelében 2, 16 azt mondja: Ne nyugtalanítsátok magatokat senkitől evés vagy ivásért, ünnep, ujhold vagy szombat dolgában. Ennek értelme világos. Ne hallgassatok azokra, kik azt mondják, hogy meg kell tartani az étkezési törvényeket, az ünnepeket, az ujholdat, a szombatot. A törvény megszűnt. Ebből a mi apokrif iratunkban az a vád lesz, hogy a zsidók a holdat imádják, amennyiben tőle teszik függővé az ünnepek napjának meghatározását. „A szombat, melyet elsőnek neveznek“, csak az újév lehet. שבת ראשית, melyre gondolni lehetne, oly értelemben, hogy „az első szombat“ a tóra olvasásánál, amely az ujhold meghatározással némi összefüggésbe volna hozható, amennyiben az ünnepek után következik be, nem igen illik, azonfelül Palesztinában a hároméves cyclus járta. Az újévet az ujhold megjelenésekor ünnepelték, várták a hold jeleit, jól illik tehát, hogy „a hónapot és a holdat imádják“ és hogy nélküle nem ülik meg az ünnepet. A hosszúnapp említése helyén van, mert nagy zavarban voltak, hogy mikor lesz, ha nem tudták meg hamarosan az ujhold napját. A peszách napjának megállapítását, illetve niszán ujholdjának jelentését szintén feszülten várták, nem jött, nem ünnepelték. A keresztények is lesték a zsidó szidó napját, illetve niszán ujholdjának bekövetkezését, mint az újévet is a hosszúnappal együtt és így érthető, hogy a Petrus prédikációjának írója kikelt a zsidó szokás ellen és azt holdimádásnak minősítette.

A pogányok egyebek közt a keresztények ellen azt is felhozták, hogy miért nem pusztítja el Isten a bálványimádókat, ha a bálványokat és kultuszukat annyira gyűlöli (72). Ugyanazt hozták fel a zsidók ellen is. A zsidók azt felelték, hogy a napot, holdat, csillagokat s egyebeket is imádnak, a balgák miatt nem pusztíthatja el Isten teremtett világát (A. Z. 54b).

Porphyrus, ujlatonista bölcész azt mondta, hogy Dániel vaticinatio ex eventu és Antiochus Epiphanes korából ered „er hat damit der Forschung unserer Tage fast wie ein Professor der Theologie in denkwürdigster Weise vorgearbeitet“, mondja G. 95. lap. Spät kommt ihr, aber

ihr kommt, mondhatta volna még. — A gnosis kabbalista-féle elmélet, amely magiával, betűkompozíciókkal és varázformulákkal dolgozik (118). Mint az összes misztikusok, a gnostikusok is költők voltak (mutatványok 119).

A 31. szám *Kirchhoff A., Mensch und Erde* (4. kiad., Leipzig 1914). Ez a könyv sem érdektelen, ami saját szempontunkból sem. A puszták lakóinak felette éles érzékeik vannak: csodálatos halló, szagló és látóképesség. „Am Geruch erkennen die Leute menschliche wie tierische Fährte, wenn sie auf unbewachsenem Felsboden keinen Eindruck zurüchliess, mitunter noch nach Tagen“ (29). Ily érzékeny szagló érzék mellett megérthetjük azt az ismert mondást, melynek egyik pontja: „A világ nem állhat fenn fűszeres és timár nélkül, boldog az, aki fűszeres (drogista), jaj annak, aki timár“ (Kidd. 82b). Ha a férj e tekintetben tévedésbe ejtette a feleséget, válóok és az építkezésnél is bizonyos tilalmak vannak a timárságra. A látás és hallás erejéről a talmud különböző vonatkozásban tesz említést. Ez szintén a szóban forgó körülményből érthető meg.

Több ízben hangsúlyoztuk e helyen, hogy a régi izraeliták szokásait a beduin, a régi zsidóké pedig a fellach örzi. Idézzük e szempontból a 33 és köv. lapok következő részletét.

„Das stete Wanderleben auf dürrer Fläche erzeugt eine Fülle von Gewohnheiten, die gänzlich abweichen von denen sesshafter Menschen, und sich darum weitweniger wandeln, weil hier eine Natur von unbeugsamer Starrheit gebietet. In der Syrisch-Arabischen Wüste fühlt man sich noch heute in die Tage der Erväter Israels versetzt. Der Reichtum besteht wie zu Abrahams Zeit in Vieh und Silbergeschmeide, in Waffen und Teppichen. Ausser dem unentbehrlichen Zelt, dessen Gestänge nebst härenen Tüchern die Lasttiere auf dem Marsch zu schleppen haben, muss die sonstige fahrende Habe aufs sparsamste bemessen werden. Man darf sich nicht Fisch, Stuhl oder Bettstatt gönnen. Man hockt und schläft auf platter Erde, auf den hingebreiteten Teppich wird die grosse Schüssel mit dem einfachen Mahl

gesetzt, in die greifen die Herumhockenden, wie Christus und seine Jünger, denn die Israeliten behielten gar manche Sitten des alten Nomadenlebens bei, auch als sie in Palästina sesshaft geworden; nannten sie doch für immer ihr Heim Ohel d. h. das Zelt. Die Geräte müssen dauerhaft sein, weil man sie nicht so oft beim Händler erneuern kann, aus hölzernen, womöglich mit Metallreifen geschützten Schalen trinkt der Mongole seinen gemüseartig gekochten Tee mit reichlicher Zutat von Hammeltalg. Geringer geachtet als der Mann ist das Weib, es verrichtet niedere Dienste, bleibt ausgeschlossen vom Mahl der Männer. Sobald Abends das Zelt aufgeschlagen, begiebt sich Frau und Tochter zum Wasserholen und damit sie den oft nicht so kurzen Weg nicht mehrmals zurücklege, muss der tönerner Wasserkrug recht umfangreich sein, darum wieder lässt er sich nur auf der Schulter oder auf dem Kopf tragen, was zu straff aufrechter Haltung des Körpers viel beiträgt. Das Bild der Rebekka am Brunnen kehrt allabendlich im Orient hundertfältig wieder. Es fesselt stets durch die Verbindung von Anmut und Kraftübung; wie spielend hebt die Wasserträgerin den schweren Krug empor und trägt ihn elastischen Schrittes von dannen. Mitten in der Syrischen Wüste begegnete unser Weltstein eine wassertragende Beduinenfrau, die unterwegs geboren hatte in menschenleere Öde, und nun rüstig dahinschritt den Wasserkrug auf dem Haupt, das Neugeborene im Arm.

Renan volt az első, aki azt állította, hogy a sémi népek egyistenhite a pusztá egyhanduságából, a képzelet szegénységéből ered. A vallástudományban meghaladott álláspont, a geográfiában, úgy látszik, még rendületlenül áll. Kirchhoff ugyanis röviden és velösen azt mondja: „Wald- und Seevölker pflegen Polytheisten zu sein, Steppen- und Wüstenvölker neigen vielmehr zum Monotheismus. Vom Sinai, aus Palästina und Arabien empfing die Welt die drei wirkungsvollsten Lehren vom einen Gott“ stb. (39). A bizonyítással K. adós marad. A monotheismust a zsidó nép hirdette (ez a Sinai), Palesztina (ez Jézus), Arábia (ez Mohamed), de sem Jézus, sem Mohamed nem a pusztá benyomásaiból merítette az egyistenben való hitet, az első

örökségben kapta, mint zsidó, a másik a zsidóktól átvette, azaz behódolt a zsidó istenhitnek, mint a nem pusztában lakó görög-római világ. A pusztá és az egyistenhit között való okozati kapcsolat csak akkor volna bizonyítva, ha a pusztá lakók, pl. maguk az arab nomádok, nem lettek volna a dsahiliában (Mohamed előtti) polytheisták, és másrészt, ha a polytheismus megmaradt volna az erdő- és tenger népeinél.

Rendkívül érdekes és tanulságos a Kináról és kínaiakról szóló külön fejezet (71–82). Nem neveti ki a „Chinesert”, minek Schürer ismert történetében a zsidót az ókori antik világban megtette, sőt nagy elismeréssel szól „a jelenkor eme legrégebb kulturképéről” (76). Konfutse „a nagy bölcs” (77). A kínai ember legfőbb törekvése, hogy biztosítsa magának halotti évfordulójára a halotti áldozatot, melyet csakis a fiu vagy annak férfi ivadéka hozhat. „Innen ered a kínainak forró vágya a házasság után, hogy fiukat nemzen és hogy ezeket ismét minél előbb kiházassítsa. Csak a legrettenesebb szegénység tartja vissza a megházasodástól, agglagények alig vannak, ellenben 34–36 éves nagyapák nem ritkák. Fiu születését a legszegényebb kínai sátorban kitörő örömmel üdvözlük, leány születését gazdagoknál is rossz kedvvel, majdnem gyászesetként fogadják. A feleség, ha éveken át nem ad fiunak életet, eltűrni kénytelen, hogy a férj más feleséget vesz mellé...” (77). Mindezt a régi zsidóknál is találjuk, anélkül hogy a „Jahrzeit” szokásaival összefüggött volna, melyet a vázolt értelemben nem ismertek. Még a forró kívánság a hazai földben eltemettetni is megvolt a régi zsidóknál, valamint a gazdag gyermekáldás is (78). A kínainál a munka természetté vált (79) és a legtakarékosabb nép a világon (80) és e mellett mindig jókedvű (81). „Eddig kétféle kultúremberiség volt, az egyik európai színezettel, a másik kínaival” (u. o.) és nagy jövő vár rá. Későn, de rehabilitálja végre az európai kultúrember a „Chineser”-t.

A 350. szám *Devrient E., Familienforschung* (Leipzig 1911). A genealógia megalapítója *Gatterer* volt, 1788-ban közrebocsátott „Lehrbuch der Genealogie” cz. kéziköny-

vével, kit száz évvel később Lorenz Otto követett „Lehrbuch der gesamten wissenschaftlichen Genealogie“ c. korszakalkotó művével (1898, 2. kiad. 1910). Ez utóbbi a következő meghatározást adja: „Die Genealogie ist die Wissenschaft von der Fortpflanzung des Geschlechtes in seinen individuellen Erscheinungen“ (16), mely formulát Devrient a következőre bővíti: „Die Genealogie ist die Lehre von den Abstammungsverhältnissen der Individuen und den daraus sich ergebenden biologischen und rechtlichen Beziehungen“ (17). A genealógia művelésére 1904-ben Lipcsében külön intézmény létesült, melynek címe: „Zentralstelle für deutsche Personen- und Familiengeschichte“ és melynek Mitteilungen c. külön orgánuma van. Mint ismeretes, 1912-ben Bécsben megindult az „Archiv für jüdische Familienforschung“, amely a háború folytán a 2. évfolyamán megakadt, de ismét meg fog indulni.

Akik ezekben a tanulmányokban részt akarnak venni, a jelen művet nagy haszonnal tanulmányozhadják, mert felöleli az összes kérdéseket és világos utbaigazitásokkal szolgál. Ide iktatom a 6 fejezet címeit: 1. A genealógia története és alapfogalmai. 2. Források és segédeszközök. 3. Segédtudományok és kritika. 4. Az eredmények előadása. 5. Az átöröklés tanának problémái. 6. A családtörténet vonatkozásai az államtudományokhoz.

A származásra talán egy nép sem volt annyira tekintettel, mint a zsidó nép ősidőktől fogva és róla feltétlenül áll Gatterer állítása, hogy „az emberek közt előbb létezett genealógia, mint historia“ (1. lap). A biblia még a teremtés történetét is „Toledóth“ származás szóval vezeti be, akár az Izsák genealógiáját. A családi származás terminusa szolgáltatja a történet terminusát. A Genesis tulajdonképpen a népek genealógiája, melynek bevezetése a világ teremtése. A תולדות szó kereken 40-szer fordul elő a bibliában, מדרושי pedig, ha jól számoltam, 33-szor. Míg az első a Krónikában is található, a második a tórában nem fordul elő. A régibb kor csak genealógiát (תולדות) ismert, a későbbi kor (Királyok, Krónika, Ezra-Nahemia, Eszter) már történetet is (כברי הימים). A multak eseményeit Mózes V. 32, 7 az ősidők és a nemzedékek évei kitételekkel fejezi

ki. Már a Krónika ismeri a genealógiára a שמ"ש és származékai műszót, amely a talmudban שמ"ש és főképp שמ"ש szóban elég sűrűn jelenik meg. Nemcsak a papok, hanem a világi családok is vezettek családfát, amely papokkal való házasságkötéshez nélkülözhetetlen volt. Josephus Régiségeiben említi, hogy az elégetett családi regisztereket újból helyreállították (שמ"ש מלה יום"י Jeb. 49a stb.). A talmud utáni korból az exilarchák, a gáónok és sok előkelő spanyol család családfát említetnek. Zakuto Ábrahám ismert művét Juchszinnak nevezte (16. száz. eleje) és mai napig él, bár korcs alakban, a „Jichusz“, különösen a lengyel zsidók körében. Mindenesetre a genealógia iránti érzéknek csatlakozhatatlan jele. Ujabb időben Kaufmann Dávid foglalkozott behatóbban zsidó családtörténettel, az átöröklést, mintegy magától értetődőnek tekintette, így Heine költői lánglelkűségét egy pénzügyi tehetségű östől származtatva le. Tény az, hogy sok zsidó családban a tudás, különösen a rabbinikus — kivülről még csak orvostudomány volt — öröklődött át, nem ritkán évszázadokig. Nincs alapos ok pl. a Maimuni hosszú családfájában való kételkedésre. Csak a lengyelek diszkreditálták koholt származási adataikkal a régi zsidó családfákat, a tudományos kutatásnak azonban különbséget kell tenni az adatok közt.

A „családfa“ terminus először 1521-ből ismeretes (9. lap), az ó- és középkor nem ismerte. Azelőtt „családtábla“ járta, meg „az ősök táblája“. A rómaiaknál az örökösödési jog miatt birt fontossággal a „törzstábla“. A rokonság meghatározása nem oly egyszerű, amilyennek hinni hajlandók vagyunk. A rabbinikus jog szerint más a közelebbi rokon, mint a római jog szerint (l. 114. lap). A mózesi törvény a távolabbi rokont közelebről nem határozza meg, egyszerűen „a vérrokonról“ szólva, mint közismert dologról.

A zsidó források, melyekből a genealógia meríthet, még nincsenek összeállítva. A leggazdagabb forrás a sirkő és a Chevra könyv, nemcsak a szent, hanem más egyletek könyvei is. De ilyen könyvek csak az utolsó századokból erednek, régibb sirkövek is aránylag gyérek. Ugyanez áll a zsidó archívumokról. Gazdagabb az állami zsidó adólista,

amely természetesen senkit sem hagyott ki. Keresztény egyházi (anya) könyvek csak a 15. századból ismeretesek, azelőtt ilyeneket nem vezettek, noha az ókori Rómában a császárság korában a keresztények viasztáblákra vezették be hitközségük tagjainak neveit, mellé jegyezve a keresztelés, házasságkötés és elhalálozás napját. Ez a 10. században megszűnt (19–20). Voltak-e ilyen diptycha és polyptycha a római zsidóknál? — A reformáció óta sokszor a házi biblia előlapjára jegyezték fel a családi eseményeket (18). A jámbor zsidók ezt a szokást mai napig gyakorolják, persze nem szorítkoznak épen a bibliára, talán sűrűbben használják az imakönyvet, tudós emberek valamely rabbinikus művet. Mióta van Móhelkönyv? Nem valószínű, hogy ősi szokás, talán nem nyulik vissza a 16. századba sem. A zsidóknál a leggazdagabb forrás az irodalom, a sok approbáció és a könyvtáblákra való feljegyzés is (némi-lykor hogy örökség útján jutott az illető birtokába). A zsidó források rendszeres és teljes összefoglalása érdemes hézagpótló munka volna, melynek elkészítésénél a szóban forgó mű, valamint a Lorenzé kitűnő vezérfonalul szolgálhatna.

A 223. szám *Weinstein M. B.*, Entstehung der Welt und der Erde nach Sage und Wissenschaft (2. kiad., Leipzig 1913). Ez a mű 2 szakaszra oszlik, melyek közül az első a monda és mythus világelbeszéléseit adja, a másik pedig a tudományos elméleteket. 15 fejezetben 30-nál több világlelkeletkezési elbeszélés kerül elő. Első helyen áll a biblia és a babylóniai elbeszélés, azután következnek föníciaiak, arabok, egyiptomiak, indusok, iraniak, görögök, rómaiak, emanáció elmélet (Philo, Basilides, Valentinus, gnostikusok), germánok, kelték, szlávok, litvániaiak, kínaiak, japánok, mongolok, finnek — turáni népek, eszkimók és indián törzsek, régi amerikai kulturnépek, négerek stb. Szerző szerint bizonyos nézetek az egész földön elvannak terjedve (65 k.). A görögök kosmogíája szegényes. „Das Wundervolk der Griechen bereitet uns gerade auf diesem Gebiete eine arge Enttäuschung. Ihre Kosmogonien, soweit sie nicht philosophisch erdacht sind, stehen tief unter der

Kosmogonie der Inder und selbst der iranischen, von der biblischen zu schweigen, die isoliert blüht" (25). Miért virágzik a bibliai elbeszélés önmagában? és miért emeli ezt W. csak mellékesen ki? A görögök (más népek is) a világot nem teremtették, hanem keletkezettnek tekintették, úgy hogy világtéremtésről náluk nincs szó. Innen érthető, hogy LXX Mózes I. könyvének (Genesis toy kosmoy) (világ) keletkezés nevet adott. Ez annál jellemzőbb, mert héber nevet בריאה עולם fordított le, amely világtéremtést jelent. Akylas, ki 100 körül „Akiba (Eliezer és Józua) szájából fordított", tudatosan *ktidzo* (teremt) szóval adja vissza Mózes I, 1, 1. בראשית szavát, melyet LXX *epoiése* „csinált" szóval fordít. A görög nyelvnek nem volt szabatos kifejezése a „semmiből való alkotásra", a teremtésre.

A tudományos elméletek a világ keletkezéséről, melyek az ókori természetbölcsészekkel kezdődnek, Kant és Laplaceon át ujabbakhoz Lord Kelvin és Arrhenius-hoz vezetnek, érdekes feltevések, kétségtelenül mély tudományúak, de nem közérthetőek. A Genesis nem lenne a világ legnépszerűbb és legolvasottabb könyve, ha ilyen elméletet adna elő. Ugyanazzal az erővel, mellyel ezeket a tudományos világlelkeletkezéseket elhiszik, elhithetik a világtéremtést is.

A 217. számban *Lehmann Edv.* ismerteti a mystikát a pogányságban és kereszténységben (Mystik im Heidentum und Christentum, Leipzig 1908), oly kép, amely zsidó szempontból tanulságos. A samanizmusról szólva (saman = samano, buddhista aszkéta) azt mondja szerző, hogy Kínában, Perzsiában, Törökországban ugró és táncoló lépéssel akarnak istenhez odatáncolni (14). A quákerek amerikai ágánál: verzücktes Gespringen und Gehopse (146). Az ugrás és táncolás a mystika primitív foka. Ez a jelenség a zsidóságon belül, legalább az askenázoknál, mystikus residuum. Magam láttam rabbit, ki a Sema Jiszról mondasakor az ülésre ugrott, de hogy tudatával lett volna annak, hogy a távol Keleten régibb társai vannak, nem gondolom. A fehérbe öltözött chaszidok sem tudják, hogy a nagykofta fehér ruhában jár, a minthogy a „fehér papok" sem tud-

ták, valamint azt sem, hogy a szufizmusz hívei nevüket a fehér gyapjútól (= szuf) kapták, melybe öltözködnek (33). Ez a külsőség is elárulja, hogy a chaszidizmusz Keletről jött, amit egyébiránt a története is mutat. A szufizmusz perzsa termék: vonásai a költés, ivás, romantika és rajongás (35). A szembeötlő külső vonása — az ivás — a chaszidnál is látható, de megvan a másik három vonás is. A perzsáknál a mystika akkor honosodott meg, mikor az arabok meghódították országukat, megfosztották politikai hatalmuktól, szóval elnyomták őket (i. h.). A theophania (Ézs. 6 és Ezekiel 1—2) más lapra tartozván, nem lesz véletlen, hogy a zsidó mystikáról szóló értesítés a zsidó állam elpusztulása korából ered (Jochanan ben Zakkai és tanítványai, Akiba is). Hatalommá azonban kereken csak 1500 év múlva lett, a 16. századtól kezdve, tehát a zsidó nép elnyomásának legsötétebb korában. A 18. század végéig egyre nagyobb és nagyobb hullámokat vet és csak a 19. században apadnak le a vizek. Az is érdekes, hogy a kabbala kezdetei (13—14. század) összeesnek a keresztény mystika hullánveréseivel (90 kövv.) Meister Eckhart (mh. 1327), Suso (1361), Tauler (1361).

A zsidók szerzőnk szerint nem mystikusok. „Israels Sohn hat sich ja allezeit, jetzt wie früher als Praktikus bewährt. Energisch und berechnend, geschmeidig Auswege findend, eher nüchtern als schwärmerisch angelegt, wie er ist. . . . Wie nüchtern sind Hiobs Freunde, diese Wortführer überlieferten Judentums! Und Hiob selbst, der aus den Erfahrungen seiner Leiden heraus mit ihnen streitet, wann gäbe er sich einen Augenblick der Schwärmerei hin?“ (56 k.). Erre is mondhatjuk: Wahrheit und Dichtung. Lehmann a zsidókat Kopenhágában tanulmányozta, Uj-Sandez, Sadagora, Csorkov stb. előtte ismeretlenek. Az igazság az, hogy jelenben a zsidó nép kebelében él aránylag a legtöbb mystikus és hogy a múltban a Zóhar volt a leghatalmasabb mystikus könyv, amely a humanistákat, köztük Reuchlint is, büvőkörébe vonzotta. Suso mystikájának elemét, a bölcseséget, a Peldabeszédekből vette (109).

L. szerint a későbbi zsidóság szűkkeblű volt, a humanizmust Plato és a kereszténység hirdette, sőt a keresztény-

ség szüntette meg (56). Egy lappal alább már ezt olvassuk: „und gibt dem Glaubensleben, ja dem Gott ihres Glaubens, jene Hartherzigkeit, die das spätere Judentum kennzeichnet, aber zugleich schändet“. Az érdemnél Plato és Krisztus, a hibánál: a zsidóság. Jézusról azt mondta, hogy hite magasabb fajtájú volt: „befreit von Gesetzsschranken und Volksschranken, von Egoismus, Äusserlichkeiten und Sterilität stb.“ (ugyanott). Micsoda történeti igazság és micsoda hála.

A 115 szám: „Ehe und Eherecht“ és szerzője *Wahrmund L.*, ki az osztrák házassági jogot, tehát a kath. jogot akarja megreformálni (Leipzig 1916). Nincs elragadtatva az egyház házasságjogától és nem zengi ebben a pontban, mint szokták, a kereszténység dicsőségét. Bennünket azonban ezen a helyen csupán néhány részlet érdekel. A házasság célja a faj fenntartása, ez a természeti és erkölcsi nemi viszony határköve. „Miért marad a férfi és a nő együtt? Mert a gyermeket. . . védeni és táplálni kell. És mire való ez? Nem tudják, csak érzik, hogy ennek így kell lenni. Csak az örök természet ismeri a maga céljait“ (10). „In deiner Nachkommenschaft wirst du wiedergeboren, das Sterbliche ist deine Unsterblichkeit“ (idézve '11). Ez meg egyéb, mit szerző mond, nem más, mint a mit a zsidók egyszerűbben így fejeztek ki: Szaporodjatok és sokasodjatok, ez az első parancsolat, Ezsaiás szavával: Isten a világot nem pusztának teremtette, hanem hogy lakott legyen. Az egyház beavatkozását a házasság ügyébe végzetesnek tartja. Idevonatkozó szavait (14) nem reprodukáljuk. A polygamia „az ókor összes kulturnépeinél a szabály volt és tere ma is sokkal kiterjedtebb, mint a monogámiáé“ (16). Jogosulatlan tehát a talmudot azért, a mi benne közös egész egykoru világával, külön kritikában részesíteni. Az egyiptomiaknál korlátlan polygamia uralkodott, de a pap monogám volt (17). Érdekes, hogy a zsidóknál ez a törvény, legalább időszámításunk elején, a főpapra kötelező volt. A görögöknél a hősök a válást nem ismerte, klasszikus korban azonban a férj és a feleség egyaránt felbonthatta a házasságot. A terminus (24) *apopempsis* (és

apoleipsis) megfelel a héber *נש* és az aram *ܢܫܘܢܐ*-nak. Demosthenes ismert mondása szerint a görög feleséget vett, hogy gyermeke legyen (*hetéra* gyönyörködtetés, *pallaké* mindennapi táplálás). A II. felolvasás „Házasság és kereszténység” az evangéliumoknak a válasra vonatkozó nyilatkozatait tárgyalja, melyekről A zsidóházasságfelbontás I. részében szólottunk. Hogy Mózes I, 2, 24 Ádám szavai, (34. lap) helytelen ugyan, de abban W.-nak igaza van, hogy az abszolút febonthatatlanságot Jézus szavai nem tartalmazzák. A rómaiak megnehezítették a válást, de a lehetőség megmaradt (39). A germánokról (39. l.) ezt olvassuk: „Einseitiges Scheidungsrecht stand ursprünglich nur dem Manne zu. Erst später, unter dem Einflusse des römischen Rechtes, erhielt auch die Frau die Befugnis, sich aus bestimmten Gründen vom Manne loszusagen”. A hamisítatlan germán jog tehát a zsidó joggal egyezett. Az egyházatyák házasságellenes tanairól szól W. 45. lap. A zsidó felfogás minden időben a házasság mellett volt, a házasságralépést a legjámborabb cselekedetnek tekintette, a menyasszonyt mindenki ünnepelte, Pál apostolnak házasságellenes nyilatkozata talán az egyetlen, a mit nem rabbiktól vett át. A „Törvény” ellen volt zsidó áramlat, de a házasság ellen nem volt. Az esszeizmus ezen pontjának kevés híve lehetett. Miután az átmenet a vételházasságból az egyezésházasságra (Konsensche) úgy történt, hogy a fizetett ár nem felel meg többé a nő értékének, ez az ár lépésről lépésre kevesbedik, míg végül csak szimbólikus jelentősége marad. De előfordul az is, hogy a vőlegény nagy fizetést teljesít, azonban nem vételárkép, hanem ajándékképpen a szülőknek, vagy a nőnek magának, a mi azután özvegyi eltartásra szolgál (55). Az itt röviden előadott fejlődés utolsó fokig a zsidóknál már az ókorban ment végbe. Mózes törvénye a „móhar” alatt a menyasszonyért az atyának, esetleg anyának és fivérnek fizetett összeget értette. Mózes V, 22, 29 ötven ezüst sekkelt említ; 22, 26 általában beszél „a szüzek mohárjáról”; 22, 19 pedig büntetéskép száz ezüstöt említ. Mindhárom adatból kitűnik, hogy a móhar fix összeg volt, nem változott a menyasszony minősége szerint, a miből önként fo-

lyik, hogy nem volt „vételár” és a leány nem volt „árú”, mint a keresztény teológusok a saját maguk által elismert biblia és „Izrael” kisebbitésével a régi germán házasság leírásaiból vett megbélyegző szavakkal állítják. Az „izraelita” házasság története — a mennyiben még látható — ott kezdődik, a hol az európai népek házasságtörténete körülbelül az új kor beállta előtt végződik. Ezen a fokon állt a zsidó házasságkötés bibliai korban. A második templom korában a férfi az atyának már nem fizetett, hanem a nőnek magának, a ki háztartásbeli tárgyakat vett érte, későbbi korban hitbér lett belőle, azaz a férj a házasságlevélben lekötötte az összeget válás vagy özvegyiség esetére. A fejlődés ezen fokán állt a zsidó házasság kerekén 100-ban időszámításunk előtt. Az eljegyzés azonban továbbra is pénz vagy értéktárgy átadása által történt, de ez lehetett már egy denár vagy akár egy peruta (fillér). Más szóval *symbolum* lett. A forma maradt, a tartalom megváltozott, oly jelenség, melyet a zsidó jog más ágain is megfigyelhetünk. A „csökönyös” talmud megtartotta a formát, de megváltoztatta a tartalmat. Külsőleg régi jog, belsőleg új jog. Helyesen nem is a talmudról, hanem a zsidó népről kellene beszélni, melynek élete és szelleme a talmudban kifejezésre jutott.

Az esketésről a 63. lapon ezt olvassuk: „Der Vorgang des Brautkaufes nämlich zerfiel nach dem deutschen Recht sozusagen in zwei Phasen: die *Verlobung* und die *Trauung*. Erstere ein formaler Vertrag zwischen dem Gewalthaber oder Muntwalt der Braut und dem Bräutigam über Kaufgegenstand und Kaufpreis. Letztere die Erfüllung dieses Vertrages, d. h. die Übergabe oder Anvertraung (daher der Name) der Braut an den Bräutigam. Beide erfolgten ursprünglich unmittelbar nacheinander.”

A zsidó házasság, a mint bibliából és a talmudból ismerjük, szintén két aktusból állt: az eljegyzésből és az elvételtől. Bibliai korban az eljegyzés a móhar megfizetésével jöhetett létre, talmudi korban pedig pénz (vagy értéktárgy) átadása által eljegyzési célzattal.

Későbbi időpontban következett azután a menyasszony hazavitele (a lakodalom), mivel a házasságkötés teljessé vált.

A két aktus összevonására a talmud adatot nem nyújt, habár házasságjoga ez elé akadályt nem gördit. Beszél arról is, hogy a völegény mennyi időt tartozik engedni a menyasszonynak az előkészületekre, mársézt arról is, hogy mely időtartamon belül köteles a völegény a lakodalom megtartani, de arról, hogy az eljegyzés és a lakodalom egyszerre történt volna, nem szól. Egy szóval, nem ismeri a mai esketést. Világos, hogy a zsidók a középkorban az általános szokást vették át, a mit meg is tehettek, mert a zsidó joggal nem állt ellentétben. A „kiddusin” és „nisszuin” egy időpontban, vagyis közvetlenül egymásután is történhetik.— „Und erst das Konzil von Trient im 16. Jahrhundert hat die heutige Reschtslage geschaffen, indem es vorschrieb, dass künftighin die Konsenserklärung zur Ehe vor dem eigenen Pfarrer der Brautleute und zwei oder drei Zeugen erfolgen *müsse*, und dass die Ausserachtlassung dieser Form die *Nichtigkeit der Ehe* nach sich ziehen solle”. (65).

A két vagy három tanu bibliai eredetű ugyan, de hogy a házasságkötéshez, illetve az eljegyzéshez (kiddusin) két tanu jelenléte szükséges, rabbinikus szabály. Érdemes volna kutatni, hogy erre a zsinatí határozatra nem volt-e a zsidó jognak közvetett vagy közvetlen hatása?

Wahrmut szabadelvű harcos és nem helyesli az „illegitim gyermek” intézményét, melyet az egyház honosított meg. „Denn auch das ist ja der Kirche seit dem 11. Jahrhundert allmählich gelungen, die alten deutschen Volksgelriffe, welche von einer geminderten Ehre und Rechtsfähigkeit der unehelich Geborenen nichts wussten, durch ihr eigenes Sittlichkeitsprogramm zu verdrängen. Sie hat an Stelle des liebevollen Allvaters eines Christus den rachsüchtigen Jehova des Moses zum Gott der Germanen gemacht, der da die Sünden der Väter an den Kindern verfolgt bis ins dritte Glied”. (65).

A ki ezt olvassa, azt hiszi, hogy a zsidó házassági jog legalább oly kegyetlen, mint a Wahrmut által vádolt egyházi jog. Azonban a régi németeknél is régiebb zsidók a törvénytelen gyermek fogalmát nem ismerték. Az atya akkor is atya, ha a gyermek anyját elcsábította vagy vióltálta. A gyermek teljesen egyenjođu törvényes házasságból

származott testvéreivel. W. Jehovára inkább akkor hivatkozzék, majd ha eszményei megvalósulnak és a természetes atya, törvényen kívüli gyermek kitételek töröltetnek a szótárból.

A zsidó jog ép a gyermek szempontjából nem tesz különbséget házasság és nem házasság közt. De azért van nyoma a legitím házasság fogalmának a rokonság megállapítása tekintetében. „Asszony” (אשה) kriteriuma a talmud szerint csak a házasság. Az olyan nő, a melyet az atya nem vett el, nem tekintendő „az atya feleségének” és a fiu feleségül veheti, holott az atya törvényes feleségénél a mózesi törvény értelmében ez meg van tiltva. Feltűnő distinctio, nem illeszkedik be a rabbinikus házassági törvények szellemébe. Valamely ősi szokás maradványa lap-panghat mögötte.

A 91. szám az éremről szól, melynek szerzője *Luschin v. Ebengreuth* (Die Münze als historisches Denkmal sowie ihre Bedeutung im Rechts- und Wirtschaftsleben. Mit 53 Abbildungen im Text, Leipzig 1906). Az ókort csak épen hogy érinti, különben az európai közép-és ujkorról szól és így a pörhuzamokra csak a középkori zsidó irodalom jöhet nagyobb mértékben tekintetbe.

Zunz „Münzkunde” (Zur Geschichte und Literatur 535—564) jelentős dolgozata mellett is még maradt tér a további kutatásra, már azért is, mert azóta kéziratok publikációi új anyagot szolgáltattak. Mi célunkhoz csupán néhány megjegyzésre szoritkozunk.

Az érem circulálásának elősegítésére európai érmekre arab felírást is alkalmaztak, pl. II. Frigyes, viszont keleti uralkodók hasonló okból latin felírást használtak (19. lap). A makkabeusok érmeiken az első időkben régi héber (fönicziai) írást használtak, nem aram (négyzetes) írást, kétségtelenül azért, hogy az érmek forgalma akadályba ne ütközzék. Hasonló okból 100 körül (ante) görög felírást is alkalmaztak. — Kuriozumként említi a szerző, hogy vannak a középkorból érmek héber felírással, nevezetesen lengyel érmek Miesko korából (1178—1202). Mint ismeretes, vannak magyar érmek is, melyeken az éremverő héber betűt alkalmazott.

A hamisítások és utánzások gyakoriak voltak és nem ritkán gazdasági katasztrófára vezettek. Könyvünkéből meggyőződünk, hogy a veszedelmes praktikákat nagy urak gyakorolták, zsidók aránylag ritkán. „In Amerika gab es Fabriken, welche sich mit der Verfälschung von 20-Dollarstücken befassten“ (52). A zsidók közt Ephraim lett e tekintetben hirhedtté.

„Als Beispiel von Münzen, die mit fremden Stempeln ausgegeben wurden, sind die Ephraimiten aus dem 7 jährigen Krieg zu erwähnen. Als in Leipzig die Stempel der sächsischen Münzstätten in die Hände König Friedrichs II. fielen, überließ dieser die Ausprägung von Kriegsmünzen mit diesen Stempeln dem Juden Ephraim, der statt 14 Taler erst 20, dann 25, 30 bis 45 Stück auf die feine Mark schlug. Der Berliner Volkswitz bemächtigte sich der Sache und spottete:

„Von aussen schön, von innen schlimm, Von aussen Friedrich, von innen Ephraim“ (51—52).

Nemcsak zsidók, hanem keresztények is hamisítottak. Idézzük a következő részletet:

„Hören wir nun, wie sich die Zeitgenossen über dies Unwesen aussprachen. Aus Nord- und Mitteldeutschland stammt eine wahre Flut von Flugschriften und Flugblättern, die sich vom Jahre 1621 angefangen mit diesem Gegenstand beschäftigten:

Also geht es zu in der Welt,
Ein jeder strebt nach Gut und Geld:
Schinden und schaben ist ein Kunst,
Wer's wohl kann, erlanget Gunst
Die Kipper und Aufwechsler fein,
Ihr Orden ist gross und gemein.
Es ist kein Stadt, es ist kein Land,
Da man nicht merket ihre Hand. . . .

heisst es in einem Flugblatt, das uns „den jüdischen Kipper und Aufwechsler“ auch im Bilde vorstellt.

Es ist jetzt kommen die letzte Zeit,
Von welcher Christus prophezeit,
Dass grosser Trübsal sollte werden
Von Angst und Not auf dieser Erden.

beginnt ein Augsburger Flugblatt mit der „neuen wahrhaften Abbildung und Kontrafaktur von den schädlichen Münzverderbern, welche Kipper und Wipper genannt werden“ (100—101).

A pénz nem készült mindig ércből, mint ismeretes, barom is szolgált pénzkép (pecunia stb.) Ibrahim ibn Jakub zsidó író, ki 965 körül Német-és Csehországot utazta be, azt mondja, hogy az utóbbi országban a fizető eszköz a vászon. Egész ládákat látott, melyek tele voltak vékonyan szótt kis kendőkkel, melyek semmire sem voltak használhatók, de azért mindenki pénz gyanánt elfogadta (57).

A gyűrűről, mint pénznemről szerzőnk a következőt mondja:

„Das eine ist die jedem Altertumsforscher bekante Erscheinung, dass man unter den ausgegrabenen Altertümern ungemein häufig Ringe findet die man als Arm-Bein-Halsringe usw. bezeichnet. Es unterliegt wohl keinem Zweifel, dass diese Ringe nicht blos als Schmuck gedient haben, sondern gleichzeitig Geld waren. Der Besitzer von Geld trug es eben an Hals, an Armen und Beinen mit sich und hatte dabei noch den Vorteil, dass er keinen besonderen Verwahrungsort nötig hatte. Man hat geradezu ein gewisses Gewichtssystem aus der Schwere dieser Ringe ableiten wollen, allein die bisher gemachten Erhebungen sind nicht zureichend, um diese Annahme zu rechtfertigen. Solche Ringe finden wir auch bei den Germanen, ehe sie durch die Römer Kenntniss der Münzen erhielten, als beliebtes Zahlungsmittel, ja selbst in späterer Zeit, als die Münze bei ihnen längst schon sich eingebürgert hatte, nur mögen sie damals mehr die Bedeutung eines sekundären Geldes gehabt haben. Ring heisst altnordisch Bauge von „biegen“; als Baugenbrecher werden nun von Skalden die nordischen Könige gepriesen, wenn sie freigebig waren, denn bei solchen Gelegenheiten wurde der Ring abgestreift, gebrochen und die Stücke als Geschenk verteilt. Neben diesem Ringgeld gab es im Norden und Osten von Europa auch eine rohere Form, welche etwa dem *aes rude* entspricht“ (59—60).

Ebből megérthetjük, hogy az eljegyzést (esketést) a

zsidók is gyűrű által eszközölték — ez volt a pénzérték, melyet a (rabbinikus) törvény követelt. A meghonosodott szokásnál megmaradtak akkor is, mikor a gyűrű-pézt helyére már régen érem lépett, annál is inkább, mert megfelelt a törvénykövetelte „pénergérték”-nek.

A ki meg akarja tudni, hogy egy könyv technikailag miképp készül, olvassa el A. W. Unger sikerült művecskéjét: „Wie ein Buch entsteht” (175. szám. *Leipzig* 1912). A héber könyv, amely a 15. és 16. században technikailag a kor színvonalán állott, azóta nagyon elmaradt. A míg a kézírás járta, s az egész ó- és középkorban, a zsidó könyvmásoló művészet és különösen gondosság tekintetében versenyzett. pogány illetve keresztény pályatársával, de a héber nyomtatás, mióta Olaszországból és Hollandiából az akkor kevésbé művelt Német-és Lengyelországba szorult ki, szégyenletesen hanyatlott. Bár újabban emelkedőben van, a többi könyvvel még mindig nem állja ki a versenyt. Erről meggyőződhetünk az előttünk fekvő könyv minden lapjából. Ezen általános benyomás mellett említhetjük még a következőket.

A papírost a kínaiak találták fel időszámításunk eleje körül. Tőlük tanulták el a készítést az arabok a 8. században, tökéletesítették és kereskedtek vele Európában. Németországban csak a 15. században létesült az első papírgyár (6). Keleti kéziratoknál, különösen a Genizából eredőknél a papíros e tények mellett nem tekinthető a kézirat fiatal voltának jeléül. Az ólombetűt a kínaiak állítólag már a 11. században ismerték (7). A nyomás ellen a zsidóknál is voltak eleinte némi vallásos aggályok, a menyenyiben az istennév áhitat nélkül nyomódik s hasonló, de csakhamar megszűntek. A törökök azonban halálbüntetés terhe alatt tiltották meg a nyomást (17). 1500-ban Velenében 250 nyomda működött, az összes produkció nyomtatott könyvekben, melynél 208 nyomtatási hely 1213 nyomdával volt részes, 1630 műre rugott (9). A héber könyvek kerekén 100-at tesznek ki, elég csekély arány. A folio ma a könyvformátumokból körülbelül eltűnt (16), a talmud még tartja, noha itt-ott más formátummal is kísérleteztek.

Az ásatások alapján Ziebarth az ókori görög városokról szép képeket adott, mely művet Irodalmi szemlélekben már említettük (Kulturbilder aus griechischen Städten 131. szám). A legalkalmasabb anyagot azonban Pompeji szolgáltatja, melyet *Duhn Fr.* ír le (Pompeji, eine hellenistische Stadt in Italien, *Leipzig* 1910. 114. szám). Hogy a kereszténység hellenista talajból vette volna az erőt, melylyel a világot meghódította (2), divatos állítás, de nem is egyéb. Igaz azonban a másik állítás, hogy a görögység Kisáziát és Szíriát már Nagy Sándor előtt járta át és hogy az újtestamentom Nagy Sándor hódító hadjárata nélkül nem lett volna görögül írható (15). Pompeji 79 aug. 24-26-án lett eltemetve, miért a szerző szerint a Vezuvznak hálásak lehetünk, mert konzervált egy ókori hellenista várost (21). Talán a palesztinai hellenista városok szintén így néztek ki. A bazilika, melyet D. leir (41), vásárcsarnok volt. Pompeji macellumát szintén leírja (42). A macellumban húst (halat) mértek ki, de élő állatok számára is volt hely. A midras tehát jól van értesülve, midőn egy hasonlatban azt mondja, hogy a tehenet úgy csalogatják a macellumba, hogy borját viszik előtte (Gen. r. 86 eleje, Levy III 223). Máshol húst nem árultak. Innen érthető, hogy a talmud nem tart tiltott hústól ott, hol macellum van és a mézárások zsidók (Chull. 95a, Levy i. h.). Pompejiben zsidók is laktak, zsidóktól ered kétségtelenül az egyik falon talált felírás: Sodom Gomorra (97). — A halottnak mindenféle tárgyat adtak az utra, de idők folytán, mikor már tudatára ébredtek annak hogy a halottnak nem kell semmi, egyre kevesebbet és kevesebbet adtak vele, „eine unbedeutende dem Toten mitgegebene Münze ist die letzte symbolische Ablösung des ihm vorenthaltenen, auf die Erben übergegangenem Eigentums” (103). Ha ez áll, akkor ebben új példát látunk arra, hogy miképp alakul át ajándék vagy fizetés symbolikus uton apró pénzzé. De lehet, hogy a halott mellé temetett érem varázstörő eszköz volt, mert az érc elűzi a démonokat, melyek ellen a halott nem védekezhetik. — Az évszázadok folyamán különféle okból szokássá lett, hogy az országot széleit használták fel sirhelyül. Ezt D. részletesen kifejti (104).

Szóról szóra ezt mondja:

„Im sechsten Jahrhundert v. Chr. beginnt in der griechischen Welt das Grab sich der Erdoberfläche wieder mehr zu nähern, wird der Grabhügel monumentaler, vielfach mit besonderen Verrichtungen zur Aufnahme der Spenden ausgestaltet; künstlerisch verzierte Steinplatten erheben sich an diesen Hügeln, zeigen oftmals das Bild oder eine andere individuelle Andeutung des Toten, und beginnen, von der Ausbildung der Schrift Nutzen ziehend, *Namen und Geschlecht des Toten zu melden*. Noch begraben viele ihre Toten auf ihren eigenen Besitz, wenn sie solchen haben, oder senken sie in die grossen Gräberfelder ausserhalb der Stadmauer, so wie es früher Sitte war. Mehr und mehr aber beginnt im fünften Jahrhundert das Zusammendrängen der Gräber an den ebenfalls zu festerer Ausbildung gelangenden Landstrassen. Schon im alten Kyma des siebenten und sechsten Jahrhunderts sind die reichsten und besten Gräber der einzigen „Gräberstrasse“ nach N. am nächsten, die ärmeren die entfernteren. Je mehr Menschen sterben, um so mehr Land wird für ihre Bestattung zur Verwendung kommen“ (103).

Igy érthető talán a talmud „két utja, melyek közül az egyik tiszta, a másik tisztátlan“ (sir által). R. Jirmija azt rendelje, hogy halála után lábaira sarut tegyenek, kezébe botot adjanak és az országút közelébe temessék el, hogy a feltámadásnál fel legyen készülve (Kethub. 111b, Szanh. 90b., Gen. r. Vajechi. E helyeket beszélgetés közben Gerlóczy juttatta eszembe).

A pompejiekéről egyebek közt D. a következőket mondja:

„Auch wer nicht von der Hand in den Mund lebte ehrliche sowohl als unehrliche Leute, waren damals ebenso eifrig darauf aus, ihr Geschäftchen zu machen, als heute: „salve lucrum“ — „es lebe der Profit“ — steht höchst unbefangen in Mosaikschrift im Hauseingang eines Industriellen, lucrum gaudium „Profit ist doch ein wahre Freude“ in einem anderen, communem nummum dividendum censio est, nam noster nummus magnam habet pecuniam — „ich stimme dafür, die Stadtkasse auszuteilen, denn unsere

Kasse hat heidenmässig viel Geld“, votiert ein damaliger Sozialist und schrieb diese seine Ansicht an eine Hauswand“ (94).

Mit szólnának az archeológusok és olvasóik, ha Gezerben, Taanachban vagy pláne Jeruzsálemben ástak volna ki ilyenfajta fali írásokat?

Duhn szép könyvét a következő verssel fejezi be.

„Damals trat kein grässliches Gerippe
Vor das Bett des Sterbenden. Ein Kuss
Nahm das letzte Leben von der Lippe,
Seine Fackel senkt' ein Genius.

Mint ismeretes, Mózes Isten csókjával halt meg. A משה בנשיקה, a nagyjámborok halálozás módja, szintén megtekinthető nem zsidó körben.

A 110. szám Oppenheim S. munkája: „Das astronomische Weltbild im Wandel der Zeit“ (2. kiadás, Leipzig 1912). Az asztronómia története hat fejezetben: az asztronómia kezdetei, az asztronómia a görögöknél, a görög asztronómia virágkora, a középkor, az ujkor, a legújabb kor. A biblia és a talmud az első fejezetben, hol az egyiptomiak és babylóniakról van szó, sem szerepelnek, mert asztronómiai elmélet azokban nincs. De vannak nyilatkozatok, melyekből szakember a háttérben lappangó elméletet összeállíthatja, sőt már össze is állította. A világegyetem egységét a biblia teremtéstörténete föltételezi, valamint a geocentrikus világnézetet is. A babylóniaknál a pap figyelte az ujhold megjelenését, a görögöknél és rómaiaknál pedig szokás volt, hogy a hold megjelenését nyilvánosan kihirdették, a mely szokástól a kalendárium név is származik, *kaleo* = kikiáltani (6. lap). Ez a szokás a zsidóknál is megvolt, a legfőbb hatóság kimondta a meg van szentelve (קדוש) szót és az összegyűlt nép ezt ismételte. E nélkül nem volt érvényes (Ros Hasána 24a). A hét ősi időben 5 vagy 10 nappól állt, az ujjaknak megfelelően, de azután a 7 planétából vett hét terjedt el (11). Az európai népek azonban a kereszténység közvetítésével a zsidóktól vették át a hetet. A babylóniak világképe, Oppenheim szavai után ítélve, az 5. planétaétől eltekintve, egészben a régi Izrael világképére is illik.

„Die Welt ist eine gewölbte Halle, heisst es bei den Babyloniern, die feste Decke dieser Halle ist das Himmelsgewölbe. Über ihr liegt das Regenwasser. Wird ein Gitter fortgezogen, so strömt der Regen nieder. Auf der Innenseite des Himmels sind die Sterne festgenagelt und unter ihnen bewegen sich die zwei grossen Lichter, Sonne und Mond mit den fünf kleineren Lichteren, der Planeten. Die Erde selbst ist eine Scheibe, jedoch nicht ganz flach, sondern in der Mitte ein wenig aufwärts gewölbt und unter dieser Wölbung ist eine dunkle Höhle die Unterwelt, der Aufenthaltsort der Toten“. — (14).

A görögök egyebek közt ezt mondták: Az ég roppant nagy csarnok, a melynek fent kristályboltozat a teteje és sötét pince az alja. A föld kerek tábla, a mely széleivel a gömbboltozatot érinti" (15). Ezt fejezi ki a talmud azon képével, hogy az ég úgy áll a földön, mint a fedél a fazékon (כסוי לקרירה) (Peszách 94a).¹⁾ „Allen diesen Weltanschauungen liegt, wie man sieht, eine gemeinschaftliche Idee zugrunde, die, dass die Erde als die Wohnstätte der Menschen eine flache Scheibe und dass der Himmel eine sich über sie wölbende Kuppel ist. Die Quelle, der diese Anschauung entstammt, ist der Augenschein, nach dem sich alle Erscheinungen am Himmel abspielen, und auch alle Täuschungen, die mit ihm verbunden sind". (15). Thalcs szerint a táblaformájú föld az éggömb középpontjában áll és az oceánon uszik . . . A víz mozgása által keletkeznek a földrengések (17). A talmud azt mondja, hogy Isten minden nap két könnyet ejt az ő zsidó népének számüzésére. Ez a két könnycsepp az óceánba esik és ebből keletkeznek a földrengés (Berák, 69a). Világos, hogy a talmud poetikus mondásának alapja Thalcs világképe, nem az Anaximanderé. A 10-es számot különben már a pythagoreusok a legszentebb számnak tartották (ugyanott.) A talmudi galgal materiális kerék (sphära) megegyezik Aristoteles sphära elméletével (39).

A ptolomeusi világréndszershez képest a középkori

¹⁾ A világ olyan a gychennára, mint a fedő a fazékra. A világ gömb. kerék (כרית) L. j. A. Z. 42c 52, Num. r. 13, 14; a tenger körülveszi a földet mint a fazék.

felfogás hanyatlást mutat. Kosmas Indikopleustes 6. századbeli szerzetes visszatért a régibb felfogáshoz és azt tanította, hogy a föld az óceántól körülfolyt korong (Scheibe), melyen tul örök sötétség uralkodik. Palesztina e korong közepén fekszik és Palesztina közepén Jeruzsálem stb. (67). A vallással össze nem függő részletek talán a régi zsidóktól kerültek Kosmashoz. Az „Alfonsini tabellák"-at X-Alfons, castilii király (1252—1282 uralkodott) által Toledoba összehívott asztronómiai kongresszus készítette. Részt vettek arab, zsidó és keresztény tudósok Izsák ben Szaid Haszszan rabbi elnöklete alatt (71). A dolog ismeretes, de Cid nem volt rabbi. Máshol nem találkozunk műünkben zsidóval. Zsidó asztronómus csak a 19. században akad újra.

Bähnisch A. a német személynevekről igen érdekes kis könyvet bocsátott közre (Die deutschen Personennamen, 2. Aufl., Leipzig — Berlin 1914. 296. szám). A zsidó nevek szempontjából általában tanulságos, de kifejezetten csak elvéve van róluk szó. Egy féloldalon vannak elintézve a zsidó családnevek (103). Szerző szerint Ehrlich, Aufrichtig, Dienstfertig, Immerwahr zsidó családnevek, „melyeknél a hízélgés nagyon is előtérbe van állítva" (u. o.). Az „Ehrlich" valószínűleg „jámbor" jelentésű (ehrlischer Jid). Az utolsó két nevet sohasem hallottuk. A németek idegen országokban neveiket könnyen feladják (95). Ha Pál apostol Saul (Saulus) nevét Paulusra változtatta, csak kora zsidó szokását követte (94. laphoz). Valószínű azonban, hogy más népek kivándorolt tagjai épígy jártak el. A polgárok családnevet a 12. század végén kezdtek felvenni, a mesteremberek 1300 körül (96 k.). Ebben a korban kezdték a zsidók is, zsendesen a város nevet vették fel.

Bevezetésül a nyelvtudományba szolgálnak Richter Elise előadásai: Wie wir sprechen (Leipzig 1912.). Sok kérdésről van szó. Érdekes hogy a héber nyelvtannak a Széfer Jecirára (kb. 8. század) visszamenő csoportosítását a betűknek nagyjában a hangphysiologia is helyesli. Az írást eredetileg a papok gyakorolták, kik a szent szabványokat

feljegyezték. Ugyanezért minden feljegyzést tisztelet környezte. „Daran zu rühren war Frevel. Hierdurch wurde auch jede Wortform, wenn sie einmal „geschrieben“ war, ehrwürdig und man scheute sich, den Wortlaut zu ändern. Man kann und darf nicht anders als die Altvorderen. Die Überlieferung ist heilig nicht nur in bezug auf den Inhalt, sondern auch in bezug auf die Form“ (86). A bibliakritikusok pedig azt állítják, hogy az izraelita őskori papság kénye-kedve szerint gyurta át a szöveget mind tartalmilag, mind formailag, nem is egyszer, hanem évszázadokig. Vagy az izraeliták nem voltak oly szentek és konzervatívok, mint a németek, kik végeredményben germánhitűekből izraelitahitűek lettek?

A szégyenérzet euphemismusokra vezet. A minnesin-gerek a *Liebe* szót mint nagyon érzékit a *minne* szóval helyettesítették (=holdes Gedenken). Mikor ép saját énekeik folytán a *minne* az alacsonyabb rendű szerelem értelmét kapta, előkerül a *Liebe*, mint a nemesebb szerelem szava (106). A jelenség a héber megfelelő két szónál is megfigyelhető, של שול szót a hagyomány durvának érezte és שול שול-ot olvastat helyette.— A kis könyv a héber nyelvészet szempontjából is tanulságos.

A 176. szám: Cohn J. Führende Denker. Geschichtliche Einleitung in die Philosophie (2. kiadás, Leipzig 1911). Rövid bevezetés mellett hat előadásból áll: Sokrates, Plato, Descartes, Spinoza, Kant, Fichte. Az ember igazán olcsón és könnyen informáltathatja magát, mert Cohn igen világosan tud beszélni. A filozófia természetesen a zsidóság szempontjából általában nagy fontosságú, de itt csupán néhány alkalmi észrevételt teszünk, a melyek inkább a filozófussal, mint a filozófiával függnek össze. Sokrates bölcseletét életével testesítette meg. „Iratokat nem hagyott hátra Sokrates, kinek a szóról igen magas, a holt könyvről igen alacsony véleménye volt. Beszélgetéseit, tanait tanítványai jegyezték fel“ (21). Ez érdekes analógia a zsidó bölcsekre, kik szintén tanítványokat gyűjtöttek maguk köré, a kikkel beszélgettek, a kiknek életükkel mutattak példát, *tanaitak élő szóval adták elő, esetről esetre, de nem irtak*. A nem

írás a régibb, az írás az újabb fázis a bölcsek életében.— A déli országok népe szeret beszédeket hallgatni, a szónoklat nagy hatással van rájuk (18). Ez áll a zsidó népről minden időben, a próféták koráról épúgy, mint a talmudisták koráról. Gyönyörrel hallgatta órákon át a prófétát és az agadistát (írásmagyarázó rabbit). A zsidó nép ezen hajlama a héber szónoki termékek háttére, a talmud nyelvén: „a nemzedék méltó volt reá.“ A mi reánk maradt, csak egy csepp a tengerből, mert, mint megint a talmud mondja, csak a meglévő prófétai iratok szóltak „a nemzedékeknek“. A többi sok próféta szava elhangzott egyszersmindenkorra, nem szólt „nemzedékekre“. A próféták sem irtak, élő szóval és életükkel tanítottak, akár Sokrates. a mivel nem akarjuk az egyéniségeket azonosítani, mert csak külső jelenségre, mint párhuzamra utalunk. Belső azonban a következő: „Erkölcösen cselekedni (Sokrates szerint), azt jelenti, hogy a gondolkozás, az ész parancsa szerint cselekszünk“. „A ki nem cselekszik a felismert igazság szerint, annak nincs ismerete“ (15). Más szóval ez annyit jelent, hogy megismerés és becsületesség egy és ugyanaz. Ez a héber חכמה. A ki bölcs, becsületes, a ki nem becsületes, nem bölcs. Hogy valaki „chóchem“ és „róse“ lehessen, a régi zsidók el sem képzelhették.

A Spinozáról szóló előadás igen világos képet fest. Spinozában volt mystika, a mennyiben az Istennel való egyesülést kereste. Ebben is hatott reá a zsidó környezet a Luria kabbaláját követő század, a Sabbatai Cevi álmessziás kora. Spinoza azt mondja: „A ki Istent igazán szereti, nem kívánja, hogy Isten őt vizsontszeresse“ (64). A chaszidizmus közhelye, ha nem is épen ebben a formulázásban.— Kant erkölctanának élére a következő hires mondatot állította: „Es ist überall nichts in der Welt, ja überhaupt auch ausser derselben zu denken möglich, was ohne Einschränkung für gut könnte gehalten werden, als allein ein guter Wille“ (87). Már a mondás formája figyelemre méltó: csak egy jó dolog van a világon. Jóchanan ben Zakkai (az ismert helyen Ábóth 2, 13. 14) azt a kérdést adta fel a tanítványainak: mi az az egy dolog, a mihez csatlakozni kell és mi az az egy dolog, a mitől távol kell

maradni? Az öt felelet közül a legjobbnak mondta a jó és a legrosszabbnak a rossz szívet. A jó és rossz szíven, ugymond, minden bennfoglaltatik. Ha a \aleph értelmét tekintjük, benne a jó akarat a fő. A zsidók Kant filozófiájához első perctől kezdve csatlakoztak, öntudatlanul rokon gondolkozást és etikát éreztek ki belőle.

Olcso pénzért olvasható „Allgemeine Völkerkunde“ (487–88 köt. Heilborn A.), amely zsidó szempontból sem érdektelen. Már azért sem, mert konstatálható belőle, hogy a zsidó nép, mint a bibliai iratok tükröztetik, már nem volt „természeti nép“. Ilyennek nyomára sehol nem akadunk. A tűz használata, a táplálék megszerzése (földmivelés, vadászat, marhatenyésztés) nem vall kezdetleges népre. Mindebből az látszik, hogy a zsidó nép kulturvilág tagja. Érdekes az is, hogy étkezési törvények más népeknél is voltak. A dísnót sok nép utálta, a skótok a 18. század elejéig nem ettek húst (I, 49, hol több nép van felsorolva). A kirgiz papok a juh lapockájából (Schulterblatt) jósolnak (54), talán ilyen ősi szokás rejtőzködik a zsidó törvény mögött, hogy az áldozati állat szegyéit és lapockáját adták a papnak (חזה ושוק). A szamar a zsidó népnél sokféle szolgálatra alkalmaztatott; ebben a körülötte élő népek szokását követte (56). Trogloditák Judeában is éltek. „Die schon im Altertum bewohnten Höhlenkomplexe der Gegend von Beth Dschibrin im westlichen Judäa, deren Anlage auf die vorsemitischen „Choräer“ (d. h. „Höhlenbewohner“) zurückgeführt wird, dienen (nach Blanckenhorn) noch heute ganzen Beduinenstämmen mit ihrem Vieh zur Behausung“ (62). Némely népnél még ma is szigoruan tilos betegségnél vagy halálesetnél vaseszközzel dolgozni (II, 69). Ez bizonyára magikus felfogással függ össze, amely szerint vas megtöri a varázst. — „Der arabische Käufer reicht dem eingeborenen Verkäufer unter einem Tuche, zumeist einem Zipfel seines Gewandes, die Hand und gebe nun durch Drücken einzelnen Finger usf. sein Angebot ab, das in derselben Weise angenommen oder abgelehnt werde; ein dritter erfahre also von den Abmachungen nichts“ (II, 82). Ez lényegesen nem más, mint a talmudból ismert קנין סודר

מסורה. A kettő mindenesetre összefügg egymással, a talmudban persze már csak symbolum.

A 452. szám *Preuss K. Th.* alapos kis munkája: „Die geistige Kultur der Naturvölker“ (*Leipzig—Berlin* 1914). Az anyag 6 fejezetre van felosztva, melyeknek címei: Primitiv gondolkodás. A mágia. Az istenek. Vallás és társadalmi élet. A tudomány. A művészet. Zsidó szempontból sem érdektelen mű, különösen a varázslásról, istenekről, szülő részek. Jobban értjük meg s bibliát és különösen a talmudot, illetve ezeknek sok nyilatkozatát. Csupán néhány pontot érintünk.

Ha a próféta azt mondja az Isten ígéjéről: „olyan a szívemben mint égő tűz, be van zárva csontjaimba, nem viselhetem el, nem birom ki“ (Jeremiás 20, 9), azt hisszük, hogy tulzott vagy legalább is extasisban volt. Így gondolkozunk, ha az imában azt olvassuk: „Minden csontom azt mondja: Ki olyan, mint Te, ó Örökkévaló“. Pedig ezt szó szerint kell venni. Egyáltalában nincs ma sem gondolat minden érzés nélkül, annál kevésbé volt ilyen a régielknél. A gondolatra a szív lüktetésbe jött, azért hitték a régiek, hogy a gondolkodás székhelye a szív. Amit a biblia \aleph szóval, azt a talmud nem ritkán \aleph -al fejezi ki, de azért még ő is a régi állásponton van, noha szó van már az agyról is, mint az ész székhelyéről. Jehuda patriarcha azt mondja Lévinak: Ugy rémlik, mintha nem volna velő koponyájában (Jebám. 9a lent). A primitív népek képzetéről szóló fejtegetést Preuss ezzel a mondattal vezeti be: „Es ist heute wohl allgemein anerkannt, dass es ein uninteressiertes Denken, wie es die abstrakten Gesetze unserer Logik vorsepiegeln, gar nicht gibt. Ohne Erregung vermag selbst der gewohnheitsmäßige Denker, der Philosoph, nicht Gedanken und Phantasie in Tätigkeit zu setzen“ (9. lap). Mint a talmud, úgy több primitív nép a betegségeket a szélnek tulajdonítja (23).

Az 561. kötet a háborúról szól, öt felolvasás öt szerzőtől (Kulturgeschichte des Krieges *Leipzig—Berlin* 1916). Alacsony műveltségi fokon az egész nép épügy részt vesz

a háború an, mint a legmagasabb műveltségi fokon (6. lap). Ha tehát Mózes IV. könyve első fejezeteiben a zsidó népet, amely ép kiszabadult az egyiptomi szolgaságból, katonailag szervezettnek mutatja be, nem mond egyebet mint azt, amit a háború története tanít. Gyakori eset mai napig, hogy primitívek egész törzseket kiírtanak (7. l.). A tóra az amalekita törzs kiirtását parancsolja meg a „7 nép” mellett. Az utóbbiaknál buzdításul azt az okot mondja, hogy ellenkező esetben tövis lesz a szemedben, el fog csábítani bálványhitéhez. Más népeknél nem volt szükség sem írtó parancsra, sem buzdító megokolásra. Elvégezte az elpusztítást szíve szerint. A bibliából nem az következik tehát, hogy a zsidó nép kegyetlen volt, mit a 19. század szobatudósai sűrűn hangoztatták, hanem ép az ellenkező. A zsidó nép a parancs dacára egyetlenegy népet sem irtott ki. Igazi kegyetlenségeket 10—12 olvasunk, sok esetben a háború indító oka az emberhusra való éhezés. — Némely népeknél a folvonult két sereg helyett ezeknek egy-egy képviselője harcol és így döntik el a háborút. „A beduinoknál az egyik lovas az ellenséges csatasor elé ugrot és a legvitézebbet harcra szólítja” (8). Goliát és Dávid története. A kannibalizmusnak még Homerosnál is vannak emlékei (14). Athén népe 427-ben a mytileni férfiakat mind lemészárolta, az asszonyokat és gyerekeket rabszolgáknak adta el (31. V. ö. 34). A rómaiak kevésbé kegyetlenek voltak, de kereskedelmi konkurrenst nem tűrtek: Syrakusa, Tarent, Karthago, Korinth virágzó kereskedésük áldozatai lettek (37). A „ceterum censeo” csak a történeti órában nemes nyilatkozat. A germánok háborús kegyetlenségéről a középkorban 63—65. Katona csak szabad ember lehet. Az emancipáció a zsidók hadi szolgálatával vette kezdetét, II. József nem sujtotta, hanem felemelte zsidó alattvalóit, midőn katonai szolgálatra kötelezte őket.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

KÖZÉPKORI KERESZTÉNY HEBRAISTÁK. (Néhány észrevétel.)

Walde B. beható monográfiát írt a német keresztény hebraistákról a középkor végén (Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters, Münster i. W. 1916 = Alttest. Abhandlungen VI, 2—3). Erről a műről külön ismertetést fogunk közölni, ugyanezért e helyen csak néhány megjegyzést teszünk. Henricus de Hassia után Stephan Bodeker brandenburgi püspök (mh. 1459) volt jelentékenyebb hebraista. A berlini egyetemi könyvtárnak még megvan a héber szótár (Menachem ben Szaruk Machberethje), melyet Bodeker glossált, ezen kívül két héber bibliacodex és egy „Contra Judaeos” értekezése. A héber studiumokat, mint valamennyi elődje és utódja Reuchlinig és még azontul is igen sokan, polemikus, azaz a zsidó misszió céljából művelte.

Walde behatóan ismerteti irodalmi tevékenységét, ki is javítja *lapsusait*, de nem vett mindent észre, itt-ott maga is kisiklik. Bodeker magyarázza, hogy a zsidók a tav betűt sz-nek ejtik⁸ (52. lap). Ehhez W. a 11. jegyzetben idéz egy párhuzamot „et sic licet iudei scribant Bresit, legunt, tamen Bresis, ellesemos, rus, obes”. Az *obes*, melyet W. nem identificált, Ábóth tractatus, német zsidó kiejtésben.

Az istennévről szólva azt mondja B., hogy ennek betűi yod, he, vau, he. A sancti patres ellen, kik Jod, he, vau, het betűket mondanak, nem mer ugyan polemizálni, de a zsidók talán nem hamisították könyveiket, különösen a tetragrammatonnál, melyet annyira tisztelnek, hogy csak „in magnis libris” írják, más könyvekben „ponunt literam he cum aliquali signo, quod per hoc denotetur” (54). Világos, hogy Bodeker 7 rövidítésre gondolt. Walde 4. jegyzet: „Scheint die Abkürzung 7 zu meinen”. Ilyen rövidítés nincs, a két betűs istennévre már azért sem gondolhatott, mert arról a folytatásban nyomban beszél. Az érdekes hely így hangzik:

„Sed hic occurrit mihi dubium, de quo vellem libenter informari. omnes enim doctores nostri, eciam sancti patres,

dicunt, quod hoc ineffabile nomen domini adonay tetragrammaton scribitur per has quatuor litteras Jod, het, vau, he. debet autem vau esse monosillabum, et non vahu pronunciant. omnes autem libri hebreorum scribunt per yod, he, vau, he, vnde quid horum verius sit, dubito. presumptuositatis et temeritatis esset valde ponere os in celum contra tot sanctos patres; dicere etiam iudeorum libros in hoc falsos nescio an sit, benedictum maxime cum ipsi hoc nomen cum iijor literis in magna habeant reverencia, adeo quod ipsi in quibuslibet libris per ipsas iijor literas scribunt, sed solum in magnis libris, unde, quando necesse est in aliis libris fieri mentionem de isto nomine, ponunt literam he cum aliquo signo, quod per hoc denotetur. hoc nomen nec pronunciant nisi in capite lecto et cum magna reuerencia, nec per eadem literas, quibus scribitur, sed loco (308 b) Talis nominis profertur aliud nomen compositum ex aliis literis ac(?) — quatuor predictis, que sonant adonay scz. dominus. Et soli sacerdotes³ in templo sacrificia mi (ni) strantes illud nomen proferebant, prout iacet, et hoc tempore sacrificiorum et in templo et non alibi. Certum est etiam, quod prime due litere seorsum etiam vel se sole posite scz. Jod et he, que sonant jah, significant dominum, ut probatur in hac dictione¹ alleluia. Dicunt etiam hebrei, quod in hoc nomine dei Jod et he, deus creavit seculum et probant hoc ysay XXVII ubi nos habemus: sperasti in domino in seculis eternis, in domino deo fert imperpetuum." (53—54)

Érdekes értesítés, hogy a tetragrammatont csak fedett fővel ejtik ki. Ugyanezt találjuk R. Áser végakarátában, hol fiainak meghagyja, hogy az istennév kiejtésénél takarják be fejüket.

Hogy Isten a jod és he betűvel teremtette a világot, ismert agáda Ézs. 26, 4 alapján (Gen. r. 12; Sócher. Tob 114. Bacher, Agada der pal. Amoräer II, 32 és I, 328). E szerint ysay XXVII írás- vagy sajtóhiba.

B. magyarázza a héber vokálisokat és megjegyzi, hogy a *sevá* nem hangzó. „dicatur et scribatur: Rbi, smuel, smay et non Rabi, samuel, samay" (58). W. 8. jegyzet: „Samay = שָׁמַי". Ennek nincs értelme. Világos, hogy névre

gondolt: Samaj, melyet שָׁמַי-nak pontozott szakértő zsidója. A pótlásokban (203. lap) W. ugyanezt említi, de kérdőjellel. Ami a Rbi szót illeti, más összefüggésben fogunk még róla szólni, amint hogy e folyóiratban többször utaltunk már a „rabbi" szó kiejtésére és jelentésére.

Nem világos a következő: „Hanüca alias Chanuka strenua, hantgiff, quod alicui datur in kalendis ianuarii uel in prima di anni vel in kalendis cuiuslibet mensis et est festum de victoria Judith . . . — Ebd. חַנּוּכָּה (60). Mire gondolt a püspök? A makkabeus győzelmi ünnepet össze téveszthette a Judith győzelmeivel, de mire gondolt az ajándékokkal, melyet jó előjelkép' adnak (strena) év vagy hó elején? Szokásban volt a középkorban az ilyen ajándékozás a zsidóknál? Talán a purim: ajándékkal való össze tévesztés. A szombati ételről ezt mondja: „Hamyn alias Chamin calida et est cibus, qui sexta feria paratur pro sabbato" (61). W. nem értette egészen, mert ezt jegyzi meg: חָמֵן חָמֵן warm, heiss: חָמֵן חָמֵן heisses Wasser. A püspök a szombati étel szokásos nevét חָמֵן-t magyarázta. A Schalet szót, mint ismeretes, calidus (ófrancia schald) szóból származtatják. — Semhamfforas a 42 betűs istennév (u. o.). — „Guff corpus; chorus in cello" (u. o.). Az utóbbinak nincs értelme. Talán: corpus in cello = עַד שִׁנְלוּ הַיְשׁוּמָה שַׁבְּתָה (Jebám. 62—63)? „Aynhara malus oculus, fascino, inuidia" (u. o.). Más helyen: inuidia est ayn hara. Ez helyes, mert עַין הָרַע az igézés mellett az irigységet is jelenti. W. téved, mikor azt mondja erre עַין הָרַע, statt richtigem עַין רַעָה. — A 24 könyv essrim vearba, melyek felosztatnak: „in humas, quinque; Mikkra, lectura; ksuvim, sancta scriptura" (61). Ez középkori terminológia: חֲמֵשׁ, מִקְרָא, כְּתוּבִים, מִקְרָא szóval a profétákat és hagiográfákat együtt is jelölték. A pótlásokban W. maga idézi egy codexből a következőt: Secunda, (sc. pars biblie) mikra i. e. lectura dicitur W. 62. l. 4. j. helytelenül javítja חֲמֵשׁ (chómes) és חֲמֵשׁ-ra. Ugyanott még három héber hiba van a sajtóhibán kívül. A középkori zsidók 60 talmudtraktátust mondtak, mint nem tudományos körben ma is. Ugyanennyit mond a mi püspökünk, illetve a forrása (63. l. 3. j.).

W. a mainzi héber bibliacodex részletes leírásában több hibát követ el, melyeket itt röviden érintünk. A codex csak a profétákat tartalmazza, ezeket is Ézsaiás és XII proféta kivételével. A proféták sorrendje ugyanis, mint a német bibliáknál szokás, a talmudi, melyben elől Jeremiás áll és azután Ezekiel. Itt a codex megszakad. Az egyes könyvek közt, mondja W., 3—4 sor üres tér van (65). Ez helytelen, a spatium nem váltakozik, 4 sor van előírás szerint. A lapszéljegyzetek tartalma W. szerint:

1. Maszóra adatai, többnyire ק (קרי) vagy ל ק (לא קרי). A jegyzetben hozzáteszi: ק נח ולא pl. Birák 20, 13. (65. l.) Ez helyes is, még nem is. Keri mindenesetre legsűrűbben fordulhat elő, de לא קרי csak néhány van az egész bibliában. A példa pedig hamis, mert ott „nem irott szó olvasandó”, tehát קרי ולא כתיב.

A legkiválóbb hebraista Petrus *Nigri* volt (ca 1435—1483). A cseh születésű dominikánus Salamancában zsidó fiukkal tanult héberül, 1481-ben *Budapestre hívták az egyetem vezetőjéül* (73.). *Budapest* mindenesetre pontatlan, akkor még nem létezett. A müncheni herceg IV. Albert 42 (43) héber és aram kéziratot ajándékozott a regensburgi dominikánus kolostornak *Nigri* útján és ő készítette róluk „Rabbi Dávid Eichstätt” segítségével a jegyzéket. Rabbi Dávid a herceg kívánságára a bizonyára elkobzás útján birtokába jutott könyveket felbecsülte; 30 forintot érnek, de ennyire nem akad vevő (76). A könyvek listája még megvan: 9 folio (Aséri 3, Machzor 1, Mordechai, Maimon, misnája 2 széder, széder Nezikin 1, Peros bafa *meziah (vagy tószafoth, vagy Rasi), 33 kisebb (töredékes) könyv, tószafoth és talmud traktátusok. 26a: Item ein register über fünf pücher mossche. Mi ez? A 613 parancs felsorolása (מי המצות)? Nevezetes, hogy a talmudok apró kéziratok. A 31. szám „qedoschim, der heilikeit”. Ez talán misna vagy kiddusin, mint a 25. szám. W. szerint egy része kódásimnak.

Nigri műve *Tractatus contra Judaeos* (Esslingen 1475) és ennek német bővítése „*Stern des Messias*” (Esslingen 1477). Ebben a két műben vannak az első héber betűk németországi nyomtatványban (W. 83. és 103. lap). *Tractatus* 14a a tetragrammatont három pont (jod) által adja

egy megfordított szegől (83). *Nigri* lefordította héberre a Miatyánkot és egyebeket, de a hébert latin betűkkel írta, mint már mások előtte. Ezt W. átírja héber betűkkel, itt-ott tévesen, pl. 85, 1, עלעי ס helyett). Hogy tridenti Simon a szidók megölték és véret ették-itták, *Nigri* Zsoltárkommentárjában állítja (W. 94, 2). Ebben nem hitt a Rabbi, Rabbinus, hebrei szavának, kiktől tanult és kiknek nézeteit idézgeti. *Nigri* héber Abécés könyvet (Fibel) is írt. Átirásából, pl. רוה = ruah stb. kitűnik, hogy akkor még nem ejtettek a patach furtivum előtt vav:t (W. 115).

Egy codexben latinul ez van mondva, hogy zsidó pénzt szombaton vagy ünnepnapon nem vesz a kezébe, ha azonban át van lyukasztva, megteszi, mert, úgy mondják, már nem pénz. A végén ez a szó áll השום. Ezután közvetlenül következik: Item nullus tali festiuitate audet ambulare vltra duo milia passuum etc. — et est tantum dicere chtum סם (172). W. השום szóhoz megjegyzi: Doch wohl סם (gesiegelt), סם hoz pedig: Gehört hinauf. סם ist Schreibfehler, Világos, hogy chtum = סם (szombati 2000 lépés) és így סם íráshiba סם helyett, סם pedig nem más, mint chtum, héber átírása szintén téves סם. E szerint סם tartozik le s nem סם fel. — 177. lap a hónapok nevei közt שבת h. olv. שבט.

Egy peszach hagáda latin fordítása 1493-ból הקוסה szóhoz megjegyzi: Gutta quedam sanguinea de celo. (179) Ez a mai napig közszájon forgó „Blutstropfen”. Látjuk, mily régi. Ugyanott megjegyzi a feldolgozó, hogy a héber szavakat a (zsidó) kiejtés szerint írta át. Csakugyan azt mondja pl. herosses. Ha tehát „miczueh” szóval jelöl maczeszt, nem kétes, hogy מצה מצוה, vagyis smire maczeszt gondol. Még is mondja; principales azime, quas et solennes appellat (keresztény vérről készített a trienti Simon kortársa szerint). W. miczueh szóhoz hozzáteszi: מצוה, de kérdőjellel. — A chamecz megsemmisítő formula (nem benedikció, mint W. mondja 108) végszavait: לבטל ולהי כעפרא így fordítja: fiat quasi lutum et veluti puluis aut cinis. Világos, hogy עפר (pulvis) és אפר (cinis) közt ingadozott és mindkettőt felvette. Hogy לבטל „sár legyen” (fiat lutum) a fordító zsidótól hallhatta, ki nem tudta másképp megmagyarázni.

Hogyan tárgyalja a tudósok életét?

A zsidó történet elsősorban irodalomtörténet. De nem a történetírók kénye-kedve teszi azzá. A nép története úgy fejlődik, hogy a jellemző események irodalmiak. Más szóval: nemzeti kapcsok (közös haza, közös élő nyelv) nincsenek. A nemzeti tevékenység a nemzeti tudomány körül folyik s mint irodalom csapódik le a történelem ércleplájának felületére.

Amit mondani akarunk röviden ez: a zsidó történetnek anyagot első sorban a nemzeti tudomány körül való irodalom ad, és ez mutatkozik már Á. b. D. történetírásában is. Az a centrifugális erő, mely a zsidó nép életéből a következő korok számára megőrzi és nagyot kiragadja, az irodalmi életből indult ki mint egyedüli nemzeti tevékenységből és történet gyanánt nem is adhatott mást, mint az irodalom történetét.

Á. b. D. is egyike azoknak, akik azt az anyagot, ami a centrifugális erővel a nép életéből a következő korok részére kivetődik, röptében elkapják és írásban a következő nemzedékek számára megőrzik. Így látjuk nála is, hogy mit hajított ki magával a felszínre a zsidó nép élete? Ez a tudományos élet lerakódása volt: Á. b. D. a tudósok történetét adja. Még az életrajzi vonatkozások is mind a tudománnyal összeköttetésben szerepelnek. Külső történetet is ad, de azt pár szóra redukálja. Mintegy megemlíti.¹⁾

[Előfordulnak természetesen oly adatok is, kiknek világi szereplése igen fontos.] Még annál is mily nagy gondot fordít tudományos érdeklődésének kifejtésére!

1) *Izsák b. Baruch Albalia.*

Meridából származtatták magukat azon előkelő zsidó családok maradéka gyanánt, akiket Titus küldött Spanyolországba.

Arról, hogy Vespasianus küldött zsidó családokat Spanyolországba, van hagyományos értesülésünk: ²⁾ בא

¹⁾ Izsák Albalia és Almutamid.

²⁾ Sámuel Hanág.

³⁾ בן יוסף ויטא.

אספסיאנוס והחריב הבית והנלה את ישראל . . . לאספסיא

Az *אספסיא* alatt általában Spanyolországot értették¹⁾ Tehát ha Merida nincs is névvel nevezve, a hagyomány magva megvan a zsidó irodalomban. Amennyiben város név adva nincs, a monda szabadon képződhetett bármely városban. Mint később²⁾ látni fogjuk, Granada lakói is onnan³⁾ származtatták magukat.

Bizonyítja, hogy ez a Merida nagy város volt valójában, egy סעדיה של רי נליון-val. — Ez nem lehet más, mint Szaadja valamely responsuma, melyet spanyolországi kérdésekre együttesen adott. (A városneveket Szaadja responsumaiban kell keresni.⁴⁾) Több város, köztük Merida részére is, foglaltatik benne üzenet. Ezek a városok a következők:

1) נאנה (Zunz Zeitschr. I. 143) Baëna, Andalusiában.

2) אלבריה Olbera, ugyancsak Andalusiában.

3) אליסאנה Lucena, (Andal.)

4) אישביליה Sevilla

5) קלסאנה Kalcana

6) מרידה Merida, a Guadjana mellett. Dél-ny. Spanyolország.

Sámuel Hanágiddal érintkezik. Tanítója a héber tudományokban egy francia ember: Perigors.

Azonkívül járatos בחכמה יונייה. Mit kell ez alatt érteni? Juda Halevi a filozófiát érti alatta, amelynek el-fajulása miatt, ő ellensége. De itt nem igen van arról szó. Előfordult Sámuelnél, az amoránál és ott bőven tárgyaltuk, ott csillagászántant jelentett.

Továbbá azt látjuk róla, hogy מחבר עיבור וכל סודו. Ez a vonás szintén a csillagászat mellett bizonyít. — Azonkívül tudjuk róla, hogy Al-Mutamid astrologusa volt.⁵⁾ —

¹⁾ Rappaport: Erek Millin 157.

²⁾ 80. o. Juda ibn Ezra.

³⁾ שרם מושבי ירושלים

⁴⁾ Ez még nincs feldolgozva s így szörványos kutatásaink, hogy e városokat megtaláljuk, nem vezettek eredményre.

⁵⁾ בחכמה האיטליאנית (Graetz VI 73).

Tehát a חכמה יוניה elsősorban csillagászat. — De amennyiben látjuk, hogy a kor zsidó tudósai is élénken foglalkoznak filozófiai kérdésekkel és Juda Halevi is ebben az értelemben használja ezt a kifejezést, — mondhatjuk, hogy חכמה יוניה jelentett minden, a hagyományos tanon kívül eső tudományt: csillagászatot, matematikát, filozófiát.

Élete végső részét Mutamed kalifa astrologusaként töltötte Sevilleban.¹⁾

A végén megjegyzi A. b. D., hogy anyai ágon e tudós családjából származik. Ez a megjegyzés emlékeztet Serira hasonló megjegyzéseire, a genealogiát illetőleg. Az egész középkor jellemző vonása az ősök utáni esengés.

2) Izsák b. Gaját (1030—1089). A Kordovához igen köze fekvő Lucénában élt. Mikor megbetegedett, szolgálai Kordovába vitték orvoshoz Lucenából. — Úgy látszik, hogy ez a két mondat וילכו כר הלילה ויאיר להם בארסיסאנה nem illik szorosan az elbeszélés menetébe, mert az előadás gyors s csak a legfőbb eseményekre kiterjeszkedő. Itt pedig ilyen részleteseményt látunk, mely egyáltalán nem fontos. — Ez arra enged következtetni, hogy bizonyos források — írottak — voltak előtte és az ő képzelőerejét igen megragadta ez a vonás, hogy a halottat egész éjjel vitték. És ezt a vonást, mely oda valószínűleg a milieu-be jól illett, *kirivón* beszötte ebbe az elbeszélésbe, mely csak a legfontosabbakat akarta mondani.

Két tanítványa életét mondja el.

a) *József b. Szahal* kordovai bíró (1070—1124). Neve: סהל, Steinschneider szerint²⁾ egyenlő az arab „szahl”, jelentése: *sovány*.

b) *József ibn Cadik* (1080—1159), kordovai bíró. — Érdekes, hogy mint filozofust nem említi [חכמה יוניה]. Ő írta az עולם קטן-t. Mint Juda Halevinél³⁾ sem említi filozofus voltát. — Izsák b. Alb. és Izsák b. Gaj. חכר-jának mondták. Az évszámok szerint csak „tanítvány” lehetett. Mert Izs. b. Alb. 1094-ben, Izs. b. Gaj. 1089-ben meghal. Ekkor 9 éves

¹⁾ Graetz (u. o.) Sevillet említi. A. b. D. szerint Granadában halt meg

²⁾ J. Q. R. XI. 314.

³⁾ 81 o.

volt. Úgy, hogy helytelennek bizonyul még az az adat is, hogy ibn Gaját tanítványa volt.⁴⁾

3) *יצחק בן סכרי*. Graetz⁵⁾ a סכרי olvasatot fogadja el. — Dénia: a Földközi tenger partján, Spanyolország keleti szélén ma is meglévő város. Pumpeditába ment Háj örökébe. Semmi évszámunk nincs róla.

4) *Izsák Al-Barceloni*⁶⁾ 1043 szül. Halálzási éve ismeretlen. A talmud tudás terén vált ki חכר פירוש לפרקים ופירושי פירושי ספסות כחוכה ופירושי ספסות עירובין.

5) *Izsák Al-Faszi* (1013—1103). Kala ibn⁴⁾ Hamadban született. (כלמה בן אלאענב) előző otthonából. Szeferadba megy, hol מהאנר . . . בן fogadja. De nincs megmondva, mely városban. — Graetz (VI. 112) említi egy Dávid ibn Mohadzart, tudós rabbit, Granadából. Az ibn Muh, család itt lakott, lehetséges tehát, hogy Izsák először Granadában volt.

HARMADIK RABBINIKUS KORSZAK.

Ide tartoznak: 1) József ibn Migás és 2) Baruch ibn Albalia.

1) *József ibn Migás*. (1077—1141). Élettörténetét három részben kapjuk a) ifjú kora, neveltetése b) felnőtt ember, tudós feje az iskolának c) jellemzése. Sevilleban született és tanult. 12 éves korától 1089-től 15 évig (1103) Alfaszi haláláig tanítványa volt. — Az ő nagyapja menekült Granadából Sevilleba.⁶⁾ József, a nagyapa, Granadában a cirida kalifa, Abu

¹⁾ ומגוריו חלמון היה

²⁾ VI. 76

³⁾ Barcelona Kataloniában. Ész. Keleti Spanyolország. Ez már nem ספיר (Zunz, Zeitschrift I 156). Szeferad alatt Katalonia, mint keresztény állam, nem értendő.

⁴⁾ Az „ibn”-t Graetz teszi közbé.

⁵⁾ E név kiejtése: kalfatun (J. O. R. XI. 127). — Apja neve. El adzsab: jelentése: csudálatos (Wahrmond: Arab. d. Wb.)

⁶⁾ A szöveg csupán יוצא el Neubauer (199. o. Additions.) és Graetz is יוצא el olvas. Utóbbi fogadja el Neubauer (199. o. Additions.) és Graetz is (VI. 127). T. i. lehetséges; mert 1027-től uralkodott a kalifa, udvarán élt József, a nagyapa, az unoka 1077-ben született, tehát 1027-től 1077-ig 50 év s így nagyon lehetséges, hogy József az unokája volt.

Kaszim ibn Abad udvarán élt. A kalifa 1026-tól uralkodott. —
 Ez a mondat היה מכיר בו ר' יצחק ב"ר ברוך כי אדם גדול היה azt mutatja, hogy Izsák Alb. Sevillában lakott. [Graetz is azt mondja.] A 74. o-on egy szóval sem említi. Sőt azt mondja, hogy Granadában halt meg.¹⁾

2) *Baruch b. Albaiia.* (1077—1126). Csak annyit tudunk róla, hogy iskolafő volt. Semmi mű nem maradt utána. — Érdekes, hogy Á. b. D. szóbeli közlés alapján [יהוא סח לין] közli tőle az egyedül innen ismeretes történetet. Hogy Izsák ibn Albalia,²⁾ de különösen Izsák ibn Gaját³⁾ nem igen szívesen látták Izsák Alfaszit, ki Lucenában telepedett meg, az bizonyos. Tekintélyük és⁴⁾ jövőjük egy részétől fosztotta meg őket egy nagy tudós. — Baruch halálának éve hibás: דתסקינו; és nincs más olvasat. Amennyiben 15 évvel József előtt halt meg, ez 1126-ot jelent. Ha a p-t ott hagyjuk, úgy tényleg 1126-ot kapunk.

Á. b. D. mint tanítóját említi. Ez a kifejezés ואני הקטן ושכנתי. Ha az évszám adatokat nem nézzük pontosan, úgy szerénységi nyilatkozatnak vehetők. De ha meggondoljuk, hogy 1110 körül született⁵⁾ és Baruch 1126-ban halt meg, úgy halálakor 16 éves, tehát tényleg fiatal volt.⁶⁾

Á. b. D. kortársai voltak már a két Meir, sőt Toledóban is laktak, Á. b. D. lakóhelyén. Az almohádok üldözése elől menekültek Lucenából Toledóba. De Toledóban sem sikerült a tudást megalapozniok. Graetz szerint (VI.3. 209) abban a korban a filozofia és költészet kötötte le az emberek érdeklődését. — Az almohádok birodalma על א מדנית terjed. Szala az Atlanti tengerpartján Afrika nyugoti szélén, míg *Mehadia* a keleti szélén, a Földközi tenger mellékén.⁷⁾

1) נפטר בנרנשא

2) Sevillában.

3) Lucenában.

4) J. ibn Gaj-nál talán.

5) Graetz VI. 190.

6) Graetz ép a helyből következtet kb. 1110-ra, mint születési esztendőre. (2. jegyzet 190 o.)

7) Lásd Droysens Hist. Handatlas 78. o. alsó ábra.

Egykorú francia tudósok.

1) R. Mózes b. József

2) R. Ábrahám b. Izsák.

3) R. Meir b. Izsák.

Mindhárom Narbonne-ból, a 12. században.¹⁾

4) *R. Jákob*, Ramerupt-ból.²⁾ Ez nem más, mint Rási unokája, Rabenu Tam.³⁾

Szép szavakkal dicséri Á. b. D. külföldi kortársait.⁴⁾

Polemia a karaiták ellen.

Bevezetésül az eddigi nemzedékek összegezése. — Itt 35 nemzedéket sorol fel és 38-at mond לה helyett לה' kell olvasni.

Annál különösebb, hogy egy passust ismételve találunk s ez: וסך הכול לה דורות מחני זכריה ושלמי עד ר' יוסף הלוי ז"ל: A לה helyett itt is לה' olvasandó. Előtte pedig áll הרי אלו י"ד דורות מחמיט התלמוד עד פטירת ר' יוסף הלוי ז"ל

Ennek magyarázata a következő: Miután egyszer felsorolta a nemzedékeket, illetőleg megállapította összegszámukat, kiemeli az utolsó 13-at, közülök [a tal mud befejezése óta] és ezt a 13 nemzedéket veti a karaiták ellenébe: כולם בני עדים נאמנים בני עדים נאמנים: ami a karaitákról nem mondható. — Ha jól megnézzük, úgy látjuk, hogy a לה-ial végződik. Az első הכול סך kezdetű mondat előtt pedig szintén ר' יוסף הלוי ז"ל áll. Nincs tehát kizárva, hogy mikor a második הכול ר' יוסף הלוי ז"ל szakaszt befejezte, akkor újból הכול סך kezdetű, mert az első הכול סך előtt ugyancsak ר' יוסף הלוי ז"ל olvasható.

A rabbanita zsidóság elterjedtsége.

Érdekes a sorrend, amelyben a zsidóságlakta helyeket felsorolja: Afrika legmagasabb pontján kezd, végig megy a Földközi-tenger partvidékén, mindenütt a tengerpart mentén,

1) L. bővebben H. Gross: Gallia Judaica, a Narbonne-cikk 11., 12. és 13. számú tudósait (413. kk.)

2) Champagne-i várocska Troyes közelében (Graetz VI. 74.)

3) L. Gross, Gallia Jud. 634. o.

4) לה' helyett ויקיים-mel parthuzamban. ישמררו kell.

majd északnak fordul, megkerüli a Kaspi-tengert, a Fekete-tengert, folytatja az utat a Földközi-tenger északi partvidékén, hogy az ellipszis alakú utat Spanyolország déli részével befejezze. [Érdekes, hogy kínai zsidókról, falasákról még nem tud.]

Identifikálása a helyneveknek:

- 1) סלא : Szala. [az Atlanti-oceán partján.]
- 2) מערב : Marokko [Magreb]
- 3) תאהרה : Táhert [közel a Földközi-tengerhez.]
- 4) אמריקה : Magrebtől keletre a Földközi-tenger mentén délre, Egyiptomig. — Karthago.¹⁾
- 5) מצרים : Egyiptom
- 6) ארץ צבי : Palesztina.
- 7) א' ערב : Arábia.
- 8) א' שניער : Babylonia.
- 9) א' אילם : Elimais.
- 10) א' פרס : Perzsia.
- 11) א' דרן : ?
- 12) א' הירנשי } Dzsardzsán a Kaspi-tenger
 } délekeleti partján.²⁾ וקרא נרין
- 13) מברסאן : Tabarisztán előzőtől nyugatra.
- 14) דילם : Deilem. [A Dilasz olvasat (דילם) helytelen] A Kaspi-tenger délnyugati partján.
- 15) נהר אתל : Itil, a Volgával a Kaspi-tengerbe ömlő folyam.
- 16) י י י אגאיים : Az aegai-tenger. De ez kiesnék a földrajzi sorrendből. Valószínűbb lenne, mert sor szerint a következő, a Fekete-tenger. És tényleg a 190. o-on egy töredék י י י אגאיים olvas, ami hasonlítana és talán identifikálható lenne *Pontos Euxinos*-sal.
- 17) נקרי ?
- 18) ננת ?
- 19) קושטניא = } Konstantinápoly, Byzánc, székhelye a
- 20) רומיה הגדולה = } kelet-római császárságnak.
- 21) תגורמה : Balkán-félsziget. [Törökország még nem volt].

- 22) אשכנז : Németország.
- 23) צרפת : Franciaország.
- 24) סוליה : Apulia. (Merész földrajzi ugrás.)
- 25) מגניסיה : Magnesia [v. Magna Graecia ? t. i. = Italia.]
- 26) איסקליא : Szicília.
- 27) לומברדיא : Lombardia.
- 28) נהר דורנו : Durano folyó.
- 29) ספרד : arab-Spanyolország.
- 30) ורילאן : Wardzilán, Marokkótól délkeletre levő pusztaság.

A KARAITÁK TÖRTÉNETE.

Palesztinában élt Abul Faradzs. Teljes neve: Jesua b. Juda Abul Faradzs. Arabosan: Forkan ibn Asszád¹⁾. Epithetonja: הוון אלשיך, héberül נחב . . ספר מן אלשיך.

Al-Tarasz hozza tanait Castiliába. Ez a szerkesztés m. n. arab idiotismus: „kataba anhu” valakinek véleményét, mondását leirni.²⁾

Halála után felesége [מעלמה] Muallima³⁾ terjeszti a tanokat.

Első ízben leszoritja őket אל קברי אל אלפרון El-Kabri. És Graetz egy más olvasatot fogad el אל קברי El-Kabri. És *Kabra* városából származtatja. — Azonosnak véli továbbá Alfonso kegyencével, Cidellussal. S karaita-üldözésének idejéül 1088 és 1109 közötti időközt gondolja⁴⁾.

Alfonzo Raimundez király pedig uralkodott 1126 — 1157. Azaz: 31 esztendeig. S így hibás מיה, valamint a מיה olvasat is. ליה kellene.

Alatta élt a másik karaita üldöző. Juda ibn Ezra. Két jött tett a zsidósággal. Először: mikor az almohádoktól⁵⁾ hajszoltakat megszabadította. Másodszor: mikor elnyomta a karaitákat.

Alfonz király az arabok elleni harcban elfoglalta

¹⁾ Graetz VI 94 és 95.

²⁾ Wahrmond Arab, Wörterbuch.

³⁾ Jelentése: a tudós nő.

⁴⁾ VI 96.

⁵⁾ המורדים

¹⁾ Rapp. Erekh Millin 184.

²⁾ L.: Droysen's Hist. Handatl. 78. o.

Kalatravát¹⁾. — De mikor az almohádok²⁾ betörték, kellemetlen napok virradtak a zsidókra. Vagy áttértek³⁾, vagy menekülni kellett, különben halált szenvedtek. S ekkor a király isteni sugállatra, Juda ibn Ezrát tette Kalatrava parancsnokává, aki hitsorsosait a legnagyobb védelemben részesítette. Granadai származású s Jeruzsálem lakóitól származtatták magukat. Kalatravából átvezette⁴⁾ hitsorsosait arab-Spanyolországba, Toledoba. A lehető legnagyobb kényelemben,⁵⁾ igásbarmokon. — Á. b. D. nem győzi eléggé a hálálkodást ezzel a nemes férfiúval szemben azért a kiváló tettért és az egész részletben — ott is ahol üldözésről van szó, — a bibliai versek esőjét hullatja a szövegbe⁶⁾. Ben Agrippával hasonlítja össze Juda ibn Ezrát.⁷⁾

A második jótéteménye a karaiták végleges elnyomása volt.

Végső polemia a karaiták ellen.

Nem irtak egyetlen valamire való könyvet. Amit irtak is, pl. Abul-Faradzs, mindenféle valótlan-ságot és szeméremszedett dolgokat hoznak fel. דבר על אלהים תועבות גדולות mondja Abul-Faradzs művéről.⁸⁾

Befejezésül elmondja, hogy ő is irt cáfolatot a karaiták ellen. Ezt a művét nem ismerjük.

¹⁾ נבע רבה. Így mondja Graetz (VI. 188). Cordova és Toledo közt. És l. Droysennél a 78.-o-on.

²⁾ המורדים

³⁾ להדיחם מעל ה'. A 60. o.-on kitérésre egy más kifejezés: מן הכלל

⁴⁾ על ידו עברה הגולה

⁵⁾ כבהמות: és nem: בבהמות

⁶⁾ ונער חית קנה

⁷⁾ השב יד כביצר Jer. 6, 9.

⁸⁾ לולי ה' שהיה לנו Zs. 124, 1. és 2.

⁹⁾ הירא אה דבר ה' Ex. 9, 20.

¹⁰⁾ כרפאי לישראל Hos. 7, 1.

¹¹⁾ Baba Bata 11a: אבוהי ננוו למטה [מנבנו המלך] Nem idézi pontosan. Tehát Ben Agrippa = Munbaz. 51.o-on (leni) olvassuk: אנריפוס המלך ומנבנו בני

¹²⁾ Ezzel Abul Faradzs és általában a karaiták mulazilila álláspontját támadja. A mulaziliták pl. Isten testnélküliségét, tanították minden emberi kifejezés Istenről képletes módon értendő (Graetz VI. 95.)

Függelék gyanánt felsorolja korának nevezetesebb alakjait.

Ezen korszak forrása gyanánt Steinschneider (Geschichtslitteratur 30. §) Moses ibn Ezra poetikáját említi. A מאמרו אברהם אבינו ואלמוריהו arabul íródott. A munkában előforduló zsidó írókat és évszámaikat Zakuto adja héberül kivonatolva.

Amennyire e kivonatból következtethetünk, ez a mű nem lehet Á. b. D. forrása.

1) Mert Mozes ibn Ezrától sok író nem vesz át.

2) S ez döntőbb: mert sok olyat említ, kik Mozes ibn Ezránál nem is szerepelnek. Pl. Juda Halevi, Ábrahám ibn Ezra, R. Óhéb, Chajudz, R. Marinus.

Igaz, hogy vannak adatok, mikben ezen felül meg-egyeznek. Mint 1) Sámuel Han.-ról mondja שמואל 2) Izs. ibn. Gajatról ő is mondja מה בקרבא והולכו לאלמאנה (noha a tények sorrendje nem azonosan következnek). De határozott ellenmondások is vannak, mint pl. Sam. Han.-nál תשס"ו (1003) hoz fel. Ami lehetetlen adat. Legfeljebb születési évnek illenek. De azt nem szokták felemlíteni.

Eredmény: Az a kevés adat, ami, nem is teljesen fődve egymást, megegyezik, nem adhatja meg nekünk a jogot arra, hogy Mozes ibn Ezra poetikáját jelen esetben torrás-műnek mondhassuk. Bárán feltételezhetjük, hogy ahonnan a Mozes ibn Ezránál hiányzókat, onnan vette a nála meglevőket is.¹⁾

Az említett tudósok:

1) Juda b. David, Chajudz	}	nyelvészek.
2) R Marinus (Abulvalid)		
3) R Mozes Dzsikatilia		
4) Salamon ibn Gabirol	}	költők
5) Izsák ibn Gajat		
6) R Óhéb [ismeretlen]		
7) Mozes ibn Ezra [igen magasz-]		

¹⁾ M. Schreiner (R É J 22. 244. o.) kivonatolja az egész Muhádat. De azok között, kiket ő a Muhádatból felsorol, csak három ismerőst találunk: Ibn Gabirol, Sam. Han. és ibn Szahál.

talja. Aki olvassa, megindul (ידך helyett ירך kell.)⁸⁾

8) R József b. r. *Izsák* ibn Szahal⁹⁾

9) József ibn Caddik

10) Juda Halevi⁹⁾

11) Ábrahám ibn Ezra (mint költő)

Befejezés.

Igéri a zakariasi vers kimagyarázását, hogy még Izrael reménye Messiásra nem vészett el. A דברי מלכי בית שני végén be is váltja ígérését. De ugyanazon zakariasi fejezet **exegezését** látjuk Jozzippon végén.

⁸⁾ 74. o. „b Jákob“ volt. A יך rövidítés helytelen felbontása.

⁹⁾ Filozófiáját nem említi. Sal. ibn Gab-nál legalább az mondta:
הבם נדור.

KÜTFÖK.

322. szám

A MAGYARORSZÁGI IZRAELITÁK ORSZÁGOS IRODÁJA ELNÖKSÉGÉNEK FELTERJESZTÉSE AZ ORSZ. RABBIKÉPZŐ INTÉZETNEK FERENCZ JÓZSEE KIRÁLY NEVÉVEL VALÓ ELNEVEZÉSE TÁRGYÁBAN ÉS AZ ERRE VONATKOZÓ KIRÁLYI ENGEDÉLY.

39385 szám.

NAGYMÉLTÓSÁGÚ VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSUGYI MINISZTER ÚRI

Ő császári és királyi apostoli felségének I. Ferencz Józsefnek gyászos halála mélységes fájdalommal hatotta át hitfelekezetünket, mely a megdicsőült királyban nemcsak a nemzet nagy uralkodóját, hanem azt a soha el nem muló hálájában is örökké halhatatlan fejedelmet gyászolja, akinek igazságban tündöklő uralkodói szelleme árasztotta reánk a jogok fényét, akinek a nemzet akaratával egyező bölcs királyi rendelkezése a zsidó vallásu magyarok polgári egyenjogosítását és hitfelekezetünk receptióját alap-törvényeink közé emelte, országlása dicső folyamán betetőzvéen még mindezt több oly legmagasabb elhatározással, melyek a jogegyenlőség elvének fokozatos fejlődésére való hatás mellett hitfelekezetünk intézményeire üdvöt hoztak és a hazai zsidóság iránti kegyelmének minden időkön át maradandó bizonyosságai lesznek.

Ezen a hála érzelméből, a magas dinasztia iránti odaadó szeretetből és a nemzet gondolatával bensőleg összeforrt kegyeletből eredő spontán is jelentkezett nagy gyásznak hitfelekezetünk intézményeiben méltóképen való megnyilvánulása iránt részben Nagyméltóságod folyó november hó 22 -én 15370/1916 eln. szám alatt kelt leiratának vétele előtt, részben ezt követőleg a kellő intézkedéseket megtettük és máris megállapíthatjuk, hogy e tekintetben hitfelekezetünk körében minden megtörténik és hogy a végte-

len fájdalom megszólalása és lelkiüdv rendelkezeseken kívül köreinkben már is oly elhatározások érlelődtek meg, melyek nemzetünk elhunyt királya emlékezetének örök tisztelete mellett a Megdicsőült szellemének megfelelően üdvös köztekinteteket, hazafias, közművelődési és emberbaráti célokat szolgálnak. Mindezek felől bátorkodunk a gyász első idejét követő időkben Nagyméltóságod elé kötelezettségszerűen jelentést tenni.

Ezuttal a magyar zsidóság lelkéből fakadó, az izraelita községkerületi elnökségeknek a vezetésünk alatt álló irodával összhangzó és az elhunyt fenség emléke iránti hódolattól vezetett tiszteletteljes előterjesztéssel járulunk Nagyméltóságod elé.

Ismeretes, hogy az 1849-iki harci események bevégződése után az akkori cs. kir. hadsereg - főparancsnokság polgári ügyekben meghatalmazott biztossal egyetértőleg a szabadságharcban való részvételük miatt a magyarországi zsidó községekre 2. 300. 000 forintnyi sarcot rótt ki, mely vagyonuk és családi létszámuk arányában az ugynevezett türelmi adó beszedésénél felvett adókulcs alapul vétele mellett volt kivetendő és behajtható. Az osztrák miniszteri tanácshoz 1850 június havában benyújtott folyamodásra a belügyminiszter hajlandónak nyilatkozott a birsági sarc elengedését ajánlatba hozni, de a zsidók fizessenek be a budai kamarai pénztárba legalább egy millió forintot, hogy ebből egy izraelita vallás és közoktatásügyi alap képeztessek, mely állami kezelés alatt állana és a kormány által az izraelita vallás és közoktatási szükségletekre volna fordítandó.

Az ezt követő hosszas tanácskozások eredményeképp Ofelsége 1850 szeptember 20 -án kelt legfelsőbb elhatározással a községekre és családokra kivetett birságot teljesen elengedte, minden további eljárást ez ügyben beszüntetett. Ellenben elrendelte, hogy a magyarországi izraelita iskolai és oktatásügyi előmozdítására minden vagyonnal bíró izraelita hozzájárulásával egy millió ezüst forintnyi alaptőkéből álló alap létesíttessék.

Az 1852 decz. 1-én kelt további legfelsőbb elhatározás elrendelte, hogy izraelita iskolai és oktatási alap állami

alpnak tekintendő. Az alap hovafoordítása iránti javaslatok meghallgatása után Ofelsége 1856 évi március hó 29 -én kelt legfelsőbb elhatározásával, mint az Nagyméltóságod miniszteriumának 1872 évi december hó 24 -én 33832 szám alatt kelt leiratából is megállapítható, úgy rendelkezett, hogy ebből első sorban egy *rabbi - intézet* állíttassék fel és az országos izraelita iskola-alap jövedelmei első sorban e czélba vett *üdvös intézet* felállítására és fenntartására fordíttassanak. Mellőzve a rabbiképző intézetre vonatkozó egyéb előzményeket, így az első tábla 1844 szeptember 27 -i ülésében hozott és egy rabbiképezde felállítására vonatkozó javaslatot, mely szintén a rabbiszeminárium ügyének országos jelentősége mellett bizonyít, felemlítjük, hogy a magyar és erdélyi izraeliták 1869 évi december 10 -ére egybehívott egyetemes gyűlése elhatározta, hogy az országos izraelita iskolaalpból egy önálló rabbiképző intézet állíttassék fel és ő felsége a congressus szabályait és határozatait, tehát a rabbiképző intézet alapítására vonatkozó eme határozatot is 1869 évi június hó 14 -én b. Eötvös József miniszter ellenjegyzése mellett a magyar közjognak megfelelő szentesítési záradékkal kegyeskedett ellátni.

Az 1873 évi május hó 6 -án kelt legfelsőbb elhatározásával pedig Ofelsége mellőzvé az ezen intézet létesítése ellen a felekezet némely részében megnyilvánult ellenzéseket, kifejezetten megengedni méltóztatott, hogy a rabbiképző intézet Budapesten az izraelita iskolaalap költségére állíttassék fel, amint az Nagyméltóságod miniszteriumának 12355/1873 sz. iratából is megállapítható.

Már fentiekből is kiviláglik, hogy boldogult Ferencz József király ő felsége uralkodása első éveitől kezdve nagy érdeklődést és jóakaratot tanusított az országos rabbiképző intézet iránt. Az intézet iránti eme kegye fényesen nyilvánult meg akkor, midőn az intézet működését megkezdte. Viszont az intézet és vezető ténvezőit a fejedelmi kegynek eme jelei mindenkor boldogítóan lelkesítették.

Az 1877 évi október hó 4-re, felséges megalkotójának nevenapjára tüzték ki a hosszu küzdelem után létesült intézet zárkőleteteli ünnepélyét, melyet a kormány az or-

szágygyülés mindkét házának, az egyházak főhatóságainak és a magyar közélet legkiválóbb tagjainak jelenlétében tartottak meg és már 1877 évi november hó 15-én legmagasabb látogatásával tüntette ki a király Őfelsége az intézetet, mely a látogatás szokatlan tartama és módja és a felség minden iránt tanusított beható érdeklődése annak idején a közéletben feltűnést és hitfelekezetünkben örömteljes megelegedést keltett.

Az országos rabbiképző intézet és története tehát össze van forrva nagy megalkotójának, elhalt királyunk Ő felségének nevével. Ő felségének akarata létesítette, fejlesztette, magas védelme és pártolása, valamint Nagyméltóságod miniszteriumának mindenkori jóakarata és intézése emelte a hitet, tudományt műveltséget és hazaszeretetet terjesztő és hitközségeink fejlődését előmozdító igazi magyar főiskolává, melynek értékét és munkájának jelentőségét hazánk határain tul is méltatják. Érthető és bizonyára Nagyméltóságod kegyes méltányolásával is találkozik az a hő óhaj, mely a rabbiszeminárium nagy fontosságának tudatától áthatott zsidóságban és vezető tényezőiben megnyilvánul, hogy az intézet Ferencz József király dicső nevével diszittessék és nagy nevérol neveztessék el és hogy életbehívójának emlékére innen a vallásnak és tudománynak szentelt hajlékból is örök áldás szálljon.

Oda terjed tehát Excellentiád előtt tiszteletteljes kérelmünk:

hogy méltóztassék Ő felsége IV. Károly király előtt a magyar zsidóság kegyeletes halájából eredő ama legalázatosab kérelmünknek szószólója lenni, hogy legfelsőbb engedélyt nyerjünk arra, hogy a budapesti országos rabbiképző intézet ezentul a „Ferencz József országos rabbiképző intézet” nevet viselhesse.

Kik is egyébiránt kiváló tisztelettel vagyunk
Budapest, 1916 évi november hó 23-án.

Nagyméltóságod alázatos szolgálai:

Az izraeliták országos irodája:

Mezey Ferencz s. k.
irodai alelnök

Mezei Mór s. k.
irodai elnök

Vallás és közoktatásügyi m. kir. Miniszter.
15453/1917 sz. II.

AZ IZRAELITÁK ORSZÁGOS IRODÁJÁNAK BUDAPEST.

Ő császári és Apostoli királyi Felsége folyó évi január hó 26-án Hadszintéren kelt legfelsőbb elhatározásával legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy az Országos Rabbiképző Intézet a „Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet” nevet viselhesse.

Erről az Orsz. Irodát 1916 évi november hó 23-án 38835 sz. a kelt felterjesztésére örvendetes tudomásul vétel és további intézkedés végett értesitem.

Budapest, 1917. február hó 16-án.

Jankovich s. k.

IRODALMI SZEMLE.

A „Religionsgeschichtliche Volksbücher für die christliche Gegenwart” gyűjteményben mint a II. sorozat 21—22 füzete jelent meg *Fiebig P.* irata: *Das Judentum von Jesus bis zur Gegenwart (Tübingen 1916)*, melynek czíme nem fedi a tartalmat. Főképen a zsidó liturgiát ismerteti, mellyel szerző egyébkép is foglalkozott. A történeti rész mindössze 8 oldalra terjed, melyet mindjárt a zsidó Isten-tisztelet története követ, de ez is csupán 7 oldalt foglal el. A főtartalom zsidó imák fordításai 25 pontban. *Fiebig* nagy szeretettel mélyed el a régi rabbinikus irodalomba, különösen a misnába és tőszeftába és ezen szeretetből sokat átvitt a zsidó népre és vallására. A 8. oldalon külön kiemeli a budapesti rabbiképzőt és azt mondja, hogy ezen működött *Bacher V.* „miden idök egyik legnagyobb zsidó tudósa”.

Wachstein B. közzé teszi a pozsonyi zsidók conscrip-tióját 1736-ból (Die jüdischen Bewohner Pressburgs im Jahre 1736. Különlenyomat ar „Archiv für jüd. Familienforschung” II. évfolyamából). A pozsonyi Ghetto első 50 évében ezen személylista kimutatása szerint nemcsak a mostani osztrák-magyar birodalom 15 városából, sőt Livlandból és Lengyelországból is rekrutálódott (4. l.) W. több

felvilágosító észrevételt tesz és a legtöbb személynevet azonosítja.

Hickl hadi kalendáriuma (*Hickls jüdischer Volkskalender für das Jahr 5677. XIV. Jahrgang. Brünn 1916*) a kalendáriumi részen kívül tíz közleményt tartalmaz, melyek részben az aktuális kérdések, részben pedig a tudomány és szépirodalom köréből valók. Szóba kerül a zsidóság a világháború után, a háború, kultúra és a szombat összefüggése. Előtérben a háborúval összefüggő kérdések állanak. Czionista irányzat.

Erez Israel Mitteilungen des Hauptbüro des Jüdischen Nationalfonds. I. füzet. (*Hága 1916*). Ez a füzetes vállalat a palesztinai gyarmatosítást kívánja előmozdítani, illetve az e célzt szolgáló zsidó nemzeti alapot. A „nemzeti alap” kolonizáló tevékenységének ismertetése után (1—4), következik: *Nehemia de Lieme*, Über die Palästinaarbeit (5—31), *J. Oettinger*, Die praktischen Vorteile der Erbpacht (32—47), *S. Kaplansky*, Die Ansiedlungskapazität Palästinas (48—65), *J. O.*, Förderung des Gemüsebaues durch den Jüdischen Nationalfond (66—67). A füzet, melynek két szakszerű dolgozata az *Oettingeré* és a *Kaplanskyé*, egyéb közleményeivel is ügyesen szolgálja célját, a „Nemzeti Alap” népszerűvé tételét. Az alap háborúban is szépen gyarapodott.

A lengyel zsidókról, kik a háború borzalmait első sorban szenvedték el, nem sok jót mondtak az izgalmas napokban. Helyén volt, hogy „a lengyel zsidót” más világitásban mutatták be *Agnon S. J.* és *Eliasberg A.* szépen kiállított könyvükben: *Das Buch von den polnischen Juden (Berlin 1916. Jüd. Verlag)*. Husz dolgozatban, részben történetiekben, részben társadalmiakban és szépirodalmiakban van a lengyel zsidóság bemutatva, olyanokban melyek a sokat ocsárolt „pollák” iránt rokszenvel keltenek. A szerzők szép-és hírlapírók, kiktől tudományt akk r sem lehet kívánni, ha véletlenül történetről szép-és hírlapírnak.

A lengyel zsidósággal, illetve a háború által létrejött aktuálitással függ össze két zsidó-német szótár. Az egyiknek szerzője *Strack H. L.*, ki ismert szabatossággal állította össze a zsidó idioma azon szavait, melyek a német köznyelvből nem érthetők meg (*Jüdisches Wörterbuch. Mit besonderer Berücksichtigung der gegenwärtig in Polen üblichen Ausdrücke, Leipzig 1916*). A czimszók héber betűkkel adatnak, mit szerző igazolni iparkodik. A rövid bevezetésben *Strack* a szükséges tudnivalókat megszokott pedagógiai ügyességgel adja elő, úgy hogy ezek megtanulása után a szótárt mindenki könnyen használhatja. Azok is haszonnal forgathatják, kik a zsargont (helytelenül nevezik így) ismerik, mert a lengyel zsargon sokban eltér a magyar stb. zsargontól. A szépen kiállított 204 kéthasábos nagy oktáv oldalra terjedő mű ára kötve mindössze 4 marka. Melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Kevesebb jót mondhatunk *Bischoff E.* hasonló művéről: *Jüdisch-deutscher und deutsch-jüdischer Dolmetscher. Kurzgefasstes Wörterbuch für Handel und Verkehr, 4 Aufl., Leipzig [1916]*. Előnye, hogy rövid és hogy a czimszókat németül adja, hátránya, hogy tudományos etymológiákat ad a bibliai, misnikus héber és a talmudi (rabbinikus) aram nyelvből, a mi gyakorlati szótárban nincs helyén, eltekintve a sok hibától. Alig van oldal ilyen nélkül. A *Kepóret* szerinte „agyonütik” (27. oldal). A tudományos „Ballast-azonban használhatóságot nem alterálja.

Wachstein B., ki a wieni zsidó sirköfeliratokat diszes kötetben tette közzé, újabban a wieni császári akadémia kiadványai közt a 13—15 századbéli héber sirköveket írja le (*Hebräische Grabsteine aus dem XIII.—XV. Jahrhundert in Wien und 4 Tafeln Wien 1916*). Összesen 17 sirkőről van szó, melyek közt a legrégebb 1262-ből, a legfiatalabb 1414-ből való. 4 feliratnál a kelet már hiányzik. A legrégebb sirköfeliratok a pusztá név és az elhalálozás napján kívül még csak az ismert fohászformulát tartalmaznak. Az utóbbit az ókorban a héber *sálóm* vagy a görög *ciréné* képviselte. W. alapos munkát végzett. A 15. számban

Kaufmann és W. ellenében (19. lap) azt hiszem, hogy כן טוב
keddi napra való célzás, amely napot ma a köznyelv is
így nevezi.

Mager H. vizsgálat tárgyává tette a Pesitta fordítását
Józua könyvéhez (Die Peschitto zum Buche Josua,
Freiburg i. B. 1915). Bevezető megjegyzések után leirat-
nak: a nyomtatások, kéziratok, versekre való osztás és az
idézetek az egyházatyáknál. A szövegkritikai apparátus
(22—45) zárja be az első részt. A második rész a syr
fordítást jellemzi és megállapítja, hogy hiven adja vissza a
héber szöveget, hozzáttételei másodrendűek és tisztán a
világosságot czélozzák (46 és 51). Ezután M. kimutatja,
hogy a syr fordítás a targummal rokonságban van (46—63).
A LXX szintén hatással volt a Pesittára (66). Semmikép
sem látjuk bebizonyítva. Végül következik a teljes anyag
bemutatásával a héber és syr szöveg összehasonlítása. Egy
függelék a syr tulajdonnevekről szól.

Az Egyházatyák könyvtárából, melyről két ízben
szóltunk, újabb kötet látott napvilágot. A 24. kötet *Ter-*
tullianus válogatott iratainak második kötetét közli az ap-
ológia, dogmatika és montanismus köréből. Ide iktatok
egy részletet az Apologeticumból (145, illetve 491. lap):

„Und so haben wir, die wir nach Geist und Seele
innigst verbunden sind, keine Bedenklichkeit hinsichtlich
der Mitteilung unserer Habe! Alles ist bei uns gemein-
schaftlich nur nicht die Weiber. In diesem Punkte, welcher
der einzige ist, worin die übrigen Menschen Gemeinsam-
keit haben, lösen wir die Gemeinsamkeit. Sie massen sich
nicht nur die ehelichen Rechte ihrer Freunde an, sondern
treten auch die ihrigen ihren Freunden mit nem grösstenn
Gleichmut ab, wie ich glaube, zufolge der Praxis ihrer
Vorfahren und ihrer weisen Männer, welche, wie Sokrates
unter den Griechen, wie, Cato unter den Römern, von
ihren Freunden ihre Gattinnen mitbenützen liessen, die,
sie wohl geheiratet hatten, damit sie auch noch ander-
weitig Kinder gebären sollten. Ich weiss nicht gerade, ob
dies wieder den Willen Gattinnen geschat; denn warum

sollten sie um ihre Keuscheit, die Ehemänner so leich-
ten Kaufs hinweggeben so sehr besorgt sein? O über
dieses Beispiel von attischer Weisheit und römischer Wür-
de! Küppler ist der Philosoph so gut wie der Zensor!”

Ha a talmud ilyesmit mond, gyűlölködő hazugságot
látunk benne.

Az egyszerű házasságról szóló könyvében (473—519)
a monogamia mellett érvel hozza fel, hogy a bárkába még
az állatok is csak egy nőtényt vittek be. „Az állatoknál
is monogámia van” (483, ill. 829). A főbizonyíték termé-
szetesen Ádám, Nőé s a többi ősemberek, kik a biblia
szerint monogámok voltak. A paraklét pedig mindent az
elejére, az eredeti állapotra vezet vissza, tehát a házas-
ságot is. Tertullian, mint Pál apostol is, lényegében rabbi-
nikus gondolatot fruktifikál. A régi, már Pál kora előtti
rabbik, a vallás törvény szempontjából a világot két cso-
portra osztották: izraelitákat és Nőé fiaira, rabbinikus ter-
minussal בני אברהם és בני נח „A Nőé fiai” ellentéte csak
„Ábrahám fiai” lehet. A rendes terminus: Izrael fiai (=iz-
raeliták) azért, mert nem ellentétben használják, hanem ál-
talanban nevezik meg Izraélt. Az újtestamentum már nyo-
matékosabban használja az „Ábrahám fiai” kitéltet, mert
a pogányokat tartja szem előtt. Tertullian — most csak
róla beszélünk — rabbinikus gondolatot érvényesít akkor,
mikor azt mondja, hogy a circumciso előtti korra, azaz az
Ábrahám előtti korra kell visszamenni. A rabbik is azt
mondták, hogy a nemzsidóra csak az a hét törvény köte-
lező, melyek már Ábrahám előtt vannak megnevezve Mó-
zes könyvében. Tertullian elfogadja a „Nőé fiai” elméletet.
Ez előzetes megjegyzés után idézzük az idevágó részle-
tet. (484—5).

„Denn wennes von Anbeginn an so gehalten wurde,
dann finden wir es ehrklärlich, dass wir von Christus auf
den Uranfang hingewiesen werden. Wenn er z. B. bei der
Frage über den Scheidebrief sagt, dass derselbe den Juden
wegen ihrer Herzenhärte von Moses gestettet wurden, dass
es aber von anfang an nicht so gewesen sei, dann führt
er ohne Zweifel die Unteilbarkeit der Ehe auf ihren an-
fänglichen Zustand zurück. Und deshalb weil Gott von

Anfang die zwei zu einem Fleische verbunden hat, darf der Mensch sie jetzt nicht trennen. Auch der Apostel sagt in seinem Briefe an die Epheser, dass Gott bei sich den Ratschluss gefasst habe, um die Zeiten zur Fülle zu führen, alles zum Haupte, d. h. zu seinem Anfang zurückzuführen in Christo was im Himmel und auf der Erde ist in ihm. Daher hat der Herr die beiden griechischen Buchstaben, den ersten und letzten des Alphabets, für sich gewählt als Symbole des Anfangs und des Endes, die beide in ihm zusammentreffen, so dass er also, wie man von A bis Ω fortzählt und von Ω bis A zurückgeht, in derselben Weise an den Tag lege, dass in ihm der Verlauf vom Anfang bis zum Ende und der Rücklauf vom Ende bis zum Anfang enthalten sei so dass jegliche Veranstaltung auf den ziele durch den sie angefangen hat — durch das Wort Gottes nämlich das Fleisch geworden ist fing sie an — und ebenso endige, wie sie angefangen hat.

Und so findet in Christo alles seine Zurückbeziehung auf den Anfang, so in Bezug auf den Glauben, der von der Beschneidung zurückkehrt auf die Unversehrtheit des Fleisches wie es zu Anfang war, so in Bezug auf die Freiheit beim Genuss von Speisen und die Enthaltung von Blut allein wie es zu Anfang war, so auch in Bezug auf die Untrennbarkeit der Ehe, wie sie von Anfang an war, und das Verbot des Scheidebriefs, der von anfang an nicht war. Zuletzt wird dann der ganze Mensch in das Paradies zurückgerufen, wo er von Anfang war. Warum sollte Christus den Adam nicht wenigstens als Monogamus dahin zurückbringen, da er ihn in derselben Unversehrtheit nicht herstellen kann, in der er von dort weggeschickt wurde? Was also die Wiederherstellung des Uranfangs betrifft, so fordert das innere Wesen des Ratschlusses und deiner Hoffnung von dir das, was von Anfang an war und was der zweite Anfang war, das, warum deine erste Abstammung von Adam und warum deine zweite Abstammung von Noé bestand. Du hast nun zu wählen, welchen von ihnen du für dich als Anfang gelten lassen willst. In beiden nimmt dich die Monogamie mit strenger Sentenz für sich in Anspruch.

Aber auch wenn der Anfang so zum Ende hinüber geht [wie das A zum Ω] wie das Ende auf den Anfang zurückgeht: (wie das Ω zum A).

Érdekes az is, a mit az alfa és omegáról és az omega meg alfáról mond. Ez nem egyéb, mint a pítutban (az igen régi szombati muszafimában: תהנה שנה) szereplő megfordított ábéczé, השריק. Végül még csak azt jegyezzük meg, hogy egyházatyák a talmudistákat megszegényítő pillulisták.

A 25. kötet Chrysostomus homiliáinak folytatása. A görög bölcsek (Plato, Pythagoras stb.) szerinte jellemetlen emberek voltak. A színház ellen épúgy beszél, mint a korabeli rabbik (231). Általában a hit mellett az erényt hirdeti.

Rabinowitz A. S. (Jaffa) tervbe vette Bacher agáda-művének héberre való fordítását. A palesztinai amórák agadáival kezd, melyből az első kötet első füzeté már napvilágot látott és más két füzet sajtó alá készül (אגדה אמוראי ארץ ישראל כך ראשון — מונטרפיה ראשונה. די תהנה בר המא תולדותיו ומאמריו באגדה וכו' — יפו החדשו. מהרי בחויל פרנק: A. S. Rabinowitz, Jaffa. A fordító az előszóban azt mondja, hogy az agádákat a forrás szerint adja, nem pedig úgy, hogy Bacher fordítását visszafordítja héberre. Ez a héber agáda-műnek önálló értéket fog adni és kívánatos, hogy megjelenése biztosítsa. Kész vagyok jelentéseket elfogadni, az előfizetők részére mérsékelt árat kieszközölni. Ha kellő számu jelentkező lesz, a példányokat magam fogom hozatni és az előfizetőkhez eljuttatom. A fordítás egyszerű és világos, becset a fentemlitett körülményen kívül a fordító jegyzetei is emelik. A szerzővel, ki hozzám bizalommal fordult, már összeköttetésben állok. A kiállítás szép.

Rabinowitz és Abronin ugyancsak Jaffa 1916 közrebocsátottak egy Jób kommentárt szöveggel együtt. Egyszerű, józan tudományos magyarázat, a mely több modern munkát is tekintetbe vesz. Vannak benne új, elfogadható tárgyi és nyelvi észrevételek. A bevezetésben szóba kerül:

Jób tartalma és részei, Jób könyvének szerzője és kora (puszta költemény, a második templom korából, 7. lap). Jób könyvének általános emberi és nemzeti volta, stílusa és versformája, dictionájának sajátosságai, általános észrevételek. A nyomás korrekt, a kiállítás jó. Részletekbe ez irodalmi szemlében nem bocsátkozhatunk. A könyv czime: כתבי חשבון חיי אדם ומוצאם ומהם חיי אדם ומוצאם יום הדין. Kapható: A. S. Rabinowitz, Jaffa (Palästina) (Ára 3 frank) és könyvkereskedésekben is.

Jelitto J. disszertációja: „Die peinlichen Strafen im Kriegs- und Rechtswesen der Babylonier und Assyrer“ (*Breslau* 1913) a bibliai és talmudi büntetőjog szempontjából sem érdektelen. Ide iktatom a fejezetczimeket: 1. Halálbüntetések: víz- és tűzhalál; a dimtúról való letaszítás; leszurás; agyonütés husággal; a fej levágása; nyuzás; akasztás (Pfählen). 2. Testi fenyítés: csonkítás; az ajakra vagy az orra való gyűrű behuzás; orrba; ostorozás s hasonló. A halálbüntetések közül a biblia a kövezést és elégetést ismeri, fejtételt és nyuzást stb. nem ismeri. A vizbefojtás a csatornázott Babylóniában olyan nemzeti büntetés volt, mint a kőgazdag Palesztinában a kövezés. A többi kegyetlenkedés, a mely a sokat kárhozottatott zsidó kegyetlenségtől nem telt. A talmud (Szanhedrin 45a) azt rendeli: válasz felebarátodnak szép halált. A testi fenyíték a talmud szerint a flagellatio, a „szemet-szemért“ röpke szót megszüntette, a bibliai *ius talionis* kártérítésre vonatkoztatva. Háboruban az ősi Izráel is kegyetlenkedett, de a pálma az assyreké és a babylóniaké marad. (I. 52. lap, Birák 1, 6; 1. Sám. 11; 2 Kir. 25, 7; Ezek. 23, 25). Az egyik képen látható, hogy a győztes király egy fogolynak, kinek alsó ajkán gyűrű van áthuzva, lándzsájával szemét szurja ki (57. lap). Ezzel összefüggésben áll talán Mózes IV, 16, 14 ezen kitétele: „vajjon e férfiak szemét kiszurod-e?“ — A halottak meggyalázása napirenden volt (63 kövv), miről a biblíában is van szó. A sír „az örökkévalóság háza“ névelvel jelöltetett (héb. בית עולם ma a temető).

Pihlppson M. 70 éves születésnapjának tiszteletére a

Gesellschaft z. F. d. W. d. Is. ünnepi iratot adott ki ezen czimmel: *Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland* (Leipzig 1916). A bevezetésen kívül, melyben *Guttman J.* a társulat alelnöke, a jubiláló elnök egyéniségét és érdemeit ecseteli, 23 dolgozatot kapunk, csupa német szerzőtől és kizárólag a német zsidók történetének köréből. Simonsen kopenhágai tudóst, úgy látszik, németnek vették. Adjuk a tartalomjegyzéket.

J. Guttman, Einleitung.

H. Tykocinski, Die Verfolgung der Juden in Mainz im Jahre 1012.

J. Elbogen, Zu den hebräischen Berichten über die Judenverfolgungen im Jahre 1096.

L. Lucas, Judentaufen und Judentum zur Zeit des Papstes Innocenz III.

G. Herlitz, Hebraïsmen in lateinischen und deutschen Judenkunden des Mittelalters.

J. Kracauer, Feme und Frankfurter Juden.

A. Freimann, Aus der Geschichte der Juden in Regensburg von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zur Vertreibung im Jahre 1519.

E. Zivier, Jüdische Bekehrungsversuche im 16. Jahrhundert.

Th. Bloch, Ein vielbegehrter Rabbiner des Rheingaus Juda Mehler Reutlingen.

S. Salfeld, Zur Geschichte des Judenschutzes in Kurmainz.

J. Eschelbacher, Die Anfänge allgemeiner Bildung unter den deutschen Juden vor Mendelssohn.

P. Rieger, Deutsche Juden als Heidelberger Studenten im 18. Jahrhundert.

M. Freudenthal, R. Wolf Dessau.

D. Simonsen, Mendelssohniana—aus Dänemark.

H. Vogelstein, Handschriftliches zu Isaak Abraham Euchels Biographie.

L. Geiger, Briefe an und von David Veit.

N. M. Nathan, Aus den Judenerinnerungen Karl Friedrichs von Klöden.

M. Ginsburger, Aus der Zeit der Revolutionskriege.

A. Eckstein, Hardenberg und die Frage der Judenemanzipation in dem preussisch — fränkischen Fürstentümern.

A. Kober, Zur Vorgeschichte der Judenmanzipation in Nassau.

S. Silberstein, Die Stellung Preussens und Mecklenburgs zum Artikel XVI der Deutschen Bundesakte.

A. Lewinsky, Aus den Schriftenkampf für und wider die Juden in den 30 er Jahren des 19. Jahrhunderts.

M. Brann, der älteste jüdische Gemeindeverband in Preussen.

E. Täubler, Zur Handelsbedeutung der Juden in Deutschland vor Beginn des Städtewesens I. II.

Tyhocinski azt bizonyítja, hogy 1012-ben a zsidókat Mainzból száműzték ugyan, de minden egyéb, nevezetesen, hogy sok zsidó hitehagyott lett és hogy a száműzés összefüggésben áll Wezelin ker. papnak a zsidóságra való átéréseivel, pusztá feltevés. Elbogen azt a különben ismeretes tényt bizonyítja újra, hogy a keresztes hadjáratokról szóló héber értesítések szövege és fordítása tele van hibákkal. *Lucas* cikkéből megtudjuk ezt a tényt, hogy III. Ince pápa erélyesen ajánlott kitért zsidókat egyházfejedelmeknek anyagi támogatásra. A megtérteknek nem szabad szükségét szenvedni. Leczkéztető levelek. Szó van még keresztény rabszolgákról és szolgálókról zsidó kézben. *Herlitz* azt a meglepő tényt deríti ki, hogy középkori zsidó okmányokban latin és német nyelven héber okmányokból eredő kitételek vannak. *Freimann* a regensburgi zsidók szomorú történetét adja elő, *Zivier* hét okmányt közöl a zsidók térítésitevékenységétől Lengyelországban. A hazai „zsidózás“ szempontjából is érdekes adalék. *Bloch Ph.* kéziratból egy prédikáció gyűjtemény előszavát publikálja, bevezetőleg a szerző életrajzát adva. *Salfeld* alapos dolgot közöl tárgyaról. *Eschelbacher* több zsidó orvosról, különösen Gumperz Aron és más világi műveltségű zsidókról szól. *Mendelsohn* elődök által előkészített talajra épített. *Wolf Dessau* életrajzából, melyet *Freudenthal* állított össze, azt látjuk, hogy ez a jámbor ember is osztotta a reformátorok sorsát. Eretneknek nézték. *Simonsen* új

adatokat közöl, úgy szintén *Vogelstein*. A többi dolgozat is többé-kevésbé érdekes.

Rahls A. a *matres lectionis* alkalmazásáról a héber bibliában terjedelmesebb tanulmányt írt (Zur Setzung der Lesemütter im Alten Testament. Nachrichten von d. kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil. hist. Klasse 1916, Heft 3, 315—347). Konstatálja a következtetlenséget (1. fej), azután a szövegi olvasó jelről szól a főnicziai és moabita feliratokban és a héberben (2. fej.). „Im Hebräischen müssen alle auslautenden Vokale ausser -á stets plene geschrieben werden“ (326 és 338). Ez két tendencia eredménye: 1) a héber orthográfia konzervatív vonásának, 2) a szöveg érthetőségének (u. o. és 338). Nem világos, hogy ה miért jelzi az é hangzót, pl. רנה, רנה, miről R. 331 kövv. szól. A ליה igék participiumánálá következetesen לה (lé). A hé általában igen sokféle orthogr. jel. Azt hiszem mesterséges, mint pl. a jod a 3. szem. birtokragnál vav előtt (pl. רבויי). A 3. fej. (339—343) azt mutatja fel, hogy a rövidebb szók alakok plene és a hosszabbak defective iratnak. Ezt már Elia Levita konstatálta a Maszóreth Hamaszóreth bevezetésében, mint sok egyebet. Sem ה, sem Chwolson, ki az רנה ról külön értekezést írt, nincs említve. A 4. fej. (343—347) az orthográfia variálásról szól. R. azt hiszi, hogy a régi héberek örömet találtak a változatosságban (*Freude an der Abwechslung*). „Diese Freude liegt ja den Hebräern sozusagen in Blute“ stb. (345.) Inkább feltehető, hogy nem volt fix helyesírás, mint ezt a furcsa *varietas delectat*-ot. A katona levelek sem következetesek a helyesírásban, de nem a változatosság érzett gyönyörűségéből. Gen. 19, 33 ונקמה második vavja fölött pont van, 35. versben pedig ונקמה vav nélkül van írva. R. azt hiszi, hogy a felső pont a vav törlését jelzi és azért tették, hogy a két szó egyenlően irassék (347). A jegyzetben pedig azt mondja, hogy a punctatio a törlést nem ismerte el, mert ונקמה-t pontozott. Hát R. ונקמה betűket másképp pontozná? Milven más alak legyen? Más helyen (Masoretische Untersuchungen 12 k.) bebizonyítottuk, hogy nem a vav, hanem az egész szó volt pontozva.

Nagy vita folyik a martyr szó és fogalom eredetéről a teológusok közt. Utoljára az előbb említett „Nachrichten”-ben *Reitzenstein R* polemizál „Bemerkungen zur Martyrienliteratur I. Die Bezeichnung Märtyrer” czimmel ellenfeleivel. *Martyr* eredetileg nem jelentette azt, a ki vértanuhalált halt, hanem „isten tanuja” azaz a ki tanúságot tett, hogy Jézus a messiás, isten. Zsidó fogalom Isten tanuja lenni, próféta lenni és ily minőségben a nép ellen (jambortalansága miatt) tanu lenni. „Martyr” a zsidóknál a kereszténység keletkezésekor egyszerűen הירג megöltnek neveztetett יום שנהרג בו מלוגי, יום שנהרג, ירוג, találhatók a talmudban. Nem emlékszem, hogy ירוג vagy מטר נשור összekapcsolva קרוש השם-mel a talmudban vagy régi midrasban előfordulna. Ugy látszik, hogy középkori terminusok, mint a הקרוש is ily értelemben, mely utóbbi Krauss (Antoninus u. Rabbi) talmudi terminusnak tart. Az Ujtestamentumban sem ta álható, még a martyr szó sem jelenti ott a martyrt bevett értelemben. Milyen régi a „Blutzeuge”, melynek „vértanu” a fordítása, és kinek véréről van szó, a vértanúról-e vagy a Jézuséről, a mely mellett a vértanu tanuskodik?

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Bernáth M.*, Az etymológia a midrásban és talmudban. Viszonya a Septuagintához, Vulgáthoz és az „Onomastica sacra”-hoz. *Budapest* 1916.— *Oettinger J.*, Methoden und Kapitalbedarf jüdischer, Kolonisation in Palästina. Nationalfonds Bibliothek Nr. 3. herausg. v. Hauptbureau des Jüdischen Nationalfonds, Berlin [1916].— *Elbogen J.*, Zu den hebräischen Berichten über die Judenverfolgungen vom Jahre 1096, *Breslau* 1916 (K. I. Philippson-Festschriftból).

Halevy József 90 éves korában Párisban meghalt. A legélesebb eszű orientalisták közé tartozott és talán a legtöbb nyelvet beszélte. E sorok írójával magyarul is beszélt, megjegyezve, hogy 60 év óta nem beszélt magyarul. Meglepő folyékonyasággal és jó kiejtéssel. Legismertebb azon tudományos állítása, hogy szumerek nem léteztek soha. A Wellhausen féle iskolának nagy ellenfele volt és sok (6 kötet) bibliai kutatása jelent meg. Lelkes ember és a zsidóságnak lánglelkű fia volt.

Dr. Kelemen Adolf, fogarasmegyei törabbi, ki a háboru kezdete óta tábori lelkészi szolgálatot teljesített a különböző frontokon, február második felében hősi halált halt. Önként jelentkezett szolgálatra és nagy lelki ismeretességgel végezte honfiui kötelességét, melynek elismerésül dekorálásra is lett felterjesztve, melynek leérkezését, fájdalom, már nem érte meg. 56 éves volt és körülbelül 30 évig volt hittanár és rabbi: Gyöngyösön, Pancsován, Nyiregyházán és Fogarason. Tanulmányait az orsz. rabbiképző intézeten kezdte és a berlini Hochschulén folytatta. Kedves és lel-

kes ember volt.

Áldás emlékére.

Rabbiavatás. A Ferencz József orsz. rabbiképző-intézetén február hó 15-én dr. *Bernáth Miklós*, dr. *Niedermann Mór* és dr. *Péner Miklós* lettek rabbikká felavatva. A vizsgáló bizottság elnöke dr. *Venetianer Lajos* upesti és tagja dr. *Hoffer Armin* veszprémi főrabbi volt a vizsgáló tanáron kívül.

Mécszláng és babér cím alatt dr. *Silberfeld Jakab* békéscsabai főrabbi kiadja gyászbeszédeit és bucsuztatóit. Előfizetési ár 4 korona, bolti ár 5 korona lesz.

Helyreigazítás. *Lów J.* megjegyzi, hogy a múlt fűzetünkben foglalt Lederer féle hír a syringájról nem helyes és hogy a Sauerampfer beim Eide már említve van Stobbenál (*Die Juden in Deutschland* 154) és máshol.

Az országos rabbiképző intézet

(negyven éves fennállása alkalmából.)

Ifjú királyunknak a magyar zsidóságot érintő első uralkodói elhatározásából, Ferencz József nevével ékesített intézetünk fennállásának *negyvenedik évfordulóját* az intézet több jó akarója a vezetőséget is mély hálára kötelező figyelmes méltatás tárgyává tette.

Ha ez az évforduló a hivatalos ünnepségnek alkalma lehetne is, úgy e mostani sulyos időben, mikor lelkünk minden szála nemzetünk sorsához kapcsolódik és vágynkat a béke iránti áhítózás tölti el, ily természetű szélesebb keretű nyilvános ünnepségeket helyén valóknak nem tartok.

Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ama helyeken, a hol felekezetünk szellemi életének dokumentumai gyűlnek, nyoma legyen annak, hogy ez évfordulón is megértettük, átértéztük mindazt, ami ez intézet alkotásával, fejlődésével, hatásával, a jövővel összefügg. Sőt óhajtandó, hogy ott, ahol a késői utódok a magyar lelkészképzés renaissance korszakának és a felekezet átalakulásának jelenségei után lelkendezve kutatnak, megtalálják mindazt, ami e korszak történetének mozzanatait tükrözteti. E folyóiratunk is bizonyára él ezzel az alkalommal, hogy az évforduló jelentőségének méltatása mellett mindazt, ami a rabbiszeminarium négy évtizedes munkájának eredménye felől képet nyújthat, megörökítse.

A magam részéről azokhoz, amiket az évfordulóval kapcsolatosan más helyen elmondok, itt hozzáadhatom, hogy meggyőződésem, hogy a szeminarium hatása a felekezet életszerveit megújította, vérkeringését felrisszította és az egészséges alakulás alapjait megteremtette. Ennek a nehéz folyamatnak azonban az újszerűségi jellege eltűnt és

mindaz, amit a szeminarium nyújt ma, már a felekezet életműködésének annyira természetes és essentialis részévé vált, hogy ennek kidomborítása, szinte anachronismusnak tetszik. Hiszen ami ez intézet kohójából mint tisztult vallásosság, mint zsidó tudomány és általános műveltség eddig kiindult és a felekezet elágazó feladatainak megannyi rétegében elhelyezkedett, oly mélyen átjárta a magyar zsidóság lelki és szellemi életének szövevényes utjait, hogy ennek menetét, közvetlen és közvetett hódításait, csak érezni és értékelni, de megmérni nem lehet. És a modern rabbiképzésnek épp az a legnagyobb dicsérete, hogy a belőle kiáradó szellem a felekezet organismusának mintegy életelemévé vált.

Szinte idekivánczozik, hogy visszapillantsunk a rabbiszemináriumnak küzdelmes múltjára. Ám erre az idő nem alkalmas, tán egészen meg sem érett. Emberek és viszonyok érzékenységének bántalma nélkül ennek a fejezetnek részletei fel nem tárhatók. Ám mikor a béke hangjainak suttogását véljük hallani, kerülnünk is kell a könnyen lángra lobbanó elszáradt rözse felhalmozását.

De ha egy eldöntött per régi aktái között tulságosan nem kutatunk is, a rabbiszeminárium négy évtizedes fennállásából leszűrt tapasztalatok feljogosítanak annak a megállapítására, hogy azokat az okadatokat, melyekkel egykor az intézet életbe hívása ellen perbe szállottak, a való élet megcáfoltta. A vallásos élet és annak kérdéseiben a szeminariumból kikerült rabbik majdnem kivétel nélkül a konzervatív szellemnek hódolnak, csak műveltségük és formáik simultak a kor igényeihez, csak a szószéknek kiszolgálása és a tudomány ápolása tekintetében lettek oszloposai a nemzeti irányu fejlődésnek. Aki a hazai zsidóság művelt hitközségeinek a szeminarium fennállása előtti időből való hitéletét és intézményeit a mai állapotokkal összehasonlítja, ez egybevetésből a szeminariumból kikerült rabbik hátrányára mit sem állapíthat meg. A hitközségek intézményei terén új vallási reformok nem keletkeztek. Az egyéni vallásos élet itt ott átfinomult, többnyire azonban mindenütt kisiklott az intézményes befolyásolás alól és ezen sem a legszigorubb vallási elveket követő rabbik,

sem az ily szellemben vezetett institutiók segíteni nem tudnak. Hiába támadják a vallásos élet hanyatlása miatt a rabbiszemináriumot; egy tekintet a saját nyájukra, nyájaiik vezéreire és a vád megfagyna az ajkakon. Ellenben ami a rabbi méltóságát, az általa képviselt magyar zsidó tudomány fejlődését, tekintélyét, eszményi törekvéseinek széles körökre terjedő tudatát és következképpen a zsidóság erkölcsi céljainak megismerését és az új ideálok befogadására előkészített lelkekbe való átültetését illeti, senki sem tagadhatja, hogy a régi fegyverzet mellett csiszolt felszerelést hordó rabbik érdemei és sikerei jelentékenyek. És ha néha még az összehasonlítások alatt szenvedők, jóhiszemű aggódók, vagy ritkán letört versenytársak, szomjas ambíciók szenvedélyéből vagy ugynevezett politikából többnyire lappangva és világosságot meg nem tűrő eszközökkel a szeminarium és neveltjei ellen itt-ott haragot táplálnak, élesztenek, ez már nem olyan fájdalmas, mert maga a viharokban született intézet napderűs és tetején a béke fehér virágot csillogtató sziklaként áll a feléje csapdosó hullámok között. Mert a felekezeti politika szeméretére mindinkább tágul, az elmék és szívek a már sporadikus vádak és mesék mérges anyagának ellentállanak és mert nem kis mértékben épen a rabbiszeminárium nevelte papjaink békés és türelmes szellemének hatásaképpen a régi csaták fegyverei muzéalis vonásokat vesznek fel, kulturtörténeti emlékek ké lesznek és minden galvanizációs mesterkedésen túl a kölcsönös megértés és megegyezés lehetőségei szélesedő területeken lassan bár, de megnyílni kezdenek.

Az előtérbe jutott évforduló után feltáruuló új időszak kezdetén talán helyén való, hogy a rabbiszeminárium körüli jövődöbeli feladatokról is szóljak, úgy ahogy azokat magunk előtt látom.

Folytatva általános munkásságát oda kell törekednie az intézetnek, hogy növendékeinek tudását az eddigi alapon, de még intenzívebben mélyítse, az új korsóban az ő bor szeretetét az eddiginél is jobban gondolza, hogy *a tudás, műveltség és hit közötti összhangot*, melyért már

eddig is annyi eredménnyel munkálkodott, tovább nemesse.

Számot vetve az örökös bírálatnak, gáncsnak és hivatalan ítéletnek kitett lelkes helyzetével és a felekezeti élet egyéb sajátos jelenségeivel rajta kell lennie, hogy azokat, kiket vallásunk tanítóivá avat, nemcsak igaz benső vallásosságra és meggyőződésük méltó hirdetésére nevelje, hanem a hivatással járó szigorú életmódokra és a hitközségi élet exigenciái iránt is minuliósusán kioktassa, hogy még ifjan elhivatván a nagy feladatokra, vallásosságukkal, formáikkal és a gondjaikra bízottak megértésével harmónikus munkát teljesíthessenek, önnön maguknak és nevelő intézetüknek becsületére váljanak.

A zsidó tudománynak azt a végtelen szeretetét, melyet a rabbiszeminárium tanarai és neveltjei eddig is oly nagy arányokban és oly messze világítóan mutattak, gyarapítsa az intézet továbbra is. Ápolják és gazdagítsák szellemi kincsese házukat az eddigi módon, hogy az maradjon ez az intézet, amivé már most is felküzdötte magát, a zsidó tudomány vára, melyre nemcsak mi, hanem az egyetemes zsidóság is büszke megelégedéssel tekint. Tudományos vagy a vallásgyakorlatot illető, neha meddő, itt-ott félreértést szülő viták közben, meggyőződésük érintetlensége mellett ne feledkezzenek meg arról, hogy minden nyilatkozatuk és elhatározásuk szavatosságba vonja az alma matert és hogy a kihegyezett szolidaritásnál fogva egyéni cselekvésük gondos revíziójára vannak kötelezve. Kell, hogy az intézet a szigorú önkritika kötelességét növendékeinek utavalóképpen vele adja, mert a rabbiszeminárium e tekintetben más tanintézetekkel szemben kivételes és hátrányos helyzetben van és mert a növendékek lelkiismeretük megterhelhetése nélkül erre halából is figyelemmel lehetnek, figyelemmel lenni tartoznak.

Az intézet igazgatóságának nagy gondja legyen, hogy az elbocsátott növendékeket a továbbképzésre buzdítsa, őket tudományos tanácsokkal és instrumentumokkal felszerelje, mert az iskola bármily fokon a tudománynak csak alapjait, körvonalait adja meg, de nem nyújthatja az ismeretek kimerítő mennyiségét, nem dolgozhatja fel azt a nagy

anyagot, melyet a zsidó tudomány felhalmozott és nem tárhatja fel azokat a gazdag bányákat, melyek kutatókra várnak. Csodálattal eltelve ama sokoldalú és nehéz teljesítmény iránt, melyet a szeminárium növendékeinek tanulóitja feltüntet, többet erre az időre tőlük joggal nem követelhetünk. De jogos a fejlődésükhöz kötött várakozás, hiszen a rabbi, a mellett hogy a szellemi tökéletesedéssel az ősi vallás parancsát teljesíti, népiesen szólva, holtig tanul, ily uton szerzi meg leginkább azt a megbecsülést, melyet egyedül szabályok, szerződések, gyűlések és ülések útjain igazán megtalálni felette nehéz. A buvárkodás adja meg a módot arra, hogy példájával bizalmat arasson, társai között is helyt álljon, hogy ideálok után járva, az élet viszontagságai között is benső megelégedést érezzen.

Kötelessége az intézet tanárainak, hogy utódokat neveljenek tanszékeik számára, hogy egyes tudományszakok el ne áruljanak, vagy a csemeték gyenge kezek között el ne satnyuljanak. Ideális, lemondásra képes helytartókról való gondoskodásra van szükség kiváltképpen korunkban, amikor a napi élet szükségére a maga számára önzően megőrli a tehetségeket, vagy hálásabb és könnyebb hivatások hálójukba vonják az egyetemesség szolgálatára rendelt képességeket. Ide kapcsolódik az az eddigéle is erőteljesen képviselt feladatunk, hogy a szemináriumi tanárok illetményeinek mostani tarthatatlan mértéke méltóképpen emeltessek.

Az intézet iránti hűség erkölcsi céljainak egyik nevezetes fenntartó eleme. Ennek főeszköze a növendékek iránti jóság és szeretet révén a tanárok hatalmában van. Elmaradhatlan kötelessége az intézetnek, hogy odahasson, hogy az iránta való hűség és a mesterek iránti hála ne csak a bucsu meghatottsága közben jusson kifejezésre, hanem, hogy amit azt ma is számos példa mutatja, messze túl ezen az időn és az egész életre kiterjedőleg benső közösséget teremtsen az intézet és neveltjei között.

A szemináriumi vezetőség a lehetőség szerint gondozza az ifjúságot, támogatja anyagilag. Ez az anyagi gondozás évről-évre nagyobb kiterjedést vesz. A szükségnek azonban mind ez nem felel meg. Az ellátás nem tökéletes, a segítség nem elegendő. Alaphibája az intézet

alkotásának, hogy erről az ellátásról intézményesen nem gondoskodott. Az ifjuság küzdelmei nem egy szomorú részletének emléke az intézethez fűződik, ennek terhére véte-
tik, holott a valóság az, hogy a felekezeti testületek azok, melyek az őket kiszolgáló intézettel szemben kötelességüket nem teljesítik és részben maga a rabbikar is hibás, hogy néhány kivétellel erejét és befolyását ez ügy érdekében latba nem vetette. Ezt a kérdést néhány év óta a közérdeklődés elé terelni és méltó elintézés felé irányítani törekszünk. Az anyagi eszközök előteremtése állandó nagy teher és gond. A most gyűlő *Ferencz József alap* is részben ennek a célznak szolgál. Kétségtelen, hogy a jövő teendői közé első helyet foglal el egy *internátus* létesítése, melynek vallási, erkölcsi, nevelési és humánus érdekeit ezen a helyen fejtegetnünk nem szükséges. De igen is helyén való, hogy e becsületbeli tartozás összes terheltjeinek lelkiismeretére, mindnyájunk kötelességére ma és itt is rámutassunk.

Törekedjenek az intézet neveltjei és oktassanak is arra, hogy a műveltségben haladó zsidóságnak igazi szellemi vezetői legyenek, hogy a felekezet egy részében oly elzomorító rabbiqualificatió által keletkezett helyzettel az elérkező orvoslásig türelmet gyakoroljanak, hogy ilyképen a *felekezeti béke* papjai legyenek a jövőben is úgy, mint eddig voltak.

Végül nem hagyhatom megemlítés nélkül, hogy az *intézeti épület* szűkké vált. Negyven esztendő után sok hézag mutatkozik. Az iskolák iránti igények megnövekedtek, az építkezés terén mutatkozó nagy haladás mellett az akkori tervezés és berendezés hiányai szembeszökők. A naggyá dagadt könyvtár, az intézet egyik méltó büszkesége, erősen nyújtózkodik, tolja maga előtt a falakat, megfenyegeti a gerendákat. A felelősséget ezért elhárítván magunkról, sürgessük ezen ügynek elrendezését, a szűkre kimért intézeti költségvetés emelését. Panaszainkat hol az anyagi fedezet hiányára való utalással, hol mint most, a szomorú idők járásával títik el. Ámde ezt az ügyet sem hagyhatjuk nyugvóra. Talán az internátusok kérdésével találunk utat módot a czélszerű megoldásra. Talán a kormányzatnak az intézet iránt annyiszor gyakorolt jóakarata segít a bajokon.

Ekképen bontakoznak ki előttünk most a negyvenéves szemináriummal összekötött külső és belső kérdések. Kérjük mindehhez jó érzésű hiveinknek, rabbijainknak és tudósainknak segítségét, közreműködését. Bizvást reméljük, hogy felekezetünk ez egyetlen főiskolájának a megdicsőült alkotók czélja és a halhatatlan tanítói akaratja és most működő kiváló mesterek szelleme szerint együttes erővel tovább építkezhetünk, hogy a hit és tudomány eme hajléka iránti szeretetet mélyíteni tudjuk, a közösség szolgálatára innen elinduló ideálokkal telt lelkészek gondjait apasztani és állasuk tekintélyét az összesség szerves akaratából mindenképen emelni fogjuk.

Isten áldása legyen erre irányuló minden munkánkon!

Budapest

Dr. Mezey Ferencz.

Az országos rabbiképző-intézet előtörténetéhez.

A magyar rabbiképző keletkezésének története több, mint egy évszázadra nyúlik vissza, oly gazdag változatokban és fordulatokban, hogy ez az előtörténet érdekességénél és tanulságainál fogva külön monográfiát érdemelne. A most létező rabbiszemináriumok közül még eszmében sem volt meg egy sem, mikor Magyarországon egy rabbiiskola felállítása tárgyában kérvény és terv adatott be József nádorhoz 1806-ban. Igaz, hogy csak egy ember adta be, hozzá még magán ember is, Friesenhausen Dávid, ki bajor származású volt és az ösztönzést e tervhez az alább ismertetett szellemi áramlatból merítette, de ez nem változtat a tényálláson. Erre az emlékiratra hivatkozott Schweiger Márton az országos rabbiképző-intézet megnyitásán tartott beszédében, valamint a másik kezdeményezésre, „mely maga után vonta az 1837-ik évi országos bizottság munkálataiba felvett, a zsidókról szóló törvényjavaslatot, hova azon határozmány lón felvéve, hogy rabbik ezentul csak azok lehetnek, kik nyilvános felügyelet alatt hivatásuknak megfelelőleg oktattattak és az anyakönyvet az államnyelvén vezetni képesek”. Hét évvel később „az alsó tábla 1844. szeptember 27-iki ülésében ujólag szóba hozatott a zsidóság és rabbiképző-intézet felállítása, ellenmondás nélkül elhatározatott, mely ellen a főrendi táblánál sem támadt ellenmondás¹⁾. A paduai *collegio rabbinico* és a metzi (akkor francia) *seminaire israelite* 1829-ben alapították és 1837-ben Philippson L. kezdeményezésére Németországban is mozgalom indult meg, hogy gyűjtés útján teremtessenek elő az anyagi eszközök egy zsidó teológiai intézet felállításához²⁾. Az eszme a német zsidóságban régebb keletű volt, Ausztriában pedig még régebben történetek hasonló kísérletek³⁾, melyről alább még szó lesz. A rabbiképzés összhangba hozatala a világi műveltség elterjedésével a zsidó hivek között volt ugyan mindenütt a rugó

az új iskolatypus megteremtéséhez, de országgyűlés csak nálunk foglalkozott vele. A zsidó nép civilizálása lebegett a sürgető művelt zsidók és az államhatalom előtt egyaránt. A modern műveltséggel való összekapcsolása folytán a rabbiképző, a „szeminárium” elejétől fogva az újak és régiek, a modern kultura hívei és ellenzői ütköző pontjává vált. Mintegy harci jelszó lett a két tábor között, de sehol a világon nem oly mértékben, mint nálunk. Kereken leg-alább negyven évvel születése előtt kezdődött a szeminárium körüli harc, valóságos mystikum rakódott le körülötte az ellenzők és részben a hívek táborában is — az egyik fél угyszólva a messiást, a másik fél az államiaszt látta benne. Minden egyébtől eltekintve, már a belső küzdelmekkel való szoros kapcsolata folytán a mi rabbiképzőnk sokkal nagyobb jelentőséggel bír a magyar zsidóságra, mint bármely más rabbiképző az illető ország zsidóságára nézve, a mint hogy a magyar rabbiképző közjogi állása, külső-belső szervezete tekintetében valamennyi külföldi társait messze felül is mulja. A magyar zsidóságnak szeméfenye, mondta nekem viszonyainkat ismerő külföldi tudós. Nem kalandozok el a tárgymtól, mert az ép említett körülmények teszik az országos rabbiképző-intézet előtörténetét mozgalmassá, érdekessé és jelentőségessé. De egyuttal terjedelmessé is, melynek megírására a jelen körülmények között nem vállalkozhatom, ily monográfia különben is teljes kis kötetet adna, valóságos keresztmetszetet a hazai zsidóság utolsó évszázadának történetéből.

Meg volt a sibólet, de nem volt meg a pénz. Az igazi küzdelmek csak akkor kezdődtek, mikor az iskolaalap lett fizetve és ennek céljául első helyen rabbiképző felállítása lett megjelölve. Az újságok tele vannak idevágó hírekkel és cikkekkkel, különösen Löw Lipót „Ben Chananja”-ja, a magdeburgi „Allgemeine Zeitung des Judentums”, a haladó magyar zsidóság vezéreinek szócsöve és a Neuzeit. A belföldi sajtó organumai rövidéletűek voltak, az orthodoxia csak a kongresszus idején kezdett ehhez a modern eszközhöz nyulni, rendszerint azonban gyűlésekkel, kérvényekkel, beadványokkal, héber és német röpiratokkal (röplapokkal) dolgozott. Az utóbbiakból a legritkább példányok vannak birtokomban, a szemináriumra vonatkozók is, de a jelen alkalommal ezeket mellőzve csak két nagyobb nyomtatványt és egy litografált kéziratot bocsátok közre, a rabbiképző előtörténetének legfontosabb dokumentumait. A kormány intézkedéséről a szeminárium alapítása ügyében, a budai tanácskozásról, tanterv készítésé-

¹⁾ Bánóczy J., Az országos rabbiképző-intézet első évtizedének története (X Értésítő) 5. lap. Friesenhausenról I. Büchler S., M. Zs. Szemle XVII (1900), 114. hol a kérvény közölve van.

²⁾ Allgemeine Zeitung des Judentums 1837. év.

³⁾ Wolf G. Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland V. 27. kk.

ről, a konzervatívok felségfolyamodásáról és egyebekről részletes referatumok vannak a Ben Chananja és az Allgemeine Zeitung des Judentums 1864. és 1865. évfolyamaiban. *Groszmann* Zsigmond az Egyenlőség f. évi március 17. 24. és április 3. számában szintén változa a rabbiképző alapítását. A budai tanácskozás elé március 30-án terjesztendő tervezet céljából Brill S. I. pesti rabbisági ülnök (később elnök), Steinhardt Jakab aradi és Hirsch Márk felszólítottak ily tervezet kidolgozására. Brill Sámuel Löw életrajzában Budapest 1902 (M. Zs. Szemle 1902. 59–65), hol viszonyt a rabbiképzőhöz ecseteltem (27–53), lenyomatam a magyar királyi helytartótanács (1864. febr. 3. kelt) hozzá intézett levelét, a mely „egy rabbinátusi tanodának rabbijelöltek számára leendő felállításá”-ról beszél. Mint-hogy a már akkor is öreg urak magyarul nem tudtak, a tervezetet német nyelven dolgozták ki. Kezeimben van Brill hagyatékából egy nyomtatott példány és egy másik, melyet Dr. Vágvölgyi Lajos aradi főrabbi ur volt szíves számomra lemásoltatni. A nyomtatott és írott példány szövege azonban megegyezvén, az alább következő lenyomatot a nyomtatott példányból szedtem. Az elaborátumot kétségtelenül Steinhardt fogalmazta, ki mint hajdani hírlapíró a tollat a legügyesebben forgatta a három megbízott között. E feltevés mellett szól az a külső körülmény is, hogy Aradon és nem Pesten nyomtatott.

Címe: „Das Elaborat der Rabbiner-Commission“ és a „Hochlöbl. kön. Statthaltereien“-hoz van intézve. A 10 két-hasábos nagy quartlapból álló elaborátum igen alapos és érdekes munkát. Minthogy itt egész terjedelmében közöljük, tartalmának ismertetése fölösleges. Konstatálhatjuk azonban, hogy a rabbiképzőnek mind külső, mind belső szervezete belőle ered. Megvan az alsó és felső tanfolyam, megvan a négy gymnasiumi tanár, csak az öt theologiai tanár nincs meg. Ennyi tanerőre, noha a tanárok heti óraszámát az akkori szokásnak megfelelőleg elég magasra tették (20–26), már azért is szükség volt, mert az öt évből álló alsó tanfolyamban a héber tárgyakat is osztályonként akarták taníttatni. Hogy ez lehető legyen, azt követelték, hogy a gymnasiumi tanárok közül legalább kettő a tóranáttára képesítő héber tudással bírjon. A felső tanfolyam csak három évre van tervezve, bizonyára szintén évfolyamok szerint való tanítással. A theologusoktól kivétel nélkül elsősorban talmudtudást követelt, csak másodsorban szaktudást. Ez feltűnő ugyan ma, de akkor magától értetődő volt, mert a zsidó tudomány úgy keletkezett, hogy először volt egy talmudista, azután lett belőle exe-

géta, historikus, filozófus stb. A talmud és a Sulchan Áruach különben is a tananyag dereka. Az „Aseri“ hangsúlyozása a rituale gyakorlati döntésével függ össze, mert R. Áser a R. Jakob Alfászi (Rif) keleti eredetű és a Kelet számára (Spanyolország is oda tartozott) készült művét, melyet szösz szerint vesz át, a toszafista iskola kutatásainak beszöszvélével a német zsidók számára adaptáltá, mely körhöz ma a zsidóság zöme tartozik és mi is tartozunk. A tantervet nem kívánom bírálni, jelesül a talmudon kívül eső disciplinákra vonatkozó részét, az akkori kornak és a hazai viszonyoknak megfelelt. A szerzők különben csak tervezeteket készítettek és bizonyára maguk is úgy gondolkodtak, hogy a megalakulandó tanári testület javított kiadást rendez majd belőle. Kiemelendő a nagy komolyság és lelkesedés, a mely a bevezetésben megnyilatkozik és az egészet átlenygi. Nemcsak a teljesség kedvéért, hanem az érdekesség szempontjából lenyomatam a népiszkolára vonatkozó javaslatot is. (I).

Noha a tervezet a régi iránynak a talmud és a decisorok tanításában, mind a mennyiséget mind a módszert illetően, nagy koncessziókat tett, maga a tény, hogy rabbinárszemináriumot állítanak fel, nagy ellenzést keltett. Úszinteség hiányában nem a tényt magát támadták, legalább né-mely körök, hanem a tervezetet. Minden bizonnyal, mint az ilyen esetekben szokásos, tatárhireket terjesztettek róla. Hirsch Márk lévén a rabbibizottság „orthodox“ tagja, ő érezte leginkább a felháborodás szelét. Hogy a haragos hullámokat lecsendesítse, az elaborátumból kivonatolt készített, a mely az előadandó tárgyakat tartalmazta, a „közvetlen vezetés“ és a „közvetett vezetés“ már csak a címmel szerepel. Ezt a kivonatot Pesten 1864-ben kinyomatta, kis bevezetéssel és utószöszvettel. Térkimelés szempontjából a kivonatot elhagyva csupán a Hirsch megjegyzése-t közöljük. A bevezetésnek az elterjedt újságra vonatkozó részlete nem elég világos, de úgy hiszem, hogy nem volt újságmelléklet. Az egész 5 1/4 két-hasábos quartoldal, úgy hogy a terjedelem maga mutatja a kivonat mértékét. A bevezetést, a mely a felállítandó szeminárium üdvös vallás-erkölcsi hatásáról szól, kiemelve azt, hogy az onnan kikerülő rabbik ezt a célt fogják szolgálni, nem közöszlhet-e, mivelhogy vádképp hangzott az eddigi iskolákon nevelt, tehát a működő rabbik ellen, vagy legalább a nagy többség ellen. A saját részvételére a tanácskozásban vonatkozó megjegyzések hallgatóságos igazolások eshető, bizonyára esett vádak ellen. (II).

A tanácskozásoknak általában és zsidó ügyekben különösen lassu hivatalos menete mellett az a négy esztendő, a mely a kongresszus egybehívásáig lefolyt, igazán csekély idő. A kongresszus 1869. február 23-án „szervezési és tanterv kidolgozására” bizottságot küldött ki, melynek tagjaikul megválasztottak Brill S. L., Deutsch H. tanítóképezdei igazgató, Hirsch M., Hochmuth A. veszprémi rabbi, Dr. Kohn S., Steinhardt J., Dr. Zipser M. rohonczy főrabbi (ki azonban meghalt). Az ezen bizottság által készített szervezeti és tanterv, melyet III. alatt közlünk, az előbbi vállán áll ugyan, de lényeges pontokban eltér tőle. Míg az „Elaborat” az egyetem látogatását csak a theológia befejezése utáni időre engedélyezte, az új tanterv már ezt a tanulmányi idő alatt kívánja, ha nem is parancsolja. Az Elaborat az intézetet vidéki városban akarta felállítani (esetleg Ó-Buda), az új tanterv csak Pestre gondolt. Az Elaborat 8 éve (5+3) helyett ez 10 évet állapít meg (6 alsó tanfolyam, 4 felső tanfolyam). Alapvető változás a tannyelvben állt be a változott viszonyoknak megfelelően, a mennyiben ki van mondva (25 §) „oda kell törekedni, hogy lassanként minél több tantárgy honi nyelven adassék elő”. A tanerők számát az új tervezet hétre szállítja le. Alaposabb megtekintés azt mutatja, hogy a tervezet tantervét a boroszlói szeminárium tantervéhez közeledett. Alapjában ezen tantervvel indult meg az intézet, de az iskoláztatás tíz évét mindjárt megváltoztattá, a mennyiben a két tanfolyamot öt-öt évben állapította meg. Részletes összehasonlítás a tényleg életbe lépett tantervvel és az 1912-ben megváltozottal inkább a pedagógia feladata, sem mint a történelmi visszaillesztésé. De azért azt ki kell emelni, hogy a legideálisabb a héber tárgyakkal osztályonként való tanítása, mint az első tervezet kontemplálta. A nagymérvű osztályösszevonás, a mely az intézetet a legújabb időkig fennállott, az utolsó években fokozatosan csökkent. Mibelyt a negyedik theológiai tanár ki lesz nevezve, ez irányban további előhaladás válik lehetségessé, a minél azután meg is lehet állapodni. A haladás már most is jelentékeny és a mi a fő, a tanulók előmenetelére már is üdvös hatással van. (III).

„Emlékirat a rabbiképző-intézet felállításra ügyében. A m. kir. vallás-és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta Rannicher J. osztálytanácsos”. Ez a IV. irat, melyet kiadunk. Ez eredetileg magyarul íratott, de nincs tudomásom róla, hogy magyar nyelven nyomtatásban megjelent volna. Világcsan az összes tények és adatok alapján bizonyítja be Rannicher, hogy az iskolaalap eredeti rendeltetése

rabbiképző felállítására. Tulajdonképpen nem is kell „bizonyítás”, elég a tények elmondása is. Csoda, hogy az alap körül mily homály van a közönségben még mai napig elterjedve. Az alapnak soha más célja, mint rabbiképző felállításra nem volt, sem megalkotásakor, sem később. Minthogy rengeteg summát láttak benne, melynek kamatai egy rabbiiskola költségeit messze túlhaladják, más iskolai célokat is megjelölt az alapítólevél, de hogy ezt az alapot meglehessen osztani, vagy a felekezet más céljaira lehe-sen fordítani, azról soha szó sem volt, illetve ezt az alapítólevél és legfelsőbb királyi elhatározások egyenesen kizárják. Az „Emlékirat” az izraelita iskolaalap kitünő története, a milyen mai napig nem íródott. Érdekes is, különösen azért, mert illusztrálja a „zsidó ügyekben minden lehetséges” felfogást. Csakis ezen az alapon remélhetek az „orthodoxok” ötleteik számára sikert. Ebben az emlékiratban minden adat pontosan össze van állítva és a legjobb utmutató az izraelita iskolaalap tekintetében felmerült és felmerülhető kérdésre. Ha módunkban lesz, magyarul is ki fogjuk adni.

..

Fent említettem már, hogy a rabbiképző felállításának hosszú története van és utaltam Wolf G. erről szóló dolgozatára a Geiger-féle Zeitschrift für die Geschichte der Juden V. kötetére 27—53. Az első, ki ezt az eszmét, bár nyers alakban, a bécsi kormányának ajánlotta, Herz Homberg volt, kit a galíciai zsidók zsidóellenes iskolai tevékenysége miatt joggal gyűlölték. Határozottabb formát ölt az eszme Josef Peter v. Riegger tanácsos egy 1792-ben szerzett a prágai helytartósághoz intézett „Gutachten”-jében, a mely a zsidó nép megjavítását célzó iskolatervezetnek egyik részlete így szól:

„i.) Privatlehrer, Rabbiner u. dgl. sollten in Zukunft keine mehr zugelassen werden, die nicht ordentlich aus den Gegenständen einer deutschen und jüdischen Hauptschule wären geprüft worden.

„k.) Das sogenannte hebräisch oder jüdisch Deutsche sollte ganz abgeschafft werden stb.

„l.) Von diesen so zu sagen unteren jüdischen Schulen sollte der Jude auf die höhere Schule, die in Prag sein würde, schreiten können; hier sollte man eigentlich die jüdische Theologie im ganzen Umfange, die hebräische mit den verwandten Sprachen gelehrt, und die Erklärung der Bücher des alten Testaments mit der Mischna und dem Talmud vorgetragen werden.

„m.) Keiner sollte ein eigentlicher Rabbiner werden

können, der nicht auf dieser jüdischen Schule Unterricht genommen hätte. Und keiner sollte diesen Unterricht nehmen dürfen, der nicht das philosophische Studium auf der christlichen Universität gehört und geendigt haben würde" (i. h. 35 k.).

Ezt a „véleményt" a cseh zsidóságnak adandó patenssel kapcsolatban tárgyalták, melynek folyamán a „bizottság" a talmudiskolák megszüntetését helyezte. Az 1797 aug. 3. zsidó patens 3§ azt követeli, hogy a rabbik filozófiai tanulmányokat végeztek legyenek. A cseh zsidók a rabbik műveltségét tartalmazó pont ellen kérvényeztek, mely alkalomból a rabbiszeminárium kérdése újból tárgyalás alá került és 1826-ig tartott. Cseh rabbik és tudósok véleményeket adtak, az általános vélemény egy zsidó teológiai facultás mellett foglalt állást. Az udvari cancellaria 1836. aug. 1-én újból javasolta, hogy Galicia számára a viszonyokhoz képest módosuló rabbiképző-intézet (Rabbiner-Bildungsinstitut) állíttassék fel, a melyen Paduában már fennáll (43 k.).

Az ügy menete igen érdekes, de itt csupán két szempontból érintettük és pedig csupán a magvat. Először azt látjuk belőle, hogy a rabbiképző eszméje József császár korából datálódik. Dávid Kohn Friesenhausen Magyarországra számára kérte azt, a mit a hatóságok, részben művelt zsidók Csehország, Morvaország és Galicia számára kértek. A cél a zsidó nép erkölcsi nevelése volt. A mérget ebbe a jelentős kérdésbe Homberg csepegtette, ki a zsidókat mindenfelével vádolta. Érthető, hogy a galiciai zsidók irtóztak olyan intézettől, melynek eszméje Hombergtől ered és a melynek létesítésénél ő mint szakértő és tanácsadó komáskodott. Homberg kompromittálta az eszmét, a „szeminárium" elleni gyűlölet meggyökeresedett és megmaradt oly korban is, mikor az eszme a salaktól rég megtisztult és Hombergől már senkisé tudott semmit. Imponderabilia. Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a galiciai ellenszenv Magyarországra is beszivárgott, habár itt az ellenszenv forrását nem is ismerték. De akár mint van, annyi bizonyos, hogy nem a rabbiképzők teremtették meg a zsidók világi műveltségét, hanem a zsidók világi műveltsége teremtette meg a rabbiképzőket. A világi műveltséget pedig az állam és társadalom, a modern közszellem terjesztette el a zsidók között, melynek útját épügy nem lehet elállani, mint az ismert anekdotában a keresztbefekvés által nem zárhatta el a prágaiak népszerű bolondja a Prágába vezető utat. Vallásos szempontból pedig a rabbiképző nem destructiv, hanem valóságos konzervatív eszköz—kulturké-

pessé tette a zsidó vallást. A zsidó vallás mindig az volt, nem tagadható azonban, hogy a maradiak némely köre azt a hitet keltette, sőt terjesztette, hogy a zsidó vallás a modern műveltséggel nem fér össze. Ezt a balhítet a zsidóság üdvére a modern rabbiképzők megtörték, a zsidó vallás eszméit és intézményeit a modern kultúrába beillesztették. A modern műveltség a vallásoknak általában nem kedvez, de hogy a rabbiképzők szállították volna alább a vallásosságát, a tényekkel merően ellenkező falsum. Paradoxon, de igaz: A rabbiképző a konzervatív intézmény, nem a jesiva. Ez csak maradvány a multból, a mely nélkül is a lengyel, sőt a német zsidóság is elég konzervatív. A rabbiképzők érdemeiről a zsidó tudomány körül, jelesen arról, hogy ezt a tudományt az általános tudomány színvonalára emelték, ebben a történeti visszapillantásban, a mely csak a hazai rabbiképző előtörténetének néhány fontos pontját akarja megvilágítani, nem akarunk szólni. Ennek a helye a rabbiképzők általános történetében van, a magyar tudományosság szempontjából erről az Egyenlőség ünnepi (októberi) számában szólnak, valamint a rabbiképzők helyéről az általános iskolatörténetben a Mult és Jövő ünnepi számában.

A forrásokat, melyek itt következnek, hiven, betűről betűre nyomattam le. sajtó és írásbeli hibákkal, illetőleg sajátosságokkal. Talán akad a lenyomatban is sajtóhiba, de ez csak igen kevés lehet, minthogy gondosan ügyeltem arra, hogy a lenyomat az eredetinek pontosan megfeleljen. A kongresszusi szakbizottság tervezetének tanterve, különösen a talmudi részletre nézve, a rabbibizottság elaboratumának fordítása. Hogy mennyiben függ mindkettő a بورسзói tantervtől, külön tanulmány tárgyát képezhetné, általánosságban a függés szembeszökő. Ez természetes és semmikép sem volt baj. De azért megjegyzem, hogy az 1912-ben életbe lépett Szabályzat tanterve teljesen önálló, tisztán a tanítási gyakorlaton és az intézeten tett tapasztalatokon alapszik, melyre más tantervek hatással nem voltak.

I. AZ 1864-IKI RABBIBIZOTTSÁG TERVEZETE A RABBIKÉPZŐRŐL. DAS ELABORAT DER RABBINER-COMMISSION.

Hochlöbl. kön. Statthaltereii

Die gehorsamst Gefertigten beehren sich hiemit den
laut h. Erlass vom 3. Feberl. J., Z. 60,6 . . . von ihnen aus-

gearbeiteten Entwurf zur Errichtung einer Rabbinerschule sammt dem ausführlichen Lehrplane und einem Ausweis über die zur Erhaltung dieser Anstalt erforderlichen Kosten ehrerbietigst zu unterbreiten.

Die geh. Gef. sind überzeugt, dass sie zugleich den Gefühlen aller gutgesinnten Israeliten im Vaterlande einen Ausdruck geben, indem sie zuvörderst ihrem eigenen Herzensdrange folgend, ihren tiefempfindenen Dank aussprechen, für den hochherzigen Entschluss der hohen k. Regierung, ein Institut ins Leben zu rufen, an dessen Zustandekommen und erspriessliches Wirken sich nicht nur die besten Hoffnungen für die Hebung und Entwickelung der religiös-sittlichen Zustände der isr. Bevölkerung dieses Landes überhaupt knüpfen, sondern dessen baldiges Inslebenreten im Hinblick auf die gegenwärtig unter derselben herrschende traurige Zerfahrenheit ein dringendes Bedürfniss genannt werden muss.

Die Nothwendigkeit einer solchen Anstalt kann um so weniger in Frage gestellt werden, als eine gründliche und dauernde Regelung des israelitischen Cultus- und Schulwesens und die Einführung einer zweckmässigen Cultusgemeinde-Ordnung nur dann mit sicherem Erfolg wird unternommen werden können, wenn ein Rabbinerstand geschaffen sein wird, der auf der Höhe seiner Aufgabe stehend, vermöge seiner intellectuellen Bildung im Allgemeinen, sowie durch gründliche theologische und fachwissenschaftliche Kenntnisse zu dem Anspruche auf das erforderliche Ansehen bei der jüdischen Bevölkerung selbst voll berechtigt und zum Erfassen der weisen und väterlichen Intentionen der hohen Regierung und zur Ausführung ihrer Anordnungen sowie zum nothwendigen Verkehr mit deren Organen befähigt ist.

Von dem Wohlwollen und dem Vertrauen einer hohen k. Landesstelle ermuthigt und von der Wichtigkeit ihrer Aufgabe durchdrungen, haben die gehorsamst Gefertigten die Lösung derselben nach ihrem besten Wissen und Gewissen unternommen, und erlauben sich nun Einer hochlöbl. k. Statthalterei Rechenschaft zu geben von den Grundsätzen und Ansichten, welche sie bei der Ausarbeitung des vorliegenden Planes geleitet haben.

Das Studium der biblischen und talmudischen Wissenschaften, der eigentlichen Grundlage aller jüdisch-theologischen Disciplinen, ist seinem Wesen nach Quellenstudium, welches vermöge der ihm innewohnenden, auf Entwicklung aus positiv gegebenen Grundlagen beruhenden, dialectischen Richtung durch Compendien nicht ersetzt werden kann und

selbst bei den ersten Anfängen keine epitomatische Behandlung zulässt.

Dieses Studium erfordert daher einen sehr grossen Zeitaufwand und eine vieljährige Fortsetzung des Unterrichtes, so dass Derjenige, der sich ihm widmen soll, schon in früher Jugend in dasselbe eingeführt werden muss.

Eine Folge hiervon ist, dass der, dem Rabbinerstande sich widmende Jüngling seinen Eintritt in eine rabbinische Fachschule nicht bis zur Vollendung seiner klassischen und Realstudien aufschieben kann, sondern mit diesen letztern zugleich auch die theologischen betreiben muss.

Dass aber Jünglinge in dem unreifen Alter von 14 bis 19 Jahren zu diesem Zwecke gleichzeitig zwei verschiedene Anstalten (Gymnasium und Rabbinerschule) besuchen, wäre für dieselben nicht nur mit grossem Zeitverluste verbunden, sondern auch für deren Sittlichkeit höchst bedenklich, da auf diese Weise keine der beiden Anstalten in der Lage wäre, den nothwendigen erziehenden Einfluss auf dieselben in geeignetem Masse auszuüben.

Ein derartiger, von verschiedenen Gesichtspunkten ausgehender, verschiedene Richtungen und Ziele verfolgender Unterricht — abgesehen davon, dass er, wegen der mangelnden innern Einheit auch in didactischer Beziehung nur zu lückenhaften Resultaten führen könnte — müsste auch in so fern nachtheilig wirken, als dadurch die Schüler an Einseitigkeit der Auffassung gewöhnt, ja sogar einem, die Erkenntniss ebenso wie das Gewissen beirrenden Dualismus zwischen Glauben und Wissen entgegengeführt werden. Dieser kann aber nur so vermieden werden, wenn die Schüler zeitig und fortwährend gewöhnt werden, die religiösen und allgemein wissenschaftlichen Disciplinen nach ihrer innern Einheit und Zusammengehörigkeit aufzufassen.

Die gehorsamst Gefertigten sind daher der festen Ueberzeugung, dass die Rabbinerschule nur dann erfolgreich wirken und das Vertrauen der israelitischen Bevölkerung nur so verdienen und gewinnen kann, wenn sie ihren Schülern wenigstens bis zur Reife für die höheren Facultätsstudien den Besuch jeder anderen Lehranstalt entbehrl. machen und vollkommen ersetzen wird, d. h. wenn wie es im vorliegenden Plan beantragt wird, das Studium der klassischen Sprachen und der Realien, wenigstens soweit es im Obergymnasium betrieben wird, in den Lehrkreis der Rabbinerschule einbezogen wird.

Minder bedenklich scheint es, dass die gereiften Schüler, nachdem sie für die philosophischen Facultätsstudien gehörig vorbereitet sind, ein bedeutendes Mass theolo-

gischer Kenntnisse an der Rabbinerschule erlangt und für ihre Denkweise und Geistesrichtung eine feste Grundlage gewonnen und zudem noch ferner unter der Leitung und dem Einflusse der Anstalt verbleiben, zur Ergänzung ihrer allgemeinen wissenschaftlichen Ausbildung, soweit in dem Lehrplan dafür nicht gesorgt werden konnte, einzelne hierfür geeignete Collegien an einer andern Staats-Lehranstalt besuchen.

Die stufenmässige Gliederung der Rabbinerschule in zwei Abtheilungen ergibt sich theils aus den oben angeführten Umständen, theils aus der Verschiedenheit des Lehrganges in der unteren und der oberen Sphäre des theologischen Studiums selbst, als eine nothwendige Einrichtung zum zweckmässigen Betrieb des Lehrgeschäftes.

In Betreff des eigentlichen Lehrplanes glauben die g. Gef. sich bei dieser Gelegenheit einer eingehenden Motivirung enthalten und auf die Versicherung beschränken zu dürfen, dass sie bei der Ausarbeitung desselben sowohl den Anforderungen der Wissenschaft selbst, als den berechtigten Ansprüchen der jüdischen Gemeinden an ihre Rabbiner in allen Punkten gerecht zu werden aufs gewissenhafteste bestrebt waren. Die g. Gef. glauben daher die Erwartung aussprechen zu dürfen, dass in diesem Plane die Anhänger beider, unter den Juden gegenwärtig hervortretenden Richtungen, sowohl nämlich Jene, die das Judenthum nach seiner historisch gewordenen Gestaltung und in seinen hergebrachten Formen zu erhalten wünschen, sowie die Freunde des Fortschrittes auf religiösem Gebiete und zeitgemässer Umgestaltung der Cultusformen, ihre vollkommene Befriedigung, die etwaigen wahren oder angeblichen Besorgnisse und Einwendungen einzelner Extremen und Eiferer aber die gründlichste Widerlegung finden werden.

Für die Bestimmung in Betreff der Anzahl und Qualifikation der Lehrindividuen war der Umfang der erforderlichen Lehrzeit und die Beschaffenheit des Lehrstoffes massgebend.

Hinsichtlich der Modalitäten der Anstellung haben die g. Gef., da ihnen die bezüglichlichen Absichten der h. Regierung nicht bekannt sind, sich darauf beschränkt, bloss folgende zwei Momente anzudeuten:

Erstens, dass die Directors- und die theologischen Lehrerstellen im Wege der Berufung besetzt, und

Zweitens, dass bei der Besetzung der Lehrstellen die Vorschläge jener aus Israeliten bestehenden Körperschaft berücksichtigt werden mögen, welche mit der mittelbaren Beaufsichtigung und Leitung der Anstalt betraut sein wird.

Das Motiv zu diesen beiden Anträgen liegt in dem Umstande, dass die jüdisch-theologische Wissenschaft bisher weder in der Literatur eine derartige Bearbeitung noch in öffentlichen Schulen eine derartige Behandlung erfahren hat, dass man ihr Gesammtbereich, wie dies bei andern systematisch geordneten Disciplinen der Fall ist, in scharf abgegrenzte Gebiete abtheilen und die verschiedenen Grade der Erudition auf diesen Gebieten mit einem bestimmten Massstabe messen könnte, so dass sich die Capacität eines Mannes, der in dieser Wissenschaft als Lehrer zu wirken hätte, nicht nach Studienzeugnissen beurtheilt, überhaupt auf dem Papier nicht formulirt, sondern nur nach persönlicher Kenntniss seiner wirklichen literarischen und praktischen Leistungen geschätzt werden kann, wozu aber wieder nur jüdische Theologen und sonst geeignete Männer jüdischen Glaubens befähigt sein können.

Hinsichtlich der mittelbaren Leitung der Rabbinerschule (§. . .) sind die g. Gef. von der Voraussetzung ausgegangen, dass die h. Regierung selbst bei dem Geschäfte der Beaufsichtigung und Leitung des jüdischen Schulwesens schon oft, ja vielleicht allzuoft in der Lage war, den Mangel eines auf genauer Detailkenntniss beruhenden Referates in ihrem eigenen Schoosse und einer, durch Fachkenntniss wie durch Unabhängigkeit von rel. Parteirichtung verlässlichen Information wahrzunehmen. Dieser Mangel wird mit dem Zurücktreteten der ehrw. kathol. Geistlichkeit von der Inspection der jüd. Schulen noch fühlbarer werden müssen, und nur durch die Creirung eines eigenen Organes mit theils informirendem, theils vollziehendem und in einzelnen minderwichtigen Angelegenheiten selbst anordnendem Wirkungskreise ersetzt werden können. Dieses Organ wäre es, welche, auch die mittelbare (obere) Leitung der Rabbinerschule anvertraut werden könnte und welches die g. Gef. in dem vorliegenden Plane sich erlaubt haben, mit dem Namen eines „israel. Landesschulrathes“ zu bezeichnen.

Ueber die Zusammensetzung dieses Organes, welches wohl nicht in einer Einzelperson bestehen wird, haben die g. Gef. sich in ihrem Plane jedes vorgreifenden Antrages enthalten, erlauben sich jedoch, in der Voraussetzung, dass demselben auch die mittelbare Leitung der Rabbinerschule anvertraut würde, bei dieser Gelegenheit zu bemerken, dass dieses Organ nur dann seiner Aufgabe entsprechen könnte, wenn in dasselbe neben einer angemessenen Zahl von intelligenten und Fachkenntniss besitzenden Männern aus dem Laienstande auch drei Rabbiner aufgenommen würden,

die vermöge ihrer Frömmigkeit und umfassenden theologischen Fachgelehrsamkeit sowie durch gründliche allgemeine wissenschaftliche Bildung und Gediegenheit des Characters bei der israelitischen Bevölkerung in Ansehen stehen und das Vertrauen der hohen Regierung verdienen.

In dem Ausweise über die Erhaltungskosten sind die g. Gef. von der Ueberzeugung ausgegangen, dass die Anstalt nur dann ihrer Bestimmung entsprechen kann, wenn sie mit dem ganzen Mass von Kräften ausgestattet und mit allen den Behelfen versehen wird, die sie zur Entfaltung ihrer didactischen und disciplinaren Thätigkeit bedarf. Bei den Directors- und Lehrergehalten, für welche die analogen Verhältnisse ähnlicher Anstalten anderer Confessionen, bei welchen das Lehrgeschäft zumeist von Ordens- und anderen Geistlichen, das Aufsichts- und Leitungsgeschäft nicht selten von hohen Würdenträgern besorgt wird, nicht als Massstab gelten können, müssen die bekanntlich grösseren Bedürfnisse jüdischer Haushaltungen berücksichtigt werden. Nichtsdestoweniger ist bei allen Posten dieses Ausweises der bei der Verwaltung öffentlicher Fonds nothwendig in Anwendung kommende Grundsatz thunlichster Sparsamkeit eingehalten worden. Somit u. s. w.

ENTWURF ZUR ERRICHTUNG EINER RABBINERSCHULE

FÜR DIE ISRAELITEN IM KÖNIGREICHE UNGARN.

I. Allgemeine Bestimmungen.

Einrichtung und Erhaltung.

§. Um dem Bedürfnisse nach einer Anstalt zur Heranbildung von tüchtigen, sowohl durch gründliches jüdisch-theologisches Wissen als durch allgemeine, gelehrte Bildung ihrem Berufe entsprechenden Rabbinern für die israelitischen Cultusgemeinden in Ungarn abzuhelfen, wird in einer geeigneten Stadt dieses Landes eine Rabbinerschule errichtet.

§. Das herkömmliche Recht jedes Gemeinde-Rabbiners, eine Talmudschule (Jeschiba) zu halten und Rabbinerbefähigungszeugnisse (Hatara) zu ertheilen, wird hierdurch nicht berührt.

§. Die Rabbinerschule wird von den Mitteln des israelitischen Schulfondes eingerichtet und erhalten.

§. Der Unterricht an dieser Anstalt wird allen Schülern unentgeltlich ertheilt.

Bestimmung und Umfang.

§. Die Rabbinerschule hat die Bestimmung, israelitische Jünglinge, die sich dem Rabbinerstande widmen, für ihren Beruf auszubilden und zu befähigen.

§. Dieser Bestimmung gemäss umfasst der Unterricht in der Rabbinerschule:

a) das Studium der jüdischen Theologie mit allen in deren Bereich gehörenden Disciplinen;

b) das zur Begründung einer allgemeinen wissenschaftlichen Bildung nothwendige Studium der klassischen Sprachen und Realien, so weit dies in den Lehrkreis des Ober-Gymnasiums gehört.

§. Die Rabbinerschule besteht:

a) aus einer unteren Abtheilung mit fünfjährigem Course (Präparanden-Curs) und

b) einer oberen Abtheilung mit dreijährigem Course (Candidaten-Curs).

§. Die Schüler der unteren Abtheilung empfangen ihren gesammten Unterricht in der Rabbinerschule; die Schüler der oberen Abtheilung (Candidaten) empfangen an derselben den Unterricht in sämmtlichen theologischen Disciplinen und besuchen zur weiteren Ergänzung ihrer sonstigen wissenschaftlichen Bildung die geeigneten Collegien an einer höhern Staatslehranstalt.*

II. Lehrplan.

A. Untere Abtheilung.

Unterrichtsgegenstände.

§. Die Unterrichtsgegenstände der unteren Abtheilung bilden zwei Gruppen, u. zw.:

a) die obligaten Lehrgegenstände des Ober-Gymnasiums mit Einschluss der ungarischen Sprache und

b) die jüdisch-theologischen Lehrgegenstände. Zu diesen gehören:

1. Bibel-Uebersetzung und Exegese;
2. Hebräische Grammatik;
3. Talmud;
4. Geschichte der Juden.

*) In der Conferenz wurde für den letzten Passu folgende Fassung angenommen: „und ist es wünschenswerth, dass dieselben nach Vollendung des Courses zur weiteren Ergänzung u. s. w.“

Behandlung der Lehrgegenstände.

Gymnasial-Gegenstände.

§. Für den Unterricht in den Gymnasialfächern ist das für öffentliche Ober-Gymnasien vorgeschriebene, allgemeine Lehrziel massgebend.

§. Hinsichtlich der Vertheilung des gesammten Lehrstoffes auf die einzelnen Klassen ist mit Rücksicht auf die geringere Anzahl wöchentlicher Lehrstunden, welche auf diese Fächer in der Rabbinerschule verwendet werden kann und auf die fünfjährige Dauer des Curses, unter genauer Beobachtung des stufenmässigen Lehrganges, in geeigneter Weise vorzugehen.

§. Die didactische Behandlung der Lehrgegenstände ist im Allgemeinen dieselbe wie in den Gymnasien. Jedoch ist nicht nur bei einzelnen Fächern, wie z. B. bei der Behandlung der Geschichte und Auswahl der Lectüre der historischen Classiker auf den besondern Zweck der Anstalt Rücksicht zu nehmen, sondern überhaupt eine, die Beziehungen der theologischen Doctrinen zur allgemeinen Wissenschaft zum Bewusstsein bringende und die Auffassung beider nach ihrem innern Zusammenhange fördernde Richtung einzuhalten.

Jüdisch-theologische Lehrgegenstände.

Bibel-Uebersetzung und Exegese.

§. Der Pentateuch wird im Laufe des fünfjährigen Curses zweimal durchgenommen, und zwar das erste mal unter besonderer Beachtung des historischen Theiles mit dem Raschi-Commentar und den nöthigsten, sachlichen und dem grammatischen Wissen der Schüler angemessenen sprachlichen Erläuterungen; das zweitemal unter besonderer Beachtung des dogmatisch-ethischen und legislativen Inhaltes mit Rücksicht auf Targum Onkelos, Raschi und stellenweise Aben-Esra und Raschbam und gelegentlicher Anführung der verschiedenen Erklärungen anderer Commentatoren und Exegeten und der neueren Uebersetzungen, ferner mit umfassenderen sachlichen und sprachlichen Erläuterungen. — Ausserdem wird allwöchentlich der laufende Wochenabschnitt (Sidra) cursorisch gelesen.

§. Von den Propheten werden im ersten und zweiten Jahre die historischen Bücher, im dritten Jahre Jesajah und die älteren unter den kleinen Propheten, im vierten und fünften Jahre Jirmeahu, Klagelieder, Jecheskeel und die übrigen kleinen Profeten gelesen.

§. Von den Hagiographen werden im zweiten Jahre Ruth, Chronica und ein Theil der Psalmen, im dritten Jahre die Fortsetzung der Psalmen und Sprüche Salomo's, im vierten Jahre Daniel, Esra, Nehemia und Esther gelesen. Unter den Commentatoren werden durchgehends Raschi und Redak berücksichtigt. Für den Umfang der sprachlichen Erläuterungen und der Erklärung der historischen und localen Beziehungen ist der jeweilige Standpunkt der Schüler in der Grammatik und in der Geschichte massgebend.

§. Im fünften Jahre wird allgemeine Einleitung in die h. Schrift vorgetragen.

Hebräische Sprache.

§. Ziel des fünfjährigen Curses: vollständige Kenntniss der Formenlehre, der Syntax und des prosaischen Accentsystems; Fertigkeit im Uebersetzen und Componiren kleiner Aufsätze erzählenden und beschreibenden Inhaltes und einige Bekanntschaft mit den nachbiblischen Sprachformen.

§. In der Behandlung und Vertheilung des Lehrstoffes auf die einzelnen Jahrgänge ist unter steter Einhaltung des, dem Bau der hebräischen Sprache angemessenen methodischen Lehrganges vorzugehen. In den höheren Klassen werden die Schüler durch öftere Exercitien und stetige Hinweisung auf die eigenthümlichen Sprachformen und stylistischen Wendungen der gleichzeitig vorgetragenen biblischen Bücher, sowie durch Leseübungen in prosaischen und poetischen Schriften aus der spanischen und italienischen Schule zu selbständigem Gebrauche des Sprachschatzes und richtiger Anwendung der Regeln angeleitet.

Talmud.

Im ersten und zweiten Jahre wird Tractat Baba Mezia, Abschnitt 1. bis einschliesslich 3. und Abschnitt 5. bis einschliesslich 8. mit Tossafot, Maharscha und Ascheri, und in den weiteren drei Jahren Tractat Ketubot von Abschnitt 2. bis einschliesslich 9. mit denselben Commentatoren und Hinzufügung des Alfasi und dessen Commentatoren vorgetragen.

§. Nebst dieser Hauptlection werden im Laufe des fünfjährigen Curses die Tractate Pessachim Beza und Makkot cursorisch mit Raschi und Ascheri durchgenommen. Einzelne, für die Rituallehre wichtige Parthien, wie z. B. im zweiten, dritten und siebentem Abschnitte in Pessachim

und einige Materien in Beza werden auch in diesen Tractaten eingehend behandelt.

§. Beim Vortrag des Talmuds, welcher nebst der h. Schrift den Hauptgegenstand des Gesamtunterrichtes und die Grundlage für alle übrigen theologischen Disciplinen bildet, muss die, diesem Studium eigene, dialectische Lehrweise, ohne welche ein tieferes Eindringen in dasselbe unmöglich ist, durchgehends eingehalten, überall auf strenge logische Auffassung gedrungen und das selbstthätige Nachdenken der Schüler angeregt und fortwährend wach gehalten werden. Durch öftere Examinatorien und Exercitien sollen die Schüler zur Fertigkeit, sowohl im Reproduciren des Gelernten als im Auffassen noch nicht vorgetragener Stücke durch eigene Präparation geleitet werden. — In den höheren Klassen haben die Schüler in der Regel für jede Lection sich wenigstens so weit vorzubereiten, dass sie den Talmudtext mit Raschi und Tossafot genau durchlesen, und die von letzteren citirten Stellen nachschlagen.

§. Durch jedesmaliges Resumiren und übersichtliche Zusammenstellung der Resultate der Discussion über jede abgehandelte Materie unter präciser Bestimmung des Gegenstandes nach seinen Verzweigungen und Modificationen und Gruppierung der verschiedenen Meinungen, sowie durch Anleitung der Schüler, diese Operationen selbst auszuführen, soll allmählig principielle Auffassung und systematisches Studium überhaupt angebahnt werden.

Geschichte der Juden.

§. Im ersten und zweiten Jahre: Von der Eroberung des h. Landes unter Josua bis zum babylonischen Exil (die wichtigsten Ereignisse und Personen, Reihenfolge und Regierungszeit der Könige, Propheten u. s. w.), verbunden mit einem Umriss der Geographie des h. Landes (Gränzen, Umgebung, Eintheilung nach Stammgebieten u. s. w.). — Im dritten Jahre: Von der Zeit des babylonischen Exils bis zur Zerstörung des zweiten Tempels mit ausführlicherer Behandlung der Makkabäerperiode und besonderer Berücksichtigung der religionsgeschichtlichen Momente. — Im vierten Jahre: Von der Zerstörung des zweiten Tempels bis zum Abschlusse der Geonimperiode, ebenfalls mit besonderer Beachtung des religionsgeschichtlichen Theiles. — Im fünften Jahre: Übersicht über die Geschichte der Juden bis auf unsere Zeit.

B. Obere Abtheilung.

(Candidaten-Curs.)

§. In der oberen Abtheilung werden folgende Gegenstände gelehrt:

1. Bibelexegese.
2. Hebräische und aramäische Sprache.
3. Talmud.
4. Rituallehre (rituelle Paxis).
5. Midraschim.
6. Geschichte der Juden.
7. Religionsphilosophie und Ethik (nach jüdischen Quellen).
8. Einleitung in Mischna und Talmud.
9. Pädagogik und Katechetik.
10. Homiletik.

Behandlung der Lehrgegenstände.

Bibelexegese.

§. Der Pentateuch wird auch in der obern Abtheilung mindestens einmal durchgenommen, und zwar mit steter Rücksicht auf die Targumim (Jonathan, Jeruschalmi), die Septuaginta und die Commentare des Aben-Esra und Ramban. Dabei werden die Hörer auch auf andere ältere und neuere Uebersetzungen, Commentatoren und Exegeten hingewiesen und mit der einschlägigen Literatur bekannt gemacht.

§. Von den Propheten wird mindestens Jesaja h und von den Hagiographen der Psalter nochmals gelesen und zwar mit Berücksichtigung der älteren Commentare und eingehender Erläuterung der historischen und localen Beziehungen unter Benützung der Resultate der neueren Forschungen. Ferner werden aus den Hagiographen Ijob, Kohelet und das hohe Lied, dann die wichtigen Bücher der Apocryphen mit besonderer Berücksichtigung der Makkabäer-Bücher gelesen.

An das biblische Quellenstudium schliesst sich: Einleitung in die einzelnen Bücher der h. Schrift.

Hebräische und Aramäische Sprache.

§. Ergänzung der Lehre von den Accenten. — Metrisches Accentensystem. — Formenlehre der aramäischen Sprache. — Die Targumim in sprachlicher Beziehung. — Charakteristik des aramäischen und Verhältniss zum hebräischen Idiom. — Geschichte der hebräischen Sprache und Sprachwissenschaft. Massoreten, Wesen und Form der Massora, einschlägige Literatur. — Punctatoren, Alter und Entwicklung des Punctations- und Accentensystems. — Grammatiker, Proben aus Chajug', Menachem, Dunasch, Aben-Esra, Kimchi u. s. w. — Neuere Systeme. — Nach-

biblische Sprachmonumente, älteste Stücke der Liturgie, Sprache der Mischna, die arabisch- und spanisch-jüdischen Dichter, sephardische und deutsche Piutim. — Exercitien in Uebersetzungen, Nachbildungen und Compositionen.

T a l m u d.

§. In dem dreijährigen Candidaten-Curse wird vorge-
tragen:

Statarisch: Der Tractat Gittin ganz; aus dem Tractate Chullin die Abschnitte 1., 2., 3., 7. und 8., mit den älteren Commentatoren, Alfasi und dessen Commentator; en unter besonderer Beachtung des Maor und Milchamot. In der Behandlung ist die dialectische Methode mit vorwiegend systematischer Richtung einzuhalten.

Bei einzelnen, wichtigeren Materien werden zuweilen auch mehrere ältere und neuere Commentatoren (Ramban, Raschba, Ritba . . . , Jam schel Schelomoh, Rosch Josef . . .) in den Kreis des Unterrichtes gezogen und der Gang der Erörterungen über den Gegenstand in den Codices (Jad Hachasaka, Tur, Schulchan Aruch mit deren Commentatoren) nach dessen Verzweigungen verfolgt. — Im allgemeinen werden die Hörer auf die vorerwähnten Commentatoren hingewiesen und zum Verständniß und zur Benützung derselben angeleitet und durch öftere Examinatorien angehalten.

§. Cursorisch: Tractat Berachot; einige Abschnitte aus Tractat Sabbat; Tractat Megillah, der 2. und 3. Abschnitt im Tractate Kidduschin. Es versteht sich, dass einzelne, wichtigere Parthieen auch in diesen Tractaten eingehender zu behandeln sind.

Zur Förderung der principiellen Auffassungsweise und Unterstützung des systematischen Talmudstudiums überhaupt sollen die Hörer fortwährend zum fleissigen Studium des Maimuni (sowohl dessen Jad Hachasaka als Mischna-Commentar und Einleitungen) angehalten und dessen Sefer Hamizvot mit den kritischen Bemerkungen des Ramban zum Gegenstand einer Reihe von Vorträgen gemacht werden.

R i t u a l l e h r e.

§. Turim und Schulchan Aruch, und zwar:

Orach Chajim: Die wichtigsten Capitel in Hilchot Sabbat, Pesach und Jom Tob, quellenmässig, mit Magen Abraham, stellenweiser Berücksichtigung des Ture Sahab und jüngerer Casuisten, und Benützung des Machazit Haschekel.

Jore Dea: Cap. 1. bis 122. mit gründlichem Ein-

gehen auf die Quellen, Ture Sahab und Sifte Kohen und stellenweiser Berücksichtigung jüngerer. für die rituelle Praxis wichtiger Casuisten, dann Cap. 183—202

Eben Haeser: Von Cap. 1. bis einschliesslich 17., dann von Cap. 119. bis 176. mit Bet Schemuel. Bei den wichtigeren Materien muss auf die talmudischen Quellen gründlich eingegangen werden, bei anderen mit blosser Beschränkung auf die Citate des Bet Josef.

Nebstdem wird das Studium des Schulchan Aruch, Orach Chajim von Cap. 8. bis 149., 416. bis 428. und 530. und 697. dem Privatfleisse der Höher empfohlen und ist von denselben zu verlangen, dass sie zu Ende des Curses den für die rituelle Praxis wichtigsten Theil davon dem wesentlichen Inhalte nach inne haben.

An Hilchot Rosch Chodesch knüpft sich ein Cyclus von einigen Vorträgen über das jüdische Kalenderwesen mit systematischer Darstellung desselben auf mathematisch-astronomischer Grundlage und Verweisung auf die einschlägige Literatur.

Zur Unterstützung und Ergänzung des rituellen Studiums werden die Hörer bei einzelnen Materien zum Nachlesen der wichtigsten, in den Codices citirten und sonstigen einschlägigen Responsen angewiesen und mit diesem Literaturzweige überhaupt bekannt gemacht.

M i d r a s c h i m.

§. Einleitung in die Midrasch-Literatur. — Ueber das Wesen der Agada überhaupt; agadische Auslegungsweisen. — Religiöse und ethische Grundanschauung; Auffassung der weltgeschichtlichen Bedeutung und Mission des Judenthums. — Älteste Agada, Targumim, Mechilta, Torat Kohanim, Pesikta, Sifre, Midrasch-Sammlungen nach Verschiedenheit de Alters, Characters, der Vorstellungs- und Vortragsweise, Sprache u. s. w., mit Zugrundelegung von Zunz's „Gottesdienstl. Vorträge II“ und Benützung der Forschungen von Rappaport und Anderen. — Proben aus den Midrasch-Werken. — Anleitung zur Benützung der Midraschim in der Homiletik.

G e s c h i c h t e d e r J u d e n.

§. Von der Einwanderung in das h. Land bis auf unsere Zeit mit ausführlicherer Behandlung des religionsgeschichtlichen Theiles und in den späteren Perioden auch der Literaturgeschichte, mit steter Hinweisung auf die jüdischen und fremden Quellen und Hilfsbücher und Beach-

tung der neueren Forschungen und der neuesten Geschichtswerke.

Religionsphilosophie und Ethik.

§. Theoretische Vorträge mit theilweiser Zugrundelegung und Benützung der Werke von R. Saadja G., R. Jehuda Hallevi, Majmuni. — Systematische Darstellung der israelitischen Glaubens- und Pflichtenlehre. — Jüdisch-dogmatische und ethische Literatur und Proben aus den vorzüglicheren Werken.

Einleitung in Mischna und Talmud.

§. Systematische Vorträge: Schriftliche und mündliche Lehre. — Midrasch und Halacha, halachische Exegese, hermeneutische Regeln. — Mosaische und rabbinische Gesetze. Codification und Textirung des nicht geschriebenen Gesetzes. — Erste Fixirung der traditionellen Lehre durch die Schrift. — Aelteste Halacha-Sammlungen. — Mischna, Anordnung, Methode, Darstellung, Redaction, Recension. — Andere Sammlungen, Borajtot, Tosifta u. s. w. — Die Mischna als Gesetzquelle und Doctrin. Auslegung, Anwendung, Schuldiscussionen. — Talmud, babilonischer und palästinensischer Talmud, Anordnung, Methode, Darstellungsweise, Sprache, Redaction, spätere Amplificationen, gegenwärtige Recension, Textkritik, Correctionen u. s. w., mit Benützung älterer Hilfsquellen (Igeret R. Scherira, Halachot Gedolot, Aruch, Seder Tanaim veamoraim u. s. w.) und späterer Sammelwerke und Handbücher und Beachtung der neueren Forschungen auf diesem Gebiete.

Pädagogik und Katechetik.

§. Allgemeine Theorie: Practische Regeln, Umfang und Behandlung des Religions-Unterrichtes in der jüdischen Volksschule. — Katechisationsbeispiele und Aufgaben zur katechetischen Entwicklung einzelner Sätze der Religions- und Sittenlehre.

Homiletik.

§. Allgemeine Grundsätze und Theorie. — Geschichte der jüdischen Kanzelrede. — Aeltere Literatur. — Wesen und nothwendige Eigenschaften der jüdischen Predigt. — Die Benützung der talmudischen und midraschischen Agada in der Predigt. — Practische Anleitung und Übungsaufgaben zum Ausführen von Predigtskizzen, zum Auffinden passender Texte zu gegebenen Themen und zu selbst-

ständiger Meditation und Disposition. — Ausserdem sollen die reiferen Candidaten zur Übung im Vortrage an Sabbaten und Festen in geeigneter Abwechselung in der Synagoge der Anstalt predigen.

Methode. Ausserordentliche Vorträge.

§. Die in diesem Lehrplane gegebenen Andeutungen über die Behandlung der einzelnen Lehrgegenstände haben nur den Zweck, Umfang, Richtung und Ziel des Unterrichtes im Allgemeinen zu bezeichnen. Es bleibt daher jedem Lehrer unbenommen, beim Vortrage der hebräischen Grammatik und der Geschichte, so wie bei den sub B. 6—10 aufgeführten Disciplinen im Einverständnis mit dem Director diejenige Anordnung des Lehrstoffes und Methode zu befolgen, die seiner Erfahrung nach ihm die zweckmässigste scheint und die seiner Auffassung des Gegenstandes und der ihm eigenen Vortragsweise am besten entspricht.

§. Ebenso ist es nicht nur zulässig, sondern auch zu wünschen, dass in der oberen Abtheilung ausser den, im Lehrplan ausdrücklich angegebenen obligaten Vorlesungen, über einzelne wichtigere, zum Gebiete der bezeichneten Disciplinen gehörige oder mit denselben verwandte, specielle Materien selbstständige Vorträge, oder auch Extraordinaria und Privatissima für die gereiften Hörer gehalten werden.

§. Für die Theilnahme an ausserordentlichen Vorträgen darf von den Hörern keine besondere Bezahlung in Anspruch genommen werden.

§. Jede beabsichtigte Abweichung von dem Lehrplane, soweit eine solche überhaupt zulässig ist, muss vorerst in der Lehrerconferenz besprochen und beschlossen und der höheren Leitung der Rabbinerschule zur Kenntniss gebracht werden.

§. Die näheren Bestimmungen hierüber wird die Instruction für den Lehrkörper enthalten.

Geist und Richtung der Lehrthätigkeit.

§. Sowie es in der Aufgabe der Rabbinerschule liegt, den Geist wissenschaftlicher Forschung nicht nur bei ihren Schülern anzuregen und zu pflegen, sondern mittelbar durch die Ergebnisse ihres Wirkens auch in weiteren Kreisen zu beleben und zu fördern, so darf andererseits weder in der Behandlung der bezeichneten Disciplinen noch in den etwaigen ausserordentlichen Vorlesungen, überhaupt in keinem Theile des Unterrichtes der Boden des positiven, historischen Judenthums verlassen werden. Der Lehrkör-

per muss vielmehr, eingedenk seiner schweren Verantwortlichkeit vor Gott, auf's eifrigste bestrebt sein, die ihm anvertrauten Jünglinge vor jeder, mit dem heiligen Ernst der Wissenschaft unverträglichen Leichtfertigkeit im Urtheile, sowie vor jeder Zweifelsucht und Verirrung zu bewahren. Er muss bei seinem Lehrgeschäfte darauf bedacht und fortwährend bestrebt sein, den Geist seiner Schüler für die Erkenntniss der ewigen und unveränderlichen Wahrheiten der israelitischen Religion zu erschliessen, in ihnen die Ueberzeugung von dem göttlichen Ursprünge der geoffenbarten und überlieferten Lehren des Judenthums zu begründen und zu befestigen und die Pietät für seine Träger und Verkünder in ihrem Gemüthe zu nähren und zu kräftigen.

Lehrbücher.

§. Die Wahl der Lehrbücher für die Gymnasialgegenstände hat unter Beobachtung der im Organisationsplan für die Gymnasien hierüber enthaltenen Vorschriften zu geschehen.

§. Für die theologischen Gegenstände, soweit es nicht eben Quellenstudien sind und zu deren Behandlung Lehrbücher in den Händen der Schüler erforderlich sind, bleibt es dem Lehrkörper überlassen, die geeigneten Lehrbücher zu bestimmen. Bei dem sub B. 5—10 aufgeführten Gegenständen steht es dem betreffenden Lehrer frei, sich bei seinen Vorträgen eines Handbuches zu bedienen, oder nach selbst verfassten Heften vorzutragen.

Unterrichtssprache.

§. Als Unterrichtssprache ist bei den Quellenstudien die deutsche, bei den übrigen Fächern theils die deutsche, theils die ungarische Sprache anzuwenden, und wird bei Besetzung der Lehrstellen hierauf Rücksicht zu nehmen sein.

§. Sobald die Mehrzahl der Schüler dafür reif ist, muss mindestens ein Theil der Gymnasialgegenstände in ungarischer Sprache vorgetragen werden.

§. Damit aber die Schüler je eher diese Reife erlangen, soll der ungarischen Sprache als ordentlichem Lehrgegenstande in den unteren Klassen eine besondere Pflege gewidmet werden.

Bibliothek.

§. Nebst den sonstigen nothwendigen Lehrmitteln wird für die Rabbinerschule aus den Mitteln des israelitischen

Schulfondes eine eigene, den Bedürfnissen der Anstalt entsprechende Bibliothek eingerichtet und zeitweise durch Anschaffung neu erscheinender oder älterer Werke je nachdem sich ein Bedürfniss dafür herausstellt, in angemessener Weise erweitert.

§. Die Vorschläge zur Ergänzung und Erweiterung der Bibliothek und der sonstigen Lehrmittel werden alljährlich vom Director mit Rücksicht auf die Grösse des, für diesen Zweck systemisirten jährlichen Beitrages ausgearbeitet und der höheren Schulleitung vorgelegt.

§. In die Bibliothek der Rabbinerschule werden auch solche, in dieselbe passende Bücher aufgenommen, welche ihr von Einzelnem oder von Körperschaften geschenkt werden. Ueber diese Bücher wird ausser dem Hauptkataloge ein besonderer Katalog geführt, in welchem die Namen der Spender aufgezeichnet werden.

§. Die Aufsicht über die Bibliothek sowie über die sonstigen Lehrmittel führt der Director; jedoch kann er mit der unmittelbaren Beaufsichtigung und Verwaltung einen Lehrer unter eigener Verantwortung betrauen.

§. Ueber die, bei Benützung der Bibliothek von Seite der Lehrer, Schüler und anderer Personen zu beobachtende Vorsicht wird die Instruction die geeigneten Bestimmungen enthalten.

III. Der Lehrkörper.

§. Der Lehrkörper der Rabbinerschule besteht aus einem Director, der sich zugleich an dem theologischen Unterrichte theilnimmt, vier Lehrern mit der Befähigung und Bestimmung für den Unterricht in den Gymnasialgegenständen und vier Lehrern mit der Befähigung und Bestimmung für den Unterricht in den theologischen Fächern.

§. Mindestens zwei der für den Unterricht in den Gymnasialgegenständen bestimmten Lehrer müssen die Befähigung besitzen, den Unterricht in der Bibel, in der hebräischen Sprache und in der jüdischen Geschichte in den unteren Klassen des Präparanden-Curses zu übernehmen.

§. Die Vertheilung des Unterrichtes auf diese Lehrer hat nach Fächern mit Rücksicht auf die specielle Befähigung der einzelnen Lehrer und zwar so zu geschehen, dass die verwandten, einander ergänzenden oder unterstützenden Lehrgegenstände jeder einzelnen Klasse wo möglich in der Hand eines Lehrers vereinigt werden.

§. Es versteht sich, dass den für die Gymnasialfächer bestimmten Lehrern auch einzelne theologische, und ebenso den theologischen Lehrern einzelne Gymnasialgegenstände

zugewiesen werden können, wenn sie die hinreichende Befähigung dafür besitzen.

§. Ferner soll bei der Vertheilung des Unterrichts eine billige Verhältnissmäßigkeit in der Belastung der einzelnen Lehrer beobachtet werden. Als Masstab hiefür hat zu gelten, dass der Director wöchentlich 12—16 und jeder Lehrer mindestens 20 Lehrstunden geben muss, höchstens aber zu 26 wöchentlichen Lehrstunden angehalten werden darf.

Qualification. Anstellung.

§. Als Director und Lehrer an der Rabbinerschule dürfen nur Männer von bewährtem religiös-sittlichem Character angestellt werden.

§. Der Director muss ein Mann von umfassender wissenschaftlicher Bildung und gründlicher theologischer Gelehrsamkeit und zur Beaufsichtigung und Leitung des gesammten Unterrichtes befähigt sein. Bei der ersten Besetzung der Directorstelle kann dem Director die Kenntniss der ungarischen Sprache erlassen werden, wenn er sich verpflichtet, sich dieselbe binnen fünf Jahren eigen zu machen.

§. Die für den Unterricht in den Gymnasialfächern bestimmten Lehrer müssen neben angemessener Kenntniss der hebräischen Sprache, die für Gymnasiallehrer vorgeschriebene Qualification besitzen.

§. Die für den Unterricht in den theologischen Gegenständen bestimmten Lehrer müssen neben gründlicher talmudischer Gelehrsamkeit und der erforderlichen Fachkenntnisse, auch eine entsprechende allgemein wissenschaftliche Bildung besitzen.

§. Die Besetzung der Directorstelle geschieht im Wege der Berufung; die Lehrerstellen werden im Concurswege besetzt.

§. Die erste Besetzung der Lehrerstellen für die theologischen Fächer, ebenso wie die Wiederbesetzung derselben, wenn eine solche während der ersten zehn Jahre nach Eröffnung der Anstalt nothwendig werden sollte, wird im Wege der Berufung geschehen.

§. Sowohl für die durch Berufung, als für die im Concurswege zu besetzenden Stellen hat der israelitische Landeschuirath (§. .) jedesmal die geeignetesten Männer in Vorschlag zu bringen, und werden dessen Vorschläge, sofern nicht ein besonderes Hinderniss im Wege steht, jedesmal berücksichtigt werden. Falls dieses nicht geschehen sollte, wird derselbe zur Unterbreitung neuer Vorschläge aufgefördert werden.

§. Die Ernennung des Directors und der Lehrer erfolgt auf Grundlage der Allerhöchsten Entschliessung Sr. Majestät.

§. Die weiteren Bestimmungen über die Concursaus-schreibung, Einbringung und Begutachtung der Competenz-gesuche und die sonstigen Modalitäten, sowie über die Directors- und Lehrergehalte, Pensionirung und Entlassung werden später erfolgen.

IV. Die Schüler.

Aufnahme.

§. Zur Aufnahme in die Rabbinerschule als ordentlicher Schüler ist erforderlich:

a) dass der Aufzunehmende das 14. Lebensjahr vollendet hat;

b) dass er sich durch das Zeugniss eines Rabbiners über sein religiös-sittliches Wohlverhalten ausweise;

c) dass er die zur erfolgreichen Teilnahme an dem Unterricht nöthigen Vorkenntnisse besitzt.

§. An Vorkenntnissen wird für die Aufnahme in die erste Klasse der unteren Abtheilung erfordert:

a) Reife zum Eintritt in die erste Klasse des Obergymnasiums, worüber der Aufzunehmende, falls er nicht das Zeugniss eines Gymnasiums beibringt, sich durch eine mit ihm vorzunehmende Prüfung auszuweisen hat.

b) Fertigkeit im Uebersetzen des Pentateuch und der historischen Bücher der Bibel und im Auffassen des Talmud-Textes mit dem Raschi-Commentar und den leichteren Stellen der Tossafot, worüber der Aufzunehmende sich in jedem Falle einer Prüfung durch den Director und den betreffenden Lehrer unterziehen muss.

§. Zur Aufnahme in eine höhere Klasse wird die Reife für die betreffende Ober-Gymnasialklasse und das entsprechende Mass hebräischen und talmudischen Wissens erfordert.

§. In die Rabbinerschule können so viele Schüler aufgenommen werden als der Raum gestattet. Sollte jedoch die Besorgniss wegen Mangels an Raum eine Beschränkung nothwendig machen, so sind Landeseingeborene gegen Fremde vorzuziehen.

§. Lehramts-Candidaten, welche ihre Kenntnisse im Hebräischen oder in sonstigen Religionsfächern zu erweitern und den Unterricht in einem oder einigen der theologischen Gegenstände zu geniessen wünschen, können als ausserordentliche Schüler aufgenommen werden.

§. Bei der Aufnahme ausserordentlicher Schüler hat der Lehrkörper darauf zu sehen, dass dieselben hinsichtlich ihres religiös-sittlichen Verhaltens die vollkommenste Beruhigung geben und nicht durch ihre anderweitigen Beziehungen und ihre Ausnahmsstellung innerhalb der Anstalt der Handhabung und Aufrechthaltung der Disciplin hinderlich werden.

Disciplin.

In der Bestimmung der Rabbinerschule zur Heranbildung von Männern, denen einst die heiligsten Interessen ganzer Gesammtheiten anvertraut werden sollen, liegt zugleich die Bedingung, dass sie sich nicht darauf beschränken darf, ihre Schüler mit den für ihren Beruf erforderlichen Kenntnissen auszurüsten. Ein wesentlicher Theil ihrer Aufgabe besteht darin, auf die religiös-sittliche Charakterbildung der ihr anvertrauten Jünglinge in solcher Weise einzuwirken und in denselben solche Gesinnungen zu entwickeln und zu begründen, dass sie geeignet sein sollen, einst als würdige Vertreter des Glaubens, als Vorbilder echt israelitischer Frömmigkeit an der Erleuchtung und Veredlung ihrer Gemeinden zu arbeiten.

Der Unterricht ist allerdings schon an sich geeignet, die Schüler einerseits durch die Menge und Mannigfaltigkeit der geistigen Beschäftigung, die er vermöge seines Umfangs und der Verschiedenartigkeit seiner Objecte ihnen bietet, gegen manche schädliche und für ihren sittlichen Zustand und Entwicklungsgang gefährliche Einflüsse zu schützen, andererseits durch den anregenden und veredelnden Inhalt der meisten Lehrgegenstände, die er umfasst, einen wohltätigen Einfluss auf die Geistes- und Gemüthsrichtung der Schüler zu üben. Es wird daher eine Hauptaufgabe des Lehrkörpers sein, den Unterricht auch nach dieser Richtung hin möglichst fruchtbar zu machen.

Doch kann dies allein nicht genügen, und bedarf die Lehrthätigkeit schon zur Sicherung ihrer didactischen Erfolge der Unterstützung durch eine zweckmässig eingerichtete und kräftig gehandhabte Schuldisciplin, so kann sie diese für ihre pädagogische Tendenz um so weniger entbehren.

Der anzustellende Lehrkörper wird daher noch vor Eröffnung des Unterrichtes eine ausführliche, sämtliche für Schulen dieses Ranges nöthige Disciplinar-Bestimmungen umfassende und dabei dem speciellen Character der Anstalt und den örtlichen Verhältnissen entsprechende Schulordnung ausarbeiten und zur Genehmigung vorlegen.

Im Hinblick auf jene Kreise der israelitischen Bevölkerung, aus denen die Schüler der Rabbinerschule voraussichtlich der grossen Mehrzahl nach hervorgehen werden, muss man erwarten, dass dieselben während ihrer Studienzeit nicht nur der elterlichen Leitung und Erziehung entrickt sein, sondern zuweilen auch der häuslichen Aufsicht entbehren werden, da nur die Allerwenigsten von ihnen solchen Eltern angehören werden, die in der Lage sind, ihre in der Fremde studierenden Söhne bei anständigen Familien zur Pflege und Aufsicht unterzubringen. Es wird daher bei der Feststellung der Disciplin bezüglich des Verhaltens der Schüler ausserhalb der Anstalt auf diesen Umstand besonders Rücksicht zu nehmen sein.

§. Die Einrichtung eines eigenen Betsaales (Synagoge) im Gebäude der Rabbinerschule, in welchem nebst dem ordentlichen (täglichen, Sabbat- und Fest-) Gottesdienste, die vorkommenden ausserordentlichen gottesdienstlichen Feierlichkeiten und Andachtsübungen, Exhorten, homiletische Uebungsvorträge der Candidaten u. s. w. abgehalten werden, ist ein wesentliches Bedürfniss der Anstalt. Die Schulordnung wird auch hierüber erschöpfende Bestimmungen enthalten müssen.

§. Die Disciplin ausserhalb der Schule soll auch auf das äussere Verhalten und Erscheinen der Schüler, Reinlichkeit, Wohlanständigkeit in Kleidung und Haltung u. s. w. Bezug nehmen. Jedoch ist hierbei jede Kleinlichkeit sowie uniformirender Zwang zu vermeiden.

§. Bei sämtlichen Ueberwachungs- und Correctivmassregeln wird der Unterschied des Alters und der moralischen Selbstständigkeit zwischen den Schülern der unteren und denen der oberen Klassen zu berücksichtigen sein.

Prüfungen.

§. Die Versetzung aus einer unteren in die nächst höhere Klasse kann nur am Beginne des Schuljahres stattfinden.

§. Gegen Ende jedes Schuljahres wird in jeder Klasse der unteren Abtheilung eine theils mündliche, theils schriftliche Versetzungsprüfung gehalten.

§. Das zum Aufsteigen eines Schülers aus einer unteren in die nächst höhere Klasse erforderliche Mass der Reife in jedem einzelnen Lehrgegenstande ergiebt sich im Allgemeinen aus dem Lehrplan.

§. Bei der Prüfung aus dem Talmud wird gefordert, dass die Schüler aus den statarisch behandelten Abschnitten die allerwichtigsten, bei der Lection schon als solche

bezeichneten Stücke dem Hauptinhalte nach, in den höheren Klassen auch mit den Scholien und divergirenden Meinungen der Commentatoren aus dem Gedächtnisse, und andere, bei der Prüfung zu bezeichnende Stücke aus dem Buche mit Fertigkeit und Leichtigkeit zu reproduciren im Stande seien und einen entsprechenden Fortschritt im Aufsatze noch nicht vorgetragener Stücke erlangt haben.

§. Die Entscheidung über die Versetzung geschieht durch die Lehrerconferenz, nach dem combinirten Urtheile der einzelnen in der betreffenden Klasse beschäftigten Lehrer, und ist hierbei mit unbedingter Strenge vorzugehen.

§. Die zum Aufsteigen in die höhere Klasse unfähig befundenen Schüler bleiben das folgende Jahr in ihren bisherigen Klassen.

§. Ein Schüler, der nach zweijährigem Verbleiben in einer Klasse die Reife zum Aufsteigen in die höhere Klasse aus eigener Schuld nicht erlangt hat, wird aus der Anstalt entlassen.

§. Im Uebrigen haben in dieser Beziehung die Gepflogenheiten anderer Mittelschulen, selbstverständlich mit den aus der eigenthümlichen Beschaffenheit der Anstalt sich als nothwendig ergebenden Modificationen auch an der Rabbinerschule zu gelten.

§. Bei der fünften Klasse der untern Abtheilung — wo es sich nicht mehr um das Vorrücken der Schüler in eine zwar höhere, aber den Unterricht in denselben Disciplinen und in derselben Weise fortsetzende Klasse, sondern um deren Eintritt in eine sowohl dem Inhalte als der Methode nach neue wissenschaftliche Sphäre handelt — hat die Prüfung nicht wie bei den früheren Klassen den Zweck, die Leistungen der Schüler während des eben abgelaufenen Jahres zu constatiren. Es soll vielmehr durch die Prüfung ermittelt werden, ob die Schüler und welche unter ihnen jenen Grad allgemeiner Reife erlangt haben, den sie besitzen müssen, um dem Lehrgang in der oberen Abtheilung mit dem gewünschten Nutzen folgen zu können. — Die Versetzungsprüfung dieser Klasse darf sich daher nicht bloß auf den Lehrinhalt des letzten Jahres beschränken, sondern muss das Gesamtergebnis des ganzen fünfjährigen Unterrichtes bei jedem einzelnen Schüler zu erkennen und zu bestimmen suchen.

§. Bei der Beurtheilung der Resultate dieser Prüfung haben hinsichtlich der Gymnasialgegenstände im Allgemeinen die für die Maturitätsprüfungen der Ober-Gymnasien bestehenden Vorschriften als Massstab zu gelten.

§. Hinsichtlich der theologischen Gegenstände wird gefordert: das der Schüler jede ihm vorgelesene Stelle im

Pentateuch nach dem inhaltlichen Zusammenhange unter Angabe der abweichenden Meinungen der Commentatoren gründlich zu erklären, in den übrigen gelesenen Büchern die schwierigeren Stellen richtig übersetzen, sprachlich und sachlich zu erklären, und in den noch nicht gelesenen Büchern minder schwierige Stellen mit Hilfe des Raschi oder eines andern Commentars zu übersetzen im Stande sei.

In der hebräischen Sprache: vollständige Kenntniss der Wortlehre und der wichtigsten syntactischen Regeln, und Fertigkeit in der Composition kleiner Aufsätze beschreibenden oder erzählenden Inhaltes über Themata des eigenen Gedanken- und Anschauungskreises.

Im Talmud: Bekanntschaft mit den wichtigeren, in den staratisch behandelten Tractaten vorkommenden Thesen sammt deren näheren Consequenzen und häufigeren Anwendungsfällen und die Fertigkeit, eine, vermöge ihres principiellen Inhaltes und der darin vorkommenden Controversen schwierigere Discussion des Talmuds sammt den Commentatoren in einem noch nicht gelesenen Tractate nach mehrstündiger Präparation richtig aufzufassen und vorzutragen.

§. Um das Interesse des israelitischen Publikums für die Leistungen der Rabbinerschule anzuregen und wach zu halten und den in ihr herrschenden Geist je öfter in die Erscheinung treten zu lassen, soll am Schlusse jedes Schuljahres in jeder Klasse der untern Abtheilung ausser der Versetzungsprüfung eine öffentliche Prüfung abgehalten werden.

§. In der Candidaten-Abtheilung werden keine jährlichen Prüfungen gehalten; jedoch soll den Candidaten Gelegenheit gegeben werden, bei den alljährlichen öffentlichen Prüfungen durch Vortrag selbstständiger, wissenschaftlicher Arbeiten über selbstgewählte oder aufgegebenen Themata ihre Fortschritte und Fähigkeiten zu bekräftigen.

§. Am Schlusse des Candidatencurses hat jeder Abiturient ein theils schriftliches theils mündliches strenges Examen zu bestehen.

§. Das schriftliche Examen besteht in folgenden Clausurarbeiten:

a) Beantwortung von dreicasuistischen Fragen. Die Fragen sind aus drei verschiedenen Gebieten der Rituallehre und so zu wählen, dass der Examinand darin Gelegenheit und Anlass finde, genaue Bekanntschaft und gründliches Verständniss der Quellen, richtige Auffassung und Gewandtheit in der Anwendung der Principien auf Spezialfälle an den Tag zu legen. — Die Antworten müs-

sen in (rabbiniſch) hebräiſcher Sprache geſchrieben, klar und erſchöpfend ſein, und in der Begründung auf die talmudiſchen Quellen zurückgehen und die verſchiedenen Meinungen der Autoritäten aufführen.

b) Darſtellung eines, in der Prüfungs-Conferenz bezeichneten Fundamentalsatzes aus dem Gebiete der jüdiſchen Religions- und Sittenlehre nach ſeiner Begründung in der heil. Schrift, ſowie nach deſſen Auffaſſung und Behandlung in den rabbiniſchen Quellen und bei den jüdiſchen Religions- und Moralphiloſophen. Die Arbeit kann in deutſcher oder ungarischer Sprache abgefaßt ſein.

c) Uebersetzung und Exegeſe eines Capitels aus den Propheten oder Hagiographen, mit Eingehung auf ſprachliche Eigenthümlichkeiten, hiſtoriſche und locale Beziehungen.

§. Die mündliche Prüfung erſtreckt ſich über :

a) Orach Chajim 8—159 ; 232—239 ; 429—494 ;

b) Jore De: 1—122 und 183—203 ;

c) Eben Haeser 1—17 und 119—176.

Der Examinand hat auf mehrere Fragen kurz, jedoch gründlich zu antworten und die Entſcheidung der Decisoren nach deren Deduction aus den Quellen nachzuweiſen. Bei einzelnen Parthien jedoch, namentlich in Orach Chajim und Eben Haeser kann dem Examinanden bei ſonſt richtiger Beantwortung der Frage die tiefere Begründung deſſelben nachgesehen werden.

§. Ausſerdem muſs jeder Abiturient, um ſeine Fähigkeit zu ſelbſtſtändiger Auffaſſung und Gewandtheit in der talmudiſchen Dialektik zu bekunden, über ein von ihm ſelbſt gewähltes Thema einen mündlichen Vortrag halten.

§. Ueber Zeit und Ordnung der Verſetzungs- und Abiturienten-Prüfungen und der dabei zu beobachtenden Formen wird eine beſondere Inſtruction die näheren Beſtimmungen enthalten.

Zeugniſſe.

§. Nach Vollendung des fünfjährigen Präparanden-curses erhält jeder Schüler ein Zeugniſs, in welchem neſt dem allgemeinen Urtheile über religiös-sittliches Betragen, Fähigkeiten und Fleiſs, das Ergebnis der Prüfung bezüglich jedes einzelnen Lehrgegenſtandes genau angegeben iſt.

§. Schülern, die vor Vollendung des Curses freiwillig austreten, wird ein einfaches Frequenzzeugniſs mit

der Bemerkung über Fleiſs und religiös-sittliches Verhalten ertheilt.

§. Auch auſſerordentlichen Schülern iſt auf ihr Verlangen ein Frequenzzeugniſs mit Angabe der Lehrfächer in welchen ſie den Unterricht genossen, zu ertheilen.

§. Nach Vollendung des Candidatencurses und mit genügendem Erfolg beſtandenem Qualifications-Examen erhält jeder Candidat ein Rabbinateſdiplom, womit ihm ſeine Befähigung zur Führung des Rabbinateamtes beſtätigt wird.

§. Sowohl die Verſetzungs- und Frequenzzeugniſſe, als die Rabbinateſdiplome werden unentgeltlich ertheilt.

§. Die näheren Beſtimmungen über das Verfahren bei Feſtſtellung der in den Zeugniſſen anzugebenden Urtheile, ſowie über die Form der Zeugniſſe und Diplome wird die Inſtruction enthalten.

V. Leitung.

Unmittelbare Leitung.

§. Die unmittelbare Beaufſichtigung und Leitung der Rabbinateſchule, ſowohl in Hinſicht des Lehrgeſchäftes als der Disciplin und der Schulordnung überhaupt übt der Director nach der hierüber zu erlaſſenden Inſtruction, welche auch über das Verhältniſs zwischen dem Director und dem Lehrkörper und der Lehrer zu einander die nöthigen Beſtimmungen enthalten wird.

Mittelbare Leitung.

§. Die mittelbare Aufſicht und Leitung führt der iſraelitiſche Landeſſchulrath, theils vermöge der ihm in den organiſchen Beſtimmungen über deſſen Zuſammensetzung und Wirkungskreis eingeräumten eigenen Autorität, theils in Vollziehung der ihm von der kön. ung. Statthaltereizugehenden Anordnungen.

Oberſte Leitung.

§. Die oberſte Leitung geht von der kön. ung. Hofkanzlei aus, welcher die Anſtalt in allen Hinſichten unterſteht, und welcher die Entſcheidung über jede weſentliche Veränderung der inneren und äuſſeren Geſtaltung zuſteht.

VORSCHLAGE

in Betreff des israelitischen Volksschulwesens.

In der befriedigenden Ueberzeugung, dass dieser Conferenz die Absicht der h. Regierung zu Grunde liegt, das israelitische Schulwesen aufs zweckmässigste und zwar so zu regeln, dass dabei die wahren religiösen Bedürfnisse und die berechtigten Wünsche der Israeliten ihre Befriedigung finden sollen, glauben wir die für unsere Meinungsäusserungen gezogenen Grenzen nicht zu überschreiten, wenn wir, ohne uns auf die einzige Massregel der Bestellung von jüdischen Schulbezirksaufsehern zu beschränken, uns erlauben unsere unmassgeblichen Ansichten auch noch über einige andere das isr. Schulwesen betreffende Punkte auszusprechen.

1. In der Bestimmung der jüdischen Volksschule als confessioneller Anstalt liegt zugleich die Bedingung, dass auch die mit deren didactischer und pädagogischer Thätigkeit aufs innigste zusammenhängende unmittelbare Beaufsichtigung und Leitung derselben in Händen von Israeliten sich befinde.

Der Director möge daher über Vorschlag der Cultusgemeinde von der Statthalterei ernannt werden. Wo der Rabbiner nicht selbst Director ist, soll ihm wenigstens die Beaufsichtigung und Leitung des hebräischen und des Religionsunterrichtes vorbehalten bleiben.

2. Soll die jüdische Volksschule ihrer Bestimmung entsprechen, so ist es nothwendig, dass bei dem Unterricht in der Religionslehre und der hebräischen Sprache dem religiösen Bedürfnisse der Israeliten in vollem Masse Rechnung getragen werde, namentlich dass die Jugend nebst der angemessenen religiösen Belehrung wenigstens dasjenige Mass von Kenntniss der hebräischen Sprache erlange, welches der Israelit besitzen muss, um an dem öffentlichen Gottesdienst mit Andacht und Erbauung Antheil nehmen zu können. Wir können unserer Erfahrung nach versichern, und uns in dieser Beziehung auf das Zeugniß Aller berufen, die mit dem isr. Volksschulwesen in Ungarn bekannt sind, dass die meisten Schwierigkeiten und Zwistigkeiten zwischen Rabbinern und Schulen sowie zwischen Gemeinden und Lehrern, sowie auch die in einigen Gegenden bei Rabbinern und Gemeinden nicht selten wahrgenommenen Antipathien gegen das öffentliche Schulwesen darin ihren Grund haben, dass über den Religions- und den hebräischen Unterricht an israelitischen Volksschulen kein genaues Normativ besteht, wodurch nach einer Seite hin die Ansprüche

der Gemeinden auf das richtige Mass zurückgeführt, andererseits die Leistungspflicht der Lehrer auf ein bestimmtes Strebeziel hingewiesen wird. Wir erlauben uns den Antrag zu stellen, dass ein solches Normativ auf Grund eines, mit Rücksicht auf etwaige nothwendige, in den Verhältnissen einzelner Gemeinden begründete Modificationen, von einem sachverständigen Comité ausgearbeiteten Entwurfes festgestellt werden möge.

3. Zur zweckmässigen Ausübung der Bezirksinspection der israelitischen Schulen wären sämmtliche Gegenden des Landes, in denen israelitische Schulen bestehen, in 30 bis 40 Schulbezirke mit verhältnissmässig gleicher Ausdehnung und einer wenigstens annähernd gleichen Anzahl von Schulen einzutheilen; für jeden Schulbezirk würde ein israelitischer Schulbezirks-Aufseher von der königl. Statthalterei ernannt, welcher alle im Bezirke befindlichen Schulen unter Beobachtung der, auf Grund des bezüglichen Ministerialerlasses vom 28. December 1855 mit Rücksicht auf die nothwendigen Modificationen zu erlassenden Instruction zu inspiciere und jährlich zweimal zu visitiren hätte.

Für die jedesmalige Visitirung einer ausserhalb seines Wohnortes befindlichen Schule müsste dem Pezirksschul-aufseher von der betreffenden israelitischen Cultusgemeinde zur Bestreitung seiner Auslagen eine Gebühr von fünf Gulden österr. Währ. entrichtet und die wirklichen Kosten der Fahrgelegenheit erstattet werden. *)

So wie es einerseits wegen der bedeutenden, weder vom israel. Schulfonde noch von den israel. Cultusgemeinden zu erschwingenden Kosten fast unausführbar und unzweckmässig, ja in vielen Beziehungen sogar bedenklich wäre, die mittelbare Beaufsichtigung der isr. Schulen einigen wenigen Schulbezirksaufsehern mit gressen Visitationsbezirken und fixen Jahresgehalten zu übertragen, so kann unserer auf Local- und Personalbekanntschaft gegründeten Ueberzeugung nach mit Sicherheit erwartet werden, dass bei einer derartigen Arrodirung der Schulbezirke, wie wir sie hiermit vorzuschlagen uns erlauben, in jedem Bezirke befähigte, dem Rabbiner- oder dem Laienstande angehörende vertrauenswürdige Männer vorhanden sein werden, denen das Geschäft der Schulaufsicht mit Beruhigung anvertraut werden kann, und die sich demselben mit uneigennütziger Bereitwilligkeit unterziehen und es in jedem Falle

*) Auf Antrag des Herrn Vicepräsidenten v. H. wurde dieser Passus so formulirt, dass die Gebühren- und Fahrgelegenheits-Equivalente an den isr. Schulfond abgeführt und von diesem an die Schulbezirksaufseher in Form von Reispauschalien ausbezahlt werden.

mit mehr Unparteilichkeit, Aufrichtigkeit und Pflichtfeier, aber auch mit mehr Erfolg versehen werden, als sich dies von besoldeten Individuen erwarten lässt. Berücksichtigt man, dass es zur Aufgabe der Bezirksschul-aufseher vorzugsweise gehören wird, die Sympathien der israel. Bevölkerung für das öffentliche Unterrichtswesen in einzelnen Gegenden zu erwecken und im Allgemeinen zu fördern, namentlich auf die Errichtung von Schulen in Gemeinden, wo solche noch kaum bestehen, sowie auf die Regulirung, Erweiterung und Ergänzung nicht directivmässig eingerichteter Schulen hinzuwirken, so ist kein Zweifel darüber vorhanden, dass sich in dieser Richtung ein günstiger Erfolg nur von der Wirksamkeit solcher Männer erwarten lässt, die vermöge ihrer unabhängigen Stellung, ihres Ansehens, ihrer Beziehungen, das hierzu erforderliche Vertrauen und den nöthigen Einfluss der israel. Bevölkerung ihres Bezirkes besitzen, den aber besoldete Personen, die das Inspectionsgeschäft gleichsam als Broderwerb betreiben, bei den Israeliten niemals besitzen können.

Schliesslich erlauben wir uns die Creirung eines eigenen, der königl. ung. Statthalterei unmittelbar unterstehenden Organes vorzuschlagen, welches bei der Approbirung von Lehrbüchern für die israel. Schulen, bei der Anstellung von Lehrern und Directoren der Muster- und Gemeindegemeinden, bei der Ernennung der Orts- und Bezirksschul-aufseher sein Gutachten, sowie über Differenzen und Conflict zwischen Gemeinden und Lehrern, über Beschwerden und Anträge der Schulbezirk-aufseher, und sofern die h. k. Statthalterei es nothwendig findet auch über sonstige, das israelitische Schulwesen im Lande betreffende Angelegenheiten, informirende oder gutachtliche Aeusserungen abzugeben hätte.

Dieses Organ würde den Namen „israelitische Landes-schulkommission“ oder „israelitischer Landesschulrath“ oder sonst einen, seinem Wirkungskreis entsprechenden Namen führen, aus 7 Mitgliedern und zwar: drei Rabbinern und vier Laien und einem Schriftführer bestehen, die sich alljährlich zwei- oder dreimal in Pest-Ofen versammeln. Eines der Mitglieder und der Schriftführer jedoch müssten stetig in Pest-Ofen wohnen, um die zu jeder Zeit einlangenden Schriftstücke entgegenzunehmen und deren Erledigung vorzubereiten oder selbst zu besorgen.

Für die Geschäftsführung dieses Centralorganes müsste eine besondere Normalvorschrift erlassen werden.

Dieser Körperschaft wäre auch, wie dies bereits in dem Entwurfe zur Errichtung der Rabbinerschule vorge-

schlagen ist, die obere Leitung dieser Lehranstalt zu übertragen.

Die Mitglieder dieses Centralorgans würden von Sr. Majestät ernannt werden. Einen fixen Jahresgehalt würde nur der Schriftführer beziehen, für die Mitglieder wären nur Reisepauschalien von angemessener Höhe zu systemisiren. Der Gehalt des Schriftführers, (Secretärs) und die Reisepauschalien, sowie die sonstigen Kosten dieses Amtes (Localität, Kanzleibedarf) würden aus den Einkünften des israelitischen Schulfondes bestritten werden.

Arad, gedruckt bei H. Goldscheider 1864.

II.

HIRSCH MÁRK Ó-BUDAI FÖRABBI KÖZLÉSE A FELÁLLITANDÓ RABBIKÉPZŐRŐL.

Mittheilung über die zu errichtende Rabbinerschule.

Von vielen achtbaren Persönlichkeiten erging an mich die Aufforderung den *wesentlichsten* Inhalt des von dem Rabbiner-Komité — bestehend aus den Herrn S. L. Brill, Rabinats-Assessor in Pest, J. Steinhardt, Ober-Rabbiner in Arad und dem Gefertigten — (in hohem Auftrage) gemeinschaftlich ausgearbeiteten Entwurfes für die zu errichtende Rabbiner-Schule in einem verbreiteten Journale zur allgemeinen Kenntniss zu bringen, und ich darf um so mehr Anstand nehmen, diesem Verlangen durch die hierfolgenden wortgetreuen Mittheilungen aus dem authentischen und vollständigen Elaborate zu entsprechen, als mich viele hochgeachtete und ehrwürdige Kollegen versicherten, dass diese Veröffentlichung zur Beschwingung mancher Gemüther viel beitragen dürfte — Übrigens gebe ich der angenehmen Hoffnung Raum, dass es mir in Bälde vergönnt sein wird, auch die, theils in dem Elaborate, theils in den Konferenzen des Weiteren, auseinander gesetzte Begründung des Operates öffentlich mittheilen zu können.

M. Hirsch,
Ober-Rabbiner.

(Itt következik a kivonat, a melvről fent szoltunk. Ez után közvetlenül következik a *Zweite Nachbemerkung*, a nélkül hogy kiviláglának, hogy melyik az első?).

Zweite Nachbemerkung.

Im Elaborate wird die Nothwendigkeit eines für israel. Schulangelegenheiten bestimmten Organes, mit theils informierendem, theils vollziehenden und in einzelnen, minder wichtigen Angelegenheiten selbst anordnendem Wirkungskreise, auseinandergesetzt, und wird daselbst unter Anderem folgendes gesagt: „Über die Zusammensetzung dieses Organes, welches wohl nicht in einer Einzelperson bestehen wird, haben die g. Gefertigten sich in ihrem Plane jedes vorgreifenden Antrages enthalten, erlauben sich jedoch, in der Voraussetzung, dass demselben auch die obere Leitung der Rabbinerschule anvertraut würde, bei dieser Gelegenheit zu bemerken, dass dieses Organ nur dann seiner Aufgabe entsprechen könnte, wenn dasselbe, neben einer angemessenen Zahl von intelligenten, Fachkenntniss besitzenden Männern aus dem Laienstande, auch Rabbiner aufgenommen würden, die vermöge ihrer Frömmigkeit und umfassender talmud-teol. Gelehrsamkeit, sowie durch gründliche allgemeine wissenschaftliche Bildung u. Gediegenheit des Charakters bei der isr. Bevölkerung in Ansehen stehen“.

Auszug aus den in der Konferenz, vom Gefertigten gestellten Anträgen und deren Motivirung.

Es muss in der Anstalt der Geist eines aufrichtigen und ungeheuchelten religiösen Denkens und Wollens walten, und müssen die aus derselben hervorgehenden Zöglinge des vollen Vertrauens des überwiegend grössten Theiles der hierländischen Judenheit sich erfreuen können was aber nur dann zu hoffen wäre, wenn die Anstalt in einem Orte errichtet würde, wo strenge Aufsicht auch ohne Konvikt leicht möglich ist, wo eine grössere Gemeinde und ein Rabbinat von bekannt religiösem Sinne besteht, wo wenig Verlockung und Zerstreuung vorhanden ist, wo weniger Ärgernisse der Irreligiosität des Leichtsinnes und der Frivolität öffentlich in die Erscheinung treten, wo weniger Anfechtungen heterogener und verführender Gesellschaften anzutreffen sind, und wo endlich auch die Unterhaltungskosten sowohl des Institutes, als der Zöglinge von massiger Art sind. Lauter Dinge, die auch bei den meisten dergartigen Instituten anderer Konfessionen Berücksichtigung finden.

Mit dieser Anstalt darf aber auch kein Universitäts-Besuch verbunden und überhaupt den Rabbinatskandidaten der Besuch anderweitiger Anstalten nicht gestattet werden, bevor er noch die gehörige Festigkeit und Reife in

der jüdisch-talmudischen Theologie, in religiösem Sinne und Geiste erlangt hat, welche ihn gegen alle Verirrung und gegen die Einflüsse solcher geselligen Kreise, in denen Anschauungen und Lebensweise vorherrschen, die mit denen der jüdischen Religion kollidiren, zu schützen vermöchten, welche Reife und Festigkeit in der Regel erst mit der Beendigung des ganzen Lehrkurses, der auch Ethik und Methaphysik der jüdisch-philosophischen Schule umfasst, zu hoffen und zu erwarten ist. — Ausserdem wäre meines Erachtens der Universitäts-Besuch während des achtjährigen Studiencyklus, welcher als das Minimum erscheint um zahlreiche und schwere Gegenstände der talmudischen Wissenschaft gründlich erlernen und erfassen zu können, ohne schädliche Überbürdung und nachtheilige Oberflächlichkeit und Halbheit zu erzeugen garnicht möglich.

Es bleibt aber den Candidaten anheimgestellt nach beendigtem Lehrkurse in der Rabbinerschule, und somit nach erhaltener Festigung in der Religionswissenschaft und nachdem sie als diplomirte Rabbiner einen festen Standpunkt und einen Rücksicht erheischenden Charakter erlangten, eine Universität zu besuchen, da sie auch dann noch in dem zum Lernen geeigneten Alter von 22 Jahren stehen werden, und da in dieser Lehranstalt eine wissenschaftliche Maturität der Zöglinge angestrebt werden soll, die zum Besuche einer beliebigen Universität in der Monarchie befähige und berechtigte.

M. Hirsch

Oberrabbiner in Alt-Ofen.

III.

A KONGRESSZUSI SZAKBIZOTTSÁG TERVEZETE.

Az 1868. évi december hó 10-ére egybehivott izraelita egyetemes gyűlés XXXIII. ülésében választott szakbizottság által az „országos magyar izr. rabbiképezde“ számára készített szervezési 's tanterv.

Az 1868. évi december hó 10-ére b. e. báró Eötvös József miniszter úr Ó Nagyméltósága által egybehivott izr. egyetemes gyűlés 1869. évi február hó 21-én tartott ülésében rabbiképezde felállítására tárgyában következő határozatot hozott:

1.) Az izr. egyetemes gyűlés az orsz. izr. iskolai pénzalapból egy önálló rabbiképző intézet felállítását határozza,

mely egyszersmind hittanárokat és talmud-thora tanítókat képezzen, s általában a zsidó theologiai tudományok tanintézete legyen.

2) A rabbiképző intézet szorosan a mosaico-rabbini-cus tan alapján állandó, a talmud és a szertartási könyvek tanításáról különösen gondoskodandó, egyszersmind azonban a tudomány mai állása követelményeinek is kell, hogy tökéletesen megfeleljen.

3) Az izr. egyetemes gyűlés ezen intézet szervezési és tantervénél kidolgozása végett, szakférfiakból álló héttagú bizottságot választ, mely a szervezetet életbeléptetés végett a legközelebbi egyetemes gyűlés elé terjesztendő.

Ezen határozat 3-ik szakaszának értelmében az egyetemes gyűlés 1869. évi február 23-án a fennmiltett szervezési és tanterv kidolgozására bizottságot küldött ki, melybe a következő urakat választotta meg: *Brill S. L.* a pesti rabbiság elnökét; *Deutsch H.* az orsz. magy. izr. tanítóképezde igazgatóját; *Hirsch M.* ó-budai főrabbit; *Hochmuth A.* veszprémi főrabbit. *Dr. Kohn S.* pesti rabbiság ülnököt és hitszónokot. *Steinharat J.* aradi főrabbit és *Dr. Zipser M.* rohonczi főrabbit.

A b. e. felejtethetlen Zipser azóta, a tudomány és magy. zsidóság kárára kora halál által elragadtatott. Benne e bizottság kitűnő erőt veszített, melyet munkálatainál fájdalommal nélkülözött.

A bizottság az ide kapcsolt alapszabályi tervezetet a hazai viszonyok különös tekintetbe vételével és idevágó előmunkálatok felhasználásával készíté és ennek előterjesztésével feladatát megoldottnak tekinti.

Zsidó theologia és tudományok szentelt tanintézet, mely eddig a haza felsőbb tanintézeteinek sorában hiányzik, már régen táplált ohaj, felállítására már régóta képezi tárgyát ismételt tanácskozások és értekezéseknek, nem különben a felekezeti és napi sajtó többszörös felszólalásának is. Ezen ügy legkülönbözőbb szempontokból már annyira megvilágított, hogy a bizottság az elvi kérdést mellőzvé, munkálata csupán azon pontjának magyarázatára szorítkozik, melyeknek megállapításánál a tényleg-s viszonyok és szükségletek különösen mérvadóak valának.

Ily pontok kiválóan következők:

1) A felgymnasiumi tantárgyaknak a rabbiképezde tantervébe leendő felvétele (12—14 §. §.)

A bizottság nem téveszté szem elől, hogy e határozatával nem csak az intézet fenntartási költségeit tetemesen szaporítja és azon nehézségeket, melyek a tanári álló-

mások betöltésénél — legalább kezdetben — várhatók még növeszti, hanem tekintettel volt azon még fontosabb körülményre is, hogy az által az intézet szervezete is bonyolultabb és úgy az intézet vezetése, valamint az összes tanítás kezelése nem csekély mértékben nehezebbé válik.

Mindezen aggályoknak azonban háttérbe vonulniok kellett a bizottság azon erős meggyőződésével szemben, hogy a rabbiképezde körének ily módon tágítása nélkül, sajátképi céljának megfelelni képes nem volna. Mert ha az intézet tisztán theologiai tanulmányokra szorítkoznék, a tanulók előtt — ha az egyáltalán nem ajánlható magán-oktatástól eltekintünk — általános tudományos kiképzésükre, csak két út nyílnék, melyek mindegyike őket hivatásbeli tanulmányuk céljától eltávolítaná. Ugyanis vagy a rabbiképezde mellett egyidejűleg nyilvános gymnasiumot is kellene látogatniok; vagy pedig csak is felgymnasiumi tanulmányaik bevégeztével léphetnének a rabbiképezdebe. — Már pedig általánosan elismert tény, hogy a zsidó theologiai szakmák nevezetesen pedig a talmud sok időt és számos éven át folytatott szakadatlan és tüzetes tanulmányozást igényelnek, minélfogva oly eredményt minőt rabbijelöltéktől e szakmában megkívánunk, nem képezhetők, ha e tantárgyak tanulmányozása csupán azon csekély időre szoríttatik, mely gymnasium nyilvános látogatása mellett fennmarad. Még ennél is csekélyebb lenne azonban az eredmény, ha rabbijelöltek theologiai tanulmányaikat csak a gymnasium bevégezése után (tán 18—19 évökben) kezdenék meg, mert még azon esetre is, ha az egyetemes gyűlés által elrendelt talmud-thora iskolák már tényleg fenn is állnának, úgy az azok számára kiszabott tananyag (l. az egyet. gyűlés határozatának 16—19 §. §.) sokkal csekélyebb semhogy azzal ifju, ki rabbihivatalt szánja magát beérthetné.

A gymnasiumi oktatás továbbá a rabbijelöltet nemcsak a szükséges általános tudománnyal ismertesse meg, hanem azon segédeszközöket is szolgáltatassa kezéhez, melyek a zsidó theologiai tudományok mai álláspontjához képest, azok eredményes tanulmányozására nélkülözhetlenek. — A rabbiképezde növendékeinek végcélját mindig szem előtt tartván e kettős célzettel sokkal könnyebben és tökéletesebben fogja elérhetni, mint a gymnasium, melynek rendeltetése a tanulókat valamennyi tudományos szakra egyformán kielégítőleg előkészíteni.

A rabbiképezde ugyanis különös figyelmet fog fordítani mindazon felgymnasiumi tanszakokra, melyek egyttal a zsidó theologiai tanulmányok segédeszközének is tekintetők, miglen a többi tanszakoknál csak annak és annyi-

nak előadására fog szorítkozhatni, a mit és a mennyit az általános műveltség igényel.

E mozzanat gymnasiumaink jelenlegi szervezete mellett különös jelentőséggel bír. Gymnasiumaink t. i. tevékenységök súlypontját mindinkább a reáltudományokra fektetik, szám-és mértanra és természettudományokra, míg például a classicus nyelveket hátrébb szorítják és a görögöt majd-majd abba hagyják. Már pedig a zsidó theologiai tanulmányokra nézve classicus nyelveknek, különösen pedig a görög nyelvnek ismerete nagy jelentőséggel bír. Továbbá például a történelem is izraelita intézetben a zsidóságra való különös tekintettel fog előadhatni; itt könyvekben elkerülhetők illetőleg kiigazíthatók mindazon tévedések és hamis felfogások, melyekre az általános világtörténelem kézikönyveiben a zsidók és zsidóságra vonatkozólag akadunk, de melyeket az újabb zsidó tudomány idevágó részletes nyomozásai helyreigazítottak.

A rabbiképezde továbbá hazai nyelvünk gondos ápolása mellett a német nyelv tanítására is kiválóbb gondot fog fordíthatni, mint ez a gymnasiumokban történik, mivel a modern nyelvek közt a német nyelv az, melyben az újabb és jelenkori zsidó theologia majdnem kizárólag műveltetik. Továbbá a felgymnasium tantárgyainak felvétele által a rabbiképezde tanterve egységesebbé és önállóbbá válhatik. Vegre a tanítás pontossága és rendje, nemkülönbben időkimérés tekintetéből csak is kívánatos lehet, hogy az előadások ne két — talán egymástól távollevő — hanem egy és ugyanazon intézetben tartassanak.

2.) A felgymnasiumi tananyagának hat évfolyamra felosztása (13 §.) ép azon már felemlített körülménynek következménye, miszerint theologiai szakok tanulmányozására a tanuló nagyobb része fordítandó mint minővel a tanulók rendelkezhetnének, ha a classicus nyelvek és real tudományok tanulmányában a nyilvános felgymnasiumokkal egyenlően haladván, az azokban előadott tantárgyak szintén négy év alatt volnának bevégezendők.

3.) Hogy a felsőbb osztályzat hallgatói magas általános tudományi kiképzésük céljából az egyetem egyidejű látogatására utaltatnak (4 §.) indokolásra aigha szorul és legfellegbb az ellen lehetne kifogás, hogy a tervezet a hallgatóknak az egyetem látogatását csak megengedi és nem pedig kötelességükké teszi. De a bizottság helyesebbnek tartá a növendékeknek az egyes tantárgyakat előszeretetűk és hajlamuk vezényelte szabad választására bízni azon meggyőződésből indulván ki, hogy ezek tudományi körük támogatására benső szükségét érzendnek, és ez érdemben úgy

az igazgató, mint a tanári kar által serkentetni és vezényeltetni fognak.

4.) A rabbiképezdének két osztályzatra felosztása (3 §.) a tanfolyamnak és a theologiai tanítás felső és alsó körében használtatni szokott tanmódszer különmeműségének természetes következménye. — Az alsó osztályzatnak, mint önálló egésznek külön elválasztása annyival szükségesebb, mivel az intézet nem csak rabbijelöltek, hanem hittan és talmud-thora tanítók kiképzésére is szolgálend. E minőségében pedig az alsóbb osztályzat bevégezése után, a tanulók nagyobb vagy kisebb része alkalmasint kilépend, és ezen körülmény a tanszakoknak a két osztályzatra való felosztásánál és különösen minden egyes szak tanczéljának kimérésénél tekintetbe is vétett.

5.) A tanterv megállapításánál a bizottság csupán az előadandó tanszakok és a tanczél általános kijelölésére szorítkozott és csak a talmud 's szertartástant illetőleg lehetőleg tartalomdús és sokoldalú egyúttal pedig alapos 's tervszerű oktatást határozottan követelt (8. 9. és 17. §.) egyébiránt pedig tartózkodott a előadandó szakaszok vagy tananyag részletes felsorolásától, nem különben az irány, tanmód vagy használandó források, segédkönyvek stb. megjelölésétől, nehogy ez által az igazgató és tanári kar szabad működési körét korlátozza.

6.) A mi egyes olyan tantárgyaknak a tantervbe való felvételét illeti, melyek a rabbiképezde tankörétől távolabb esni látszanak indokolható részint ezen tantárgyaknak, mint pl. az arab és syr nyelv a biblia, talmud és héber hitbölcészethez való viszonyával, és azon körülménnyel, hogy ezen tantárgyak a zsidó theologiai tudományokra sikerebb befolyást gyakorolhatnak, ha magában a rabbiképezdében tanítatnak; részben pedig mint pl. nevelésben — a rabbi azon hivatásának tekintetbe vételével, melynélfogva vallásában oktatni és az izraelita felekezeti iskolák felett felügyeletet gyakorolnia kell.

7.) Azon irányzatnak, mely szerint az intézet a magyar nyelv ápolására és terjesztésére lesz hivatva, teljes mérvben elismerése mellett a tannyelv meghatározásánál (25. §.) még is tekintettel kellett lenni arra, hogy a theologiai tudományok tárgyilagosa része előadásánál az előadási nyelv hátrányt ne okozzon.

A bizottság szükségképen kívánja, hogy a magyar nyelv, mint előadási nyelv még a theologiai tanszakoknál is fokozatosan alkalmaztassék. A bizottság t. i. a rabbiképezde, mint Magyarország első nyilvános izraelita tudományos intézete fontos feladatának tekinti: hogy a magyar

nyelv használatát a zsidó tudomány terén komolyan kezdeményezze, viszont ez utóbbinak a hazai irodalom körébe belepítésére utat nyisson és mint közvetítő e közt közt ily módon a kölcsönös erőkészésre és viszonytalásra az első lépést megtégye. E cél elérése ugyan ismételt kísérlet és kitartó tevékenységet igényel — de magyar-zsidó theologiai tanintézet irányában, nemcsak hazafiai, hanem még vallásbéli köteletségé is válik, miután a zsidóság számára mindig előnyök tekintendő, valahányszor előtte, gondolatartalmának kifejezésére új ter nyílik eltekintve egészen attól, hogy a magyar nyelv naponta tágabb körökben és így az izraeliták közt is, mindinkább társalgási nyelvként használtatván, magyar hitszónoklatok és alkalmi beszédek; nemkülönben a biblia és vallástannak magyar nyelvben előadása mindinkább égetőbb szükségé válik; minélfogva az egykori rabbik és tanítóknak minél bővebb alkalmat kell nyújtani arra, hogy magukat ez irányban lehetőleg kiképezhessék.

A felsőbb osztályzat tantárgyai között magyar nyelv és irodalom azon okból nem vételezt fel, mivel ezek a dolog természeténél fogva, elsősorban számításnak azon tárgyak közé, melyeket a felsőbb osztályzat növendékei az egyetemen fognak hallgatni, hol ezen tárgyak előadásáról oly mérvben van gondoskodva, minőben a rabbiképzésnél aligha eszközölhető volna.

8.) Jelen tervezet a rabbiképzést, mint szerves egészet tárgyalja és ezen okból, nem tartalmaz intézkedéseket, annak életbelepítésének módja felett: valjon t. i. egyszerre egészen, vagy csak egymás után az egyes osztályoknak évről évre szaporítása mellett léptetlenség-e életbe? E kérdés többnyire külső körülményektől jelesen az orsz. izr. iskolaalap pénzügyi viszonyaitól, a megnyitásnál nyomban rendelkezésre álló tanerőktől nemkülönben a jelentkező hallgatók számától és tudományos képzettségüktől, a helyiségektől stb. függ. Mégis gondoskodni kellend arról, hogy az oktatás a rabbiképzéde mindkét osztályzatában egyidejűleg vegye kezdetét.

9.) A vezénylő bizottság (l. 64. §.) választása, a tanári testület fizetése, a fegyelmi szabály s. a. t. fölötti közelebbi határozás szorosán összefügg azon módozatokkal, melyek alatt a rabbiképzéde életbelepíteni fog. Ennélfogva a bizottság azt az illető testületeknek tartá fenn. —

I.

A rabbiképzéde rendeltetése és terjedelme.

1. §. A rabbiképzéde rendeltetése rabbikat, hittan-és talmud-thora tanítókat képezni és egyáltalán mindenkinek

zsidó theologiai tudomány elsajátítására alkalmat nyújtani.

2. §. E rendeltetésénél fogva a rabbiképzédeben az oktatás kiterjed:

a.) a szentírás, talmud, szertartási törvénykönyvek (ritualis codexek) egyéb rabbinicus irodalomnak és minden a zsidó theológiához tartozó szakmának tanulmányozására.

b.) az általános tudományos műveltség megalapításához szükséges classica nyelvek és reatudományok tanítására, a mennyiben ezek a felgymnasium tankörébe esnek.

c.) egyéb tudományos tárgyak előadására, a mennyiben ezek a zsidó tudomány mai álláspontjánál fogva a zsidó theologiai tanulmányt elősegítik és kiegészítik.

3. §. A rabbiképzéde áll:

a.) alsóbb osztályzatból hat éves tanfolyammal

b.) felsőbb osztályzatból négy éves tanfolyammal.

4. §. Az alsóbb osztályzatban, melynek célja egyszersmind hittan-és talmud-thora tanítókat képezni, a tanulók összes oktatásukat az intézetben nyerik.

A felsőbb osztályzat hallgatói az intézetben az összes theologiai tantárgyakban és ezek segédtudományaiban nyernek oktatást és általános tudományos kiképzésök céljából egyidejűleg az egyetemet látogathatják.

II.

Tanterv

A.) Alsóbb osztályzat

Tantárgyak:

5. §. Az alsóbb osztályzat tantárgyai két csoportra oszlnak és pedig:

a.) zsidó theologiai tantárgyakra, melyekhez tartoznak:

1. szentírás és ennek magyarázata (exegesis)

2. talmud és szertartástan (ritualis codexek)

3. héber-és aram nyelvtan

4. zsidók története

b.) A felgymnasium köteles tantárgyaira;

a.) Héber theologiai tantárgyak.

1. Szentírás és ennek magyarázata.

6. §. Mózes öt könyve a hat éves tanfolyam alatt két ízben végig tanulmányozandó és pedig:

első ízben könnyebb szerkezetű héber értelmezésekkel (commentárokkal) és a tanulók felfogásának megfelelő nyelvészeti és tárgyilagoss magyarázatokkal;

másod ízben tüzetesebb commentárok és „Onkelos” különös tekintetbe vételével.

7. §. A proféták és hagiographák tekintettel az egyes könyvek tartalmára és nyelvezetére, valamint a tanulók haladó érettségére — a hat tanfolyamra osztatnak fel.

2. Talmud és szertartástan.

8. §. A talmud előadásánál — azon cél mellett, hogy a tanulók lehetőleg terjedelmes tananyaggal megismerkedjenek — az ezen tanulmánnyal járó sajátos dialecticus módszer megtartandó és a tanulók önálló elmélkedésre serkentők. Ezek valamint az előadottak újraelőadására, úgy még előnem adott szakaszoknak magán előkészülés útján fel fogására oktatandók. — A felsőbb tanfolyamokban a tanulóknak minden előadásra rendszeren legalább annyira előkészülve kell lenniök, hogy a talmud szövegét „Raschi” és „Tossafoth”-tal együtt gondosan átolvasták és ezekben előforduló idézeteket felkeresték legyen.

9. §. E czélnak megfelelően a szakaszok és egyes részek minősége és kiválasztása meghatározandó, melyek a részint gyorsabban haladó (cursorius) részint pedig a tüzetesebb (statarius) tanmód szerint tanulmányozandók, ez utóbbiaknál a régi és újabb magyarázók, sőt a felsőbb évfolyamokban az illető ritualcodexek fokozatos használata mellett.

Ezen kívül még az „Orach-Chajim”-ból mindennapi vallásos életre vonatkozó szakaszok cursorius tanmód szerint előadandók.

3. Héber és aramnyelvtan.

10. §. Héber nyelvtan fokozatos tanfolyammal, fordítások; önálló héber írásbeli fogalmazványok; költészeti irodalom szentírás utáni korszakból. Az aram dialectus alakta, Onkelos különös tekintetbe vétele mellett.

4. Zsidók története.

11. §. A zsidók története (Palásztina és szomszéd országainak földrajzával együtt) az osztályzat hat tanfolyamára úgy osztandó fel, hogy az ötödik évfolyam végéig befejeztetvén, a hatodik tanfolyamban, az irodalomtörténeti mozzanatok kiemelése mellett ismételt előadások.

b. Gymnasiumi tantárgyak.

12. §. A gymnasiumi tantárgyak oktatására nézve a felgymnasium tanczelja mérvadó.

13. §. Hogy ezen tanczel a rabbiképezdén, hol a növendékek kiváon talmuddal s egyéb theologiai tansza-

kkal foglalkoznak, elérhető legyen, a felgymnasium tananyaga ezen osztályzat hat évfolyamára osztatik fel.

14. §. A tantárgyak kezelése nagyában ugyanaz, mely a gymnasiumokban szokásos. De az intézet különös czéljának szemmel tartása mellett behatóbb tárgyalás alá fognak vétetni azon tárgyak, melyek a zsidó theologiai tantárgyakhoz közelebb viszonyban állanak.

B.) Felsőbb osztályzat.

15. §. A felsőbb osztályzatban következő tantárgyak adatnak elő:

1. A szentírás magyarázata
2. Talmud
3. Szertartástan (Turim, Schulchan-Aruch)
4. Midrás
5. Zsidók története
6. Vallásbölcészlet és erkölctan, (héber források nyomán.
7. Héber és avval rokon nyelvek,
8. Hitszónoklattan
9. Neveléstan és hitelemzés.

1. Szentírás magyarázata.

16. §. Bevezetés a szentírásba. Ennek egyes könyvei a régibb és újabb héber commentárok használatával, s tekintettel a régibb fordításokra, valamint az idevágó irodalomra. Ezen előadások körébe az apokrifák szinte.

2. Talmud

17. §. A talmud tanulmányozása ezen osztályzatban nem csak azon szakaszokra és fejezetekre, melyek a szertartástanból előadott anyagra nézve fontossággal bírnak, hanem még más általános elveket tárgyazó részekre is kiterjed.

A talmud egészben véve ugyanaz mint az alsóbb osztályzatban, csak hogy a régibb és újabb commentárok, melyekre figyelemmel kell lenni, részletekben tárgyalandók és a növendékek öntevékenyének tágabb tér engedendő. E mellett a talmud egyes szakaszai cursorius tanmód szerint előadandók. Bevezetés a „Mischnah és Talmudba.

3. Szertartástan.

18. §. A szertartási codexből (Turim és Schulchan-Aruch) a rabbinusi hivatalra szükséges részek tanulmányoztatnak. Azon szakaszok, melyeknek teljes ismerete a rab-

bira nézve nélkülözhetetlen, a források kutatása mellett lehetőleg kimerítően tárgyalandók.

4. Midrás.

19. §. A midrás alkata és lényege. Mutatványok midrás művekből. Bevezetés a midrás irodalmába. Utmutatás a midrásnak szonoklati czélokra való használatára.

5. Zsidók története.

20. §. Zsidók története különös tekintettel az irodalomra és regeszetre. — Történelmi források.

6. Vallásbölcsezet és erkölcsstan.

21. §. A zsidó hit-és kötelemtan átnézetes előadása. A különféle zsidó vallásbölcsezeti rendszerek. Mutatványok az ide vonatkozó művekből.

7. Héber és avval rokon nyelvek.

22. §. Tudományos tárgyalása a héber nyelvnek; a rokon nyelvek és szójárások (aram, syr, arab stb) összehasonlítása. A héber nyelv és héber nyelvtudomány története. Héber nyelven fogalmazott önálló dolgozatok. Idegen nyelvbéli elemek a talmud és midrás irodalomban.

8. Hitszónoklattan.

23. §. Általános elmélet. Régibb és újabb hitszónoklati irodalom. Gyakorlati utmutatás adott themák és szónoklati vázlatok kidolgozására, valamint a biblia és haggadáknak hitszónoklati czélokra való felhasználására. Oktatás és gyakorlat szónoklati előadásban. Önálló homilétikai dolgozatok.

Az érettebb növendékek ezenkívül szombat-és ünnepeken kellően felváltva, a rabbiképezde synagógájában (l. 58 §.) szónoklatokat tartanak.

9. Nevelés-és hitelemzéstan.

24. §. Általános elmélet. Terjedelme és tárgyalásmódja a héber és vallásoktatásnak népiskolák és középtanodák számára.

III.

Tannyelv.

25. §. A tannyelv részint magyar, részint német; mindamellett oda kell törekedni, hogy lassanként minél több tantárgy honi nyelven adassék elő.

IV.

Tanári testület.

26. §. A rabbiképezde tanári testülete egy igazgató's legalább hat tanárból áll, mely utóbbiak közül egy képes és egy köteles legyen a felgymsium tantárgyainak oktatását vezényelni. Ha kivált kezdetben, ez egyik vagy másik tanítói állomás nem tölthetnek be, úgy ideiglenesen segédtanítók alkalmazhatók.

27. Az igazgató alapos rabbinusi tudományossággal, széles általános műveltséggel és az összes tanítás felügyelete-és vezényletére képességgel birjon.

28. §. Az igazgatót és a rendes tanítókat első ízben azon állandó bizottság nevezi ki, melyet a rabbiképezde felsőbb vezénylete és igazgatása megillet (64—65 §.). Ezen-tul minden egyes kinevezésnél a tanári testületnek véleményadása szükséges.

29. §. A segédtanítói állomások ideiglenes betöltése a tanári testület indítványa folytán az állandó bizottság által történik.

30. §. Az igazgató és rendes tanítók élethossziglan alkalmaztatnak. Nyugdíjban részesülnek és pedig egy e czélra külön kidolgozandó nyugdíjszabályzat szerint. — A tanárok fizetése olyan legyen, hogy egész idejüket az intézetnek és a tudománynak szentelhessék.

31. §. Az igazgató vagy egy rendes tanító csak a tanári testület indítványa és a tanügyi szakbizottság (l. 64 §.) beleegyzése folytán mozdítható el állomásából a vezénylő bizottság által. Ha az elmozdítást a szakbizottság követeli, úgy ez érdemben a tanári testület véleménye kikérendő.

32. §. Ha egy rendes tanítónak azonnali felfüggesztése válnék szükségessé, úgy az igazgató azt a tanári testület meghallgatása után teheti, de erről a vezénylő bizottság, melynek tiszte az ügyben véglegesen dönteni, azonnal értesítendő.

V.

A tanulók felvétele.

33. §. A rabbiképezdebe annyi tanuló vétethetik fel, a mennyi a helyiség's a sikeres tanítás viszonyaival megfér. Ha mindazonáltal a létszám megszorítása szükségesnek mutatkoznék a benszüllött tanulók az idegenek előtt elsőbbségben részesülnek.

34. §. A rabbiképezdenek minden egyes osztályába rendszeren minden iskolaév kezdetével történik a felvétel.

35. §. A felveendő a mennyiben az illető osztályra

való képzettségét nyilvános tanintézet bizonyítványával ki nem mutathatja, felvételi vizsgára köteles.

36. §. Az alsó osztályzatnak első évfolyamába való felvételre, a héber tantárgyakat illetőleg, vagy az alsó talmud-thora bevégzéséről szóló bizonyítvány, vagy az ottan előadott tantárgyak feletti vizsgának letétele szükséges. (I. az idevonalkozó congressusi határozatok 16 és 17 §.)

VI.

Köteles tantárgyak.

37. §. Azon növendékekre nézve, kik rabbikká akarják magukat kiképezni, valamennyi a rabbiképezdén előadott tantárgy köteles.

38. §. Azon növendékeknek kik magukat hit- vagy talmud-thora tanítókká kívánják kiképezni, ki kell mutatniok, hogy a reájuk nézve köteles előadásokra elegendő készletséggel bírnak.

39. §. Tanítójelöltekre és olyanokra nézve, kik hittanítókká kívánnak kiképeztetni, a rabbiképezde alsó osztályzata számára előírt valamennyi tantárgy, a talmud statarius oktatása kivételével köteles. Ezekon kívül a felsőbb osztályzaton még vallásbölcsezetet és erkölcsant hallgatni kötelesek.

40. §. Azokra nézve, kik talmud-thora tanítókká kívánnak képeztetni, azonkívül még az alsóbb osztályzaton a statarikai talmud-oktatás is köteles.

VII.

Vizsgálatok. Bizonyítványok.

41. §. A tanítás „Tischri” hó végével kezdődik és rendszeren 10 hónapon át folytatatik. Minden tanév vége felé az alsó osztályzat minden egyes osztályában egy részben szóbeli, részben írásbeli vizsgálat tartatik.

42. §. Az évi vizsga ideje minden osztályban a tanári testület által határozatik meg és a vezénylő bizottság arról kellő időben értesítendő.

43. §. A talmudból vizsgálatnál megkívántatik, hogy a tanulók a tüzetesen előadott szakaszok legfontosabbjait, s már az előadásnál olyanokul megjelölt darabok főtartalmát emlékezet után előadni képesek legyenek és a még elő nem adott darabok felfogásában kellő haladást tanúsítsanak.

44. §. Azok kik felsőbb osztályba átlépésre alkalmatlannak találtnak, eddigi osztályaikat ismétlik. Azon tanuló, ki önhibájából az osztály ismétlése után sem bír a

felső osztályba lépéshez megkívánt érettséggel, az intézetből elbocsátatik.

45. §. Az alsó osztályzat utolsó évfolyamában a vizsga necsak a utolsó év tananyagára szorítkozzék, hanem főkép arra szolgáljon, hogy az eddig élvezett oktatás összes eredményét, minden egyes tanulónál kiténtesse, s annak érettségét a felsőbb osztályzatba való átlépésre igazolja.

46. §. A felső osztályzatban a hallgatók nem évi vizsgát, hanem csak is az intézetből való kilépésük előtt elbocsátási vizsgát tesznek le.

47. §. Minden a rabbiságra képesítő bizonyítvánnyal (Hathora) elbocsátandó rendes hallgató írásbeli és szóbeli vizsgát köteles letenni.

48. §. Az írásbeli vizsgálat következő, zárt ajtók mögött készitendő dolgozatokból áll:

a.) három casuisticus kérdés megfejtéséből. A kérdések a szertartástan különböző részeiből és úgy választandók, hogy a vizsgálandónak alkalma legyen a források alapos és pontos ismeretét, helyes felfogását és az elveknek egyes esetekre való alkalmazásbani ügyességét kimutatni.

A válaszok a rabbinicus irodalomban divó héber nyelven világosan és kimerítően fogalmazandók, az indokolás a talmudi forásokból meritendő és abban a tekintélyek ebbeli különböző véleményei felsorolandók.

b.) A vizsgálati értekezleten megjelölt zsidó vallás-és erkölcsantani alaptörvénynek kidolgozásából a szentírásból való indokolással, valamint a rabbinusi források és a zsidó vallás-és erkölcsbölcsezet felfogása és tárgyalása nyomán.

c.) exegeticus dolgozathól adott thema fölött. A két utolsó munkálat egyiknek magyar nyelven kell fogalmazva lennie.

49. §. A szóbeli vizsga a szertartásnak a felső osztályzatban előadott minden részére terjed ki. A vizsgálandónak több kérdésre röviden de alaposan felelni és a decisorok idevágó döntvényeit, ezeknek a forrásokból folyó deductiókkal kimutatnia kell.

A cursorius tanmódon tárgyalt részeknél a kérdés különbeni helyes megfejtése esetében a részletesebb indokolás a vizsgálandónak elnézhető.

50. §. Azonkivül minden egyes elbocsátandó hallgatónak önálló felfogását, a talmud-dialektikabani ügyességét kell kimutatnia és egy általa szabadon választott thema felett előadást tartania.

51. §. Az elbocsátó vizsgálatoknál a vezénylő bizottságszakosztálya köteles, mint vizsgálati bizottság jelen lenni.

52. §. Jó eredménnyel letett elbocsátó vizsgálat után a kilépő rabbiságra képesítő okmányt (Hathora) nyer, mely az igazgatótól, az illető tanárok és a jelenlevő vizsgáló bizottság két tagja által íratik alá.

53. §. Tanítójelöltek (hit-és talmud-thora tanítók) az alsóbb osztályzat tanfolyamának bevégeztével, valamennyi rájuk nézve kötelező tantárgykból vizsgát kötelesek letenni, de az időpontig tanítói képzettségüket egy nyilvános tanintézet bizonyítványával kell kimutatatniok.

54. §. Oly jelölteknek, kik a tanfolyam bevégezése előtt önkényl lépnek ki, kivánságukra látogatási bizonyítvány szolgáltatandó ki, melyben szorgalmuk vallási és erkölcsi viselésük felemlithető.

VIII.

Rendkívüli hallgatók.

55. §. A rendkívüli hallgatók azon előadásokra, melyeket a félév folyamában hallgatni kívánnak, jelentkezni és magukat a rájuk vonatkozó fegyelmi határozatoknak alávetni kötelesek.

56. §. A rendkívüli hallgatók kivánságukra látogatási bizonyítványokat nyerhetnek, azon tanszakok megjelölésével, melyeket hallgattak.

IX.

Általános rendszabályok.

57. §. Az alkalmazandó tanári testület, még az oktatás megkezdése előtt fegyelmi szabályzatokat fog kidolgozni, mely az intézet sajátosságos jellegének és a helyi viszonyoknak megfelelő legyen.

58. §. A rabbiképezdének, az intézet épületében fennálló imateremmel kell birnia, melyben a rendes (mindennapi szombat és ünnepnap) istentiszteleten kívül rendkívüli istentiszteleti ünnepélyek, hitészónoklati gyakorlatok stb. tartatnak. Az általános szabályrendelet e tekintetben is fog részletes intézkedéseket tartalmazni.

59. §. A szükséges taneszközökön kívül a rabbiképezde számára még egy külön az intézet igényeinek megfelelő könyvtár is fog berendeztetni, mely a szükséghez képest, koronként újonnan megjelenő vagy régibb művek megszerzése által kellő módon bővítendő.

60. §. A könyvtár és egyéb taneszközök kiegészítésére és szaporítására vonatkozó javaslatok a tanári testület

részéről, tekintettel az e célra előirányzott évi járulékra, évenként kidolgoztatnak és a vezénylő bizottság elé terjesztetnek.

61. §. Az általános szabályrendelet kellő intézkedéseket fog tartalmazni a könyvtár felügyelete és használhatása iránt.

62. §. Az intézet csak a tanulóknak szellemi kiképzéséről gondoskodik, nem pedig azok lakásukról és egyéb életszükségletükről. A vezénylő bizottság mind az által oda fog törekedni, hogy szegény és derek tanulók nyilvános és magánösztöndíjakkal lehetőleg segíeyztessenek.

X.

Vezénylet.

A.) Közvetlen vezénylet.

63. §. A rabbiképezde felügyeletét és vezényletét úgy az oktatás mint a fegyelem tekintetében, az e tárgyban kibocsátandó utasítás értelmében az igazgató gyakorolja. Ezen utasítás, mely egyszersmind az igazgató és a tanári testület — valamint a tanárok egymásközi viszonyát szabályozza az alkalmazott tanári testület belegezésével a vezénylő bizottság által az intézet megnyitása előtt fog megállapíttatni.

B.) Közvetett vezénylet.

64. §. Az intézet felsőbb vezényletét és igazgatását egy „állandó” bizottság eszközli, mely egy elnök és . . . tagból áll és hasonszámu tagokból álló gazdasági és tanügyi szakosztályra oszlik.

65. §. A vezénylő bizottság ügyrendje azon teendőök pontos határozatát fogja tartalmazni, melyeket a bizottságnak együttesen, vagy az egyik, vagy másik szakosztálynak külön kell végezniök.

66. §. A vezénylő bizottság az intézet helyén székel és tagjai egyharmadának ugyanazon helyen állandóan laknia is kell.

IV.

E M L É K I R A T

A RABBIKÉPZŐ-INTÉZET TÁRGYÁBAN.

SZERKESZTETTE

a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából

RANNICHER J.

OSZTALYTANÁCSOS.

Separatbeilage des „Pester Lloyd“ zu Nr. 55, Freitag, 6. März 1874.

DENKSCHRIFT

IN ANGELEGENHEIT DES

RABBINER-BILDUNGS-INSTITUTES.

Im Auftrage des königl. ungar. Ministers für Kultus und Unterricht

VERFASST VON

J. RANNICHER,

SECTIONS-RATH.

Die jüdisch-orthodoxen Gemeinden, welche sich mit Petitionen an das Abgeordnetenhaus gewendet haben, verlangen:

dass aus dem israelitisch-ungarischen Schulfonds in so lange nicht das Mindeste zur Errichtung des Rabbinerseminars verwendet werde, bis dieser Fond nicht gänzlich geordnet, beziehungsweise unter die beiden jüdischen Konfessionen nach Recht und Billigkeit aufgetheilt sein wird;

dass ferner der Minister für Kultus und Unterricht angewiesen werde, in Betreff der Auftheilung des Fondsvermögens einen Gesetzentwurf einzureichen, und dass als Schlüssel für die Theilung entweder die Anzahl der schulpflichtigen Kinder oder die Seelenanzahl der beiden Konfessionen zur Grundlage genommen werde;

dass endlich dem Minister zur Pflicht gemacht werde, inzwischen, bis die Theilung des Fonds zu Stande kommen wird, das Fondserträgniss den beiden Konfessionen zu gleichen Hälften zur autonomen Verfügung zu stellen, vorbehaltlich der gegenseitigen späteren Abrechnung, falls bei der Auseinandersetzung des Fondsvermögens der einen oder der anderen Partei ein grösserer Antheil zufallen sollte.

Um sich in der Sache ein richtiges Urtheil bilden zu können, muss hier zunächst die Entstehung, Natur und Bestimmung des Fonds klargestellt und dann der Rechtstitel, worauf das Verlangen nach Theilung des Fonds gegründet wird, näher beleuchtet werden.

I. Nach Beendigung der Kriegereignisse im Jahre 1849 hatte das k. k. Armee-Oberkommando im Einvernehmen mit dem bevollmächtigten Kommissär für die Zivilangelegenheiten den Judengemeinden in Ungarn eine Brandschatzung von 2,300.000 Gulden auferlegt, welche nach Verhältniss ihres Vermögens und ihrer Familienanzahl unter Zugrundelegung des bei der Einhebung der Toleranzsteuer angenommenen Besteuerungsschlüssels aufgetheilt und eingebracht werden sollte, daher denn auch der Verwaltungsausschuss für die Toleranzsteuer rückstände mit diesem Geschäfte betraut wurde.¹⁾

In Folge eines Bittgesuches, welches der Verwaltungsausschuss im Juni 1850 an den österreichischen Ministerrath gerichtet hatte, wurde demselben alsbald bekanntgegeben, dass der Minister des Innern geneigt wäre, auf Nachsicht der Kontribution anzutragen, doch hätten die Juden einen Betrag von wenigstens Einer Million Gulden an die Kammerkassa in Ofen zu dem Zwecke einzuzahlen, damit hieraus ein eigener Kultus- und Unterrichtsfond gebildet werde, welcher in staatlicher Verwaltung stehen und von der Regierung für Bedürfnisse des israelitischen Kultus und Unterrichtes verwendet werden sollte.²⁾

Weiters wurde dem Verwaltungsausschusse eröffnet, dass wegen der vorzunehmenden Auftheilung dieser Beisteuer eine Generalversammlung von Bevollmächtigten der jüdischen Gemeinden einberufen werden könnte.

Der Ausschuss nahm diese Eröffnungen mit grösster Dankbarkeit auf, bemerkte aber, dass ihm die Einberufung einer solchen Generalversammlung bedenklich erscheine, weil man müsse es offen bekennen, „der Bildungsgrad in vielen Gemeinden Ungarns noch auf einer so niedern Stufe stehe, dass hier und

¹⁾ Bericht des Armee-Oberkommando's an das k. k. Kriegsministerium, ddo. Hauptquartier Pest, 22. Oktober 1849, 2985/g 1849.

²⁾ 10 366, 1850 (Akten des Civ.-Comm. für Ungarn).

dort bei der überwiegenden Mehrheit leider noch krasse Ignoranz und Verfinsternung vorwalte und daher eine Misskennung des heilsamen und erspiesslichen Zweckes eines zu bildenden Kultus- und Unterrichtsfondes und somit die Vereitelung des gewünschten Resultates auf diesem Wege zu befürchten wäre.¹⁾

Die Regierung berief daher blos jüdische Vertrauensmänner ein, um mit denselben über die Bildung des Fondes die nöthigen Berathungen zu pflegen, wobei mit Ausnahme blos eines einzigen Mitgliedes sich Alle dankbarst einverstanden mit der Gründung eines solchen Fondes erklärten und nur wünschten, dass derselbe nicht auch für Kultuszwecke dienen solle, weil das jüdische Kultuswesen gegenwärtig stark zersplittert sei.²⁾

Als Ergebniss dieser Berathungen erfolgte die a. h. Entschliessung vom 20. September 1850, womit die den Judengemeinden und Judenfamilien auferlegte Strafkontribution gänzlich erlassen und jedes fernere Verfahren in dieser Beziehung eingestellt, dagegen aber angeordnet wurde, dass ein eigener Fond zur Förderung des israelitischen Schul- und Unterrichtswesens in Ungarn nach den folgenden Bestimmungen gebildet werde:

a) alle Israeliten, mit alleiniger Ausnahme der mittellosen, haben zur Bildung dieses Fondes, bis derselbe das Stammkapital einer Million Gulden C.-M. erreicht, im Verhältniss ihres Einkommens beizutragen;

b) der Betrag ist bis Ende Dezember 1854 in halbjährigen gleichlichen Raten an das Kammeral-Hauptzahlamt in Ofen abzuführen;

c) diese Summe ist, vorbehaltlich der bezüglichen näheren Bestimmungen, als eigener israelitischer Schul- und Unterrichtsfond zu verwalten und das Erträgniss den Zwecken des israelitischen Schul- und Unterrichtswesens gewidmet.³⁾

Die Umlage sollte durch den Verwaltungsausschuss der Toleranzsteuer mit Zuziehung von Vertretern der Gemeinden bewirkt werden.

¹⁾ 12,611 1850 (Civ.-Comm.-Akten).

²⁾ 15,468 1850 (Civ.-Comm.-Akten).

³⁾ Erläss des Ministers des Inneren ddo. 25. Sept. 1850, Z. 5184/M. F.: 18.204 1850 (Civ.-Comm.-Akten).

Mit einer weiteren a. h. Entschliessung vom 1. Dezember 1852 wurde bestimmt, dass der isr. Schul- und Unterrichtsfond sowohl in Beziehung auf seine Verwaltung als auch Verwendung als Staatsfond anzusehen und zu behandeln sei; was zur Folge hatte, dass alle jene Vorschriften, welche bezüglich der Verwaltung aller übrigen öffentlichen Fonde gelten, auch auf diesen Fond angewendet wurden.¹⁾

Als bereits ein grösserer Theil der ausgeworfenen Beträge eingezahlt war, erstattete der Verwaltungsausschuss seine Anträge über die Verwendung der Fondserträgnisse und betonte dabei insbesondere das Bedürfniss einer Rabbinerschule und die Nothwendigkeit der Errichtung von Bildungsanstalten für israelitische Volksschullehrer.²⁾

Diese Anträge fanden auch die Unterstützung der betreffenden Regierungsorgane und so erliess unterm 29. März 1856 die a. h. Entschliessung, wornach der isr. Schulfond als ein untheilbarer Fond zu belassen und zu verwalten sei und die Verwendung der Fondserträgnisse, im Interesse der Israeliten Ungarns, mit alleiniger Rücksicht auf die vorhandenen Bedürfnisse, nach dem Ermessen und der Bestimmung der hiezu berufenen Regierungsorgane stattzufinden habe.³⁾

Als Zwecke dieser Verwendung haben gemäss a. h. Anordnung zu gelten:

a) Die Errichtung eines Rabbinatsinstitutes mit der Bestimmung, dass über die Modalitäten der Errichtung desselben, namentlich dessen Standort, seine innere Einrichtung, die Beteiligung der isr. Bevölkerung oder isr. Fonde anderer Kronländer an der Bestreitung der Kosten und sonach den auf den ungarisch-israelitischen Schulfond entfallenden Kostenanteil, eine besondere Verhandlung einzuleiten und deren Ergebniss seiner Zeit der Schlussfassung Sr. Majestät zu unterziehen sein werde;

b) die Errichtung von Musterhauptschulen, wobei zufolge a. h. Anordnung als Grundsatz zu gelten hat, dass in jedem

¹⁾ Erläss des Ministeriums für Kultus und Unterricht dd. 26. Dez. 1852, Z. 3465, 1853 (Statthaltereia-Akten).

²⁾ 17745. 1851 (Statth.-Akten).

³⁾ Erläss des Ministers für Kultus und Unterricht ddo. 7. April 1856, Z. 5114, 6585, 1856 (Akten der Zivil-Section des General-Gouvernements).

Verwaltungsgebiet eine isr. Musterschule bestehen soll; die Bestimmung des Ortes, wo dieselbe zu errichten, bleibt dem Minister für Kultus und Unterricht überlassen, doch ist an der Bedingung festzuhalten, dass die betheiligte isr. Gemeinde wenigstens die Kosten der Herstellung und der Erhaltung der Lokalitäten aus eigenen Mitteln zu bestreiten habe.

An diesen Musterhauptschulen sind, zufolge derselben a. h. Entschliessung, eigene isr. Präparandenkurse überall einzurichten, wo mit Rücksicht auf die Anzahl der isr. Präparanden und die übrigen Landesverhältnisse es sich als zweckmässig darstellt.

Uebrigens soll die Unterstützung armer isr. Volksschulen, namentlich wo öffentliche Rücksichten eine Fürsorge für die verwaorloste Jugend erheischen, aus den Fondserträgen in dem Masse, als die Erreichung der vorerwähnten Zwecke es gestattet, nicht ausgeschlossen sein;

c) die Errichtung von Stiftung-plätzen für Blinde und für taubstumme Kinder armer isr. Eltern mit der Bestimmung, dass Stiftungplätze auf der Grundlage öffentlichen Konkurses an die bedürftigsten und würdigsten Bewerber von dem Ministerium für Kultus und Unterricht mit thunlichster Berücksichtigung der Verwaltungsgebiete zu verleihen sind.

Dies sind in wortgetreuer Vollständigkeit die Bestimmungen der a. h. Entschliessung über die Verwendung des Fondes, wie sie mit Erlass des Ministeriums für Kultus und Unterricht vom 7. April 1856, Z. 5114, an das Zivil- und Militär-Gouvernement für Ungarn eröffnet wurden. Es ist demnach ganz unrichtig, wenn die petitionirenden Gemeinden die Errichtung des Rabbiner-Institutes auf eine einfache Verordnung des Wiener Ministeriums aus dem Jahre 1856 zurückführen und die Sachlage so darstellen wollen, als ob der in Rede stehende Fond lediglich zu Schulzwecken in engerem Sinne des Wortes gewidmet und den Israeliten aus der ihnen auferlegten Brandschatzung oder Strafkontribution, welche ja gänzlich nachgesehen wurde, zurückgeschenkt worden sei.

Mit allerhöchster Entschliessung vom 6. Mai 1873 haben endlich Se. Majestät in Gemässheit der eben berührten, früheren a. h. Schlussfassung ausdrücklich zu gestatten geruht, dass die Rabbiner-Bildungsanstalt in Budapest auf Kosten des isr.

Schulfondes im Sinne des von dem Minister für Kultus und Unterricht diesfalls erstatteten a. u. Vortrages errichtet werde, nachdem nachgewiesen wurde, dass der Fond, welcher inzwischen auf das Doppelte seines ursprünglichen Stammkapitals gewachsen ist, die Auslagen hiefür, unbeschadet seiner anderen Bestimmungszwecke, zu tragen im Stande ist.¹⁾

Aus der vorangelaassenen, streng aktenmässigen Darstellung ergibt sich als feststehende Sachlage, dass der in Rede stehende Fond als untheilbarer Staatsfond zu betrachten und von der Regierung nach den für die öffentlichen Fonde überhaupt geltenden Vorschriften zu verwalten ist; dass dessen Erträge zur Förderung des israelitischen Schul- und Unterrichtswesens und zwar insbesondere zur Errichtung eines Rabbiner-Institutes und von Bildungsanstalten für israelitische Volksschullehrer, dagegen nur insoweit, als nach Bestreitung der systemisirten Auslagen die Mittel dazu eusreichen, auch zur Unterstützung einzelner armer Volksschulen zu verwenden sind; dass die Verwendung der Fondserträge für die bestimmten Zwecke mit alleiniger Rücksicht auf die vorhandenen Bedürfnisse nach dem Ermessen der Regierung stattzufinden hat.

Es ist zwar auf dem jüdischen Kongress auch ein Beschluss bezüglich der Verwendung des israelitischen Schulfondes gefasst worden und hat derselbe mit a. h. Reskript vom 14. Juni 1869 mit allen übrigen Beschlüssen und den vorgelegten Statuten die königliche Bestätigung erhalten.²⁾ Hiernach sollte der Kongress entscheiden, welche Volksschulen aus dem Fonde mit Beiträgen zu unterstützen sind. Da nun aber, in Folge der unter den Juden eingetretenen Spaltung der Zusammentritt eines gemeinschaftlichen Kongresses derzeit unmöglich geworden ist, hat selbstverständlich jener Beschluss nicht zur Ausführung gelangen können.

II. Was den Rechtstitel betrifft, aus welchem die petitionirenden Gemeinden die Theilung des Fondes verlangen, stützen dieselben ihren Anspruch darauf, dass das Abgeordnetenhaus in seinem Beschlusse vom 18. März 1870 den Bestand zweier,

¹⁾ 12, 355, 1873 (Akten des k. ungar. Ministeriums für Kultus und Unterricht.)

²⁾ 10878, 1869 (Akten des königlich ungarischen Ministeriums für Kultus und Unterricht.)

nach ihrem Dogmen von einander verschiedener und folglich auch gleichberechtigter jüdischen Konfessionen ausdrücklich anerkannt habe.¹⁾

Diese Auffassung ist weder vom Standpunkte des Abgeordnetenhauses, noch von jenem des Judenthums richtig.

Vom Standpunkte des Abgeordnetenhauses schon darum nicht, weil es durchaus nicht dessen Absicht sein konnte mittelst eines einfachen Beschlusses den Bestand einer besonderen Religionsgesellschaft, als eigener Konfession im staatspolitischen Sinne des Wortes anerkennen oder auch nur aussprechen zu wollen, da die staatliche Anerkennung einzelner Kirchen oder Religionsgesellschaften nur im Wege eines förmlichen Gesetzes rechtsgültig erfolgen kann und weil der Staat nicht Richter in Glaubenssachen ist, eine solche Anerkennung stets die Thatsache zur Voraussetzung haben muss, dass die Religionsgenossenschaft, welche als solche anerkannt werden will, auf Grund des von ihr selbst gestellten oder angenommenen Glaubensbekenntnisses bereits besteht.

Aber auch vom Standpunkte des Judenthums selbst kann dem Beschlusse des Abgeordnetenhauses nicht die Deutung gegeben werden, als ob in demselben (keine) Verschiedenheit des jüdischen Religionsbekenntnisses im dogmatischen Sinne des Wortes anerkannt worden wäre. Ganz abgesehen davon, dass es eine unter den jüdischen Theologen noch unausgetragene Streitfrage ist, ob das Judenthum überhaupt Dogmen habe oder nicht, kennt man in der ganzen Welt nur Eine jüdische d. i. mosaische Religion, mit welcher der Begriff des Judenthums überhaupt ganz zusammenfällt. Allerdings aber gibt es im Schoosse derselben verschiedene, mehr oder weniger von einander abweichende Riten und Glaubensgebräuche, nach welchen sich besondere Synagogen oder Sekten gebildet haben, ohne jedoch darum, wie es in der christlichen Kirche der Fall ist, eine streng abgegrenzte Glaubentrennung nach verschiedenen, bestimmt festgesetzten und in sich abgeschlossenen Bekenntnissen zu begründen. Beweis dessen, ist, wie weit auch bei einzelnen Fragen die Meinungen auseinander gingen, im ungarisch-

¹⁾ Képviseleti 1869/71 naplója VII. köt. 130. lap. annak legyzökönyve II. köt. 291. lap.

jüdischen Kongresse vom Jahre 1868/9 von hervorragenden Rednern beider Parteien gleichmässig hervorgehoben worden, dass man nur ein Judenthum kenne, es daher in der That auch in unserem Vaterlande keine andere jüdische Religion gebe, als die eine mosaisch-rabbinische.²⁾

Diesen Standpunkt hat auch die ungarische Gesetzgebung von jeher eingenommen. Unsere Gesetzartikel aus alter und neuerer Zeit sprechen immer nur von den Juden im Allgemeinen; in dem einzigen Artikel, in welchem auch ihres Glaubensbekenntnisses erwähnt wird, dem 29: 1840 ist blos von einer Religion die Rede, indem es daselbst heisst: nascituros ducendo per administratos religionis matriculari libro inferri oportet.

Wie die ganze Geschichte des Judenthums seit der Zerstörung des zweiten Tempels nicht eine einzige Periode aufweist, die sich der Einheit der Riten und der Gleichförmigkeit der religiösen Ceremonien und gottesdienstlichen Einrichtungen hätte rühmen können, so entbehrt dasselbe fast überall auch einer festen Ordnung der äusseren Kultusangelegenheiten. Ausser in Frankreich besteht nur noch in sehr wenigen Staaten unter den Juden ein engerer Verband, welcher die Glaubensbekenner als eigene Religionsgenossenschaft zu einer gemeinsamen Körperschaft mit geregelter Verfassung und Verwaltung einheitlich umschliesst. Einen solchen Verband auch in unserem Vaterlande zu schaffen, hatte der jüdische Kongress versucht.³⁾ Er ist jedoch, abgesehen von anderen einwirkenden Ursachen, hauptsächlich an der in das Organisationsstatut aufgenommenen Bestimmung gescheitert, dass jeder Israelit verpflichtet sein soll, sich der Kultusgemeinde seines Wohnortes oder wenn daselbst keine besteht, derjenigen Kultusgemeinde anzuschliessen, welcher die übrigen Israeliten seines Wohnortes angehören. Ein grosser

¹⁾ Dr. J. M. Jost, Geschichte des Judenthums und seiner Sekten Leipzig 1857. Dr. Immanuel H. Ritter, Geschichte der jüdischen Reformation, Berlin 1858, 1861, 1865. Dr. H. Graetz, Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, aus den Quellen bearbeitet I.—XI. Band, Leipzig 1870. Stenographisches Tagebuch über die Verhandlungen des israelitischen Landeskongresses amtliche Ausgabe, Pest, 1869.

²⁾ Die sanktionirten Statuten und Beschlüsse des am 10. Dezember 1868 eröffneten Landeskongresses der Israeliten in Ungarn und Siebenbürgen, amtliche Ausgabe, Pest 1869.

Theil der Judenschaft wollte sich solchem Zwange nicht fügen, und verlangte nicht nur volle Freiheit in der Bildung von Gemeinden, sondern auch volle Selbstständigkeit derselben ohne Unterordnung unter eine höhere Leitung.

Diesem Verlangen hat der bekannte Beschluss des Abgeordnetenhauses vom 18. März 1870 auch insoferne Folge gegeben, als darin ausgesprochen wurde, dass bei voller Wahrung der Glaubens- und Gewissensfreiheit Niemand gezwungen werden könne, die Kongressbeschlüsse anzunehmen, weshalb denn auch der Minister für Kultus- und Unterricht die Weisung erhielt, in diesem Sinne vorzugehen und falls etwa entgegen gesetzte Anordnungen im Zwecke der Durchführung jener Beschlüsse getroffen worden wären, dieselben aufzuheben.

In Folge dessen fand eine Versammlung der orthodoxen Israeliten statt, welche ein eigenes Organisationsstatut entwarf, dessen Bestimmungen von der Regierung auf Grund einer mit a. h. Entschliessung vom 22. Oktober 1871 eigens hiezu erhaltenen Ermächtigung auch vollinhaltlich bestätigt und mittelst Rundschreiben des Ministers für Kultus und Unterricht vom 15. November desselben Jahres sämtlichen Jurisdiktionen des Landes mitgetheilt wurden.¹⁾

In diesem Rundschreiben wird, entsprechend dem Beschlusse des Abgeordnetenhauses, ausdrücklich gesagt, dass jeder Zwang vermieden, es darum den israelitischen Glaubensbekennern frei stehen solle, sich nach dem einen oder dem andern Grundstatut zu organisiren, ohne dass die Gemeinden, welche das orthodoxe Organisationsstatut annehmen und ihr Gemeinwesen darnach einrichten, hiezu einer vorläufigen Erlaubniss bedürfen.

Es gibt demnach in der That gegenwärtig Gemeinden, welche das Kongressstatut andere, welche das orthodoxe Statut befolgen, und endlich auch solche, die jeder Parteilung ferne stehend, bei ihren alten Lokalstatuten geblieben oder zu denselben zurückgekehrt sind. Häufig kommt es vor, dass in einer und derselben Stadt oder Ortschaft zwei besondere jüdische

¹⁾ 26084, 3.26915. 1871 (Akten des kön. ung. Ministeriums für Kultus und Unterricht) Magyarországi rendeleték tára. 1971 [olv. 1871]. 108. sz.: Organisationsstatut für die autonome jüdisch-orthodoxe Religionsgenossenschaft Ungarns und Siebenbürgens. Pest, 1870.

Kultusgemeinden neben einander bestehen, wobei dann natürlich, bei solcher Zersplitterung der Kräfte, namentlich das Schul- und Unterrichtswesen empfindlich leiden muss.

Wenn nun nicht schon bei der Gründung des Fondes ausdrücklich bestimmt worden wäre, dass derselbe als untheilbarer Staatsfond zu betrachten und zu behandeln sei, würde eine Auftheilung desselben, wie die petitionirenden Gemeinden sie wünschen, unter den obwaltenden Verhältnissen nicht rathlich erscheinen und mit Schwierigkeiten, und den grössten Nachtheilen verbunden sein, die sich im Augenblicke gar nicht übersehen lassen.

Da aber der eigentliche Zielpunkt der vorliegenden Petitionen gegen die Errichtung der Rabbinerbildungsanstalt gerichtet ist, welche durch die verlangte Fondstheilung geradezu unmöglich gemacht werden soll, erscheint es nothwendig, auch die Angelegenheit dieser Bildungsanstalt etwas näher ins Auge zu fassen.

III. Die Bestrebungen, eine Rabbinerbildungs-Anstalt in Ungarn zu errichten, haben eine lange, von vielen Kämpfen und Hindernissen begleitete und darum oft unterbrochene Geschichte. Das ist eben die Macht des Kulturdranges, welcher zeitweise zurückgedämmt, sets auf's Neue hervorbricht und nicht ruht, bis sein begründetes Verlangen endlich befriedigt wird.

Der Gedanke, eine Rabbinerschule zu errichten, wurde zuerst von dem aus Baiern eingewanderten Talmudisten David Kohn in einer Denkschrift angeregt, welche derselbe noch im Jahre 1806 dem Palatin Erzherzog Josef überreichte. Der Rabbiner der Pester Gemeinde erfuhr von der Sache und wusste jede weitere Verhandlung darüber zu vereiteln, wobei ihm der Gemeindevorstand mithelfend zur Seite stand.

Ebenso erfolglos blieb eine zweite, obwohl viel bedeutungsvollere Anregung. Sie findet sich gedruckt in den Operaten der Regnicolar-Kommission aus dem Jahre 1831 und zwar in dem Gesetzentwurfe über die Juden, worin die Bestimmung aufgenommen wurde, dass zu Religionsdienern oder Rabbinen künftighin nur solche Personen gewählt werden dürfen, welche unter öffentlicher Aufsicht (sub inspectione publica) ihrem Berufe entsprechend unterrichtet worden, und die Matrikelbü-

cher in den Landessprachen zu führen im Stande sind.¹⁾ Der Vorschlag der Regnikolar-Kommission blieb, wie so viele andere ihrer Arbeiten, auf dem Papier, fand aber bald in einer Stimme aus dem Auslande, u. zw. diesmal mitten aus dem Kreise des Judenthums selbst, einen lauten Wiederhall.

Im Oktober 1837 liess nämlich der Rabbiner von Magdeburg, Dr. Philippson, der um die Bildung und Hebung seines Volksstammes verdienstvolle Gründer und Herausgeber der auch heute noch erscheinenden „Allgemeinen Zeitung des Judenthums“, einen Aufruf zur Sammlung von Beiträgen für die Errichtung einer jüdisch-theologischen Lehranstalt ergehen. Der Gedanke fand auch in Ungarn lebhaften Anklang. Die Regierung verbot aber die Sendung von Beiträgen in das Ausland. So entstand denn bei der gebildeten und nach Bildung strebenden Judenthums der Wunsch, ein solches Institut hier im Lande zu besitzen.

Leopold Löw, dormalen Rabbiner in Szegedin, ein auf dem Felde der ungarisch-jüdischen Literatur und theologischen Wissenschaft wohlbekannter Name, gab diesem Wunsche in einem Artikel des „Pesti Hirlap“ vom 2. Juni 1844 wirksamen Ausdruck.

In der Sitzung der Ständetafel vom 27. September 1844 kam die Judenangelegenheit abermals zur Sprache, und wurde die Errichtung eines Rabbinerbildungs-Institutes ohne Widerrede beschlossen.²⁾

Die hierauf bezüglichen Bestimmungen in dem Gesetzentwurf über die Juden lauten folgendermassen:

8. §. A zsidók számára Pesten egy külön rabbi- és népiskola-tanítóképző középponti intézet felállítása rendeltetik.

11. §. Az országbeli minden zsidók Pesten felállítandó rabbi- és népiskola-tanítóképző középponti intézet fennállása költségét fedezésére évenként az ő feljelentésök után a királyi Helytartótanács helybenhagyandó sommát fizetni tartoznak, melyek reájuk más közköltségekre használandó kulcs és mód szerint maguk közt és maguk által kivetendik.

Gegen die Errichtung des beantragten Rabbiner-Institutes erhob sich auch bei der Magnatentafel kein Widerspruch; sie

¹⁾ Opinio ex regnicolaris Deputationis, Pestini, Typis Trattneri Károlyanis 1831.

²⁾ 1833—44 m. országai közgyűlések Irásai IV kötetben 302. sz. a.

machte aber in anderer Beziehung einige Einwendungen; und so kam das Gesetz leider nicht zu Stande, was heute umso mehr zu bedauern ist, als damals im Schoosse der Judenschaft noch kleine tiefgehende Spaltung und darum auch klein hartnäckiger Widerstand gegen die Gründung einer solchen Bildungsanstalt vorhanden war, ja es wird sogar aus glaubwürdiger Quelle berichtet, dass der Pester Rabbiner S c h w a b bereits Materialien zur Herausgabe von Lehrbüchern für diese Schule gesammelt hatte.

So viel über die vergeblichen Versuche vor dem Jahre 1848. Mit der hierauf folgenden Zeit der unumschränkten Machtherrschaft beginnt ein neuer Abschnitt, welcher die Angelegenheit um einen bedeutenden Schritt weiterförderte, ohne jedoch ganz zum Ziele zu gelangen.

Dieser bedeutende Schritt war zunächst die Bildung eines Fondes, an dem es bisher gänzlich mangelte.

Mit a. h. Entschliessung vom 20. September 1850 fand sich, wie schon oben erwähnt, Se. Majestät bewogen die den Judengemeinden vom österreichischen Armee-Oberkommando auferlegte Strafkontribution, unter gleichzeitiger Einstellung jedes weitem Verfahrens gegen dieselben, gänzlich zu erlassen, zugleich aber auch anzuordnen, dass ein eigener Fond zur Förderung des isr. Schul- und Unterrichtswesens gebildet werde, zu welchem alle Israeliten in Ungarn bis zur Höhe eines Stammkapitals von 1,000,000 Gulden C.-M. beizutragen haben.

Bald darauf wurden von der Regierung Vertrauensmänner, darunter die Rabbiner von Pest, Szegedin, Stuhlweissenburg und Raab, zu Berathungen einberufen, welche die Ausarbeitung eines umfassenden Statutes zu Regelung der jüdischen Kultus- und Unterrichtsangelegenheiten in Ungarn zur Folge hatten. In dem Entwurfe zu diesem Statute war auch die Bestimmung enthalten, dass vom 1. Jänner 1860 in selbstständigen jüdischen Gemeinden kein Rabbiner angestellt werden dürfe, der nicht das Obergymnasium zurückgelegt und mit einem Maturitätszeugniss versehen ist, dass ferner eine Lehranstalt für jüdische Theologie gegründet und die Kultusgemeinden verhalten werden sollen, nur solche Kandidaten zu Rabbinern zu wählen, welche sich mit einem

Befähigungszeugnisse dieser Lehranstalt ausweisen können.¹⁾

Es waren hauptsächlich die erwähnten Rabbinen und insbesondere der Berichterstatter Rabbiner Löw aus Szegedin, welche bei dem Entwurfe dieses Statutes massgebend mitgewirkt hatten.

Nach dem ein bedeutender Theil des Fondes bereits eingezahlt war, wurde der mit der Einhebung der Beiträge betraute Ausschuss, welcher ganz aus jüdischen Mitgliedern bestand, aufgefordert, bezüglich der Verwendung der Fondserträge Vorschläge zu machen. Derselbe gab sein Gutachten dahin ab, dass in erster Reihe eine allgemeine Bildungsanstalt für Rabbiner und Lehrer in Wien errichtet und dazu ein entsprechender Beitrag aus diesem Fonde geleistet werden möge, denn es sei leider nicht in Abrede zu stellen, „dass während zu Padua schon längst ein geregeltes jüdisches Seminar bestehe und ein solches in neuester Zeit in Breslau gestiftet wurde, die Juden in Oesterreich und zumal in Ungarn bloss unregelmässige Winkelschulen besitzen, an deren Spitze hyperorthodoxe Rabbiner stehen, die selbst aller wissenschaftlichen Bildung bar, ihren Hörern ausser der Erlernung des Talmud nicht einmal einen ordentlichen hebräischen Unterricht, viel weniger die Anleitung zu anderen wissenschaftlichen Gegenständen zu ertheilen im Stande sind, und aus solchen Instituten gehen die meisten Rabbiner hervor.“²⁾

Die Regierung trat dieser Wohlmeinung bei und bemerkte in ihrem Berichte noch ausdrücklich, dass der Zustand, in welchem sich das Rabbinatswesen in Ungarn, sowohl in Betreff der meist ungenügenden Befähigung der Kandidaten als auch der Zerfahrenheit der Lehrsätze ihres Glaubens befände, für die Dauer Besorgnisse erregen müsse, und dass nur hierin der Grund der separatistischen Bestrebungen und Kulturreformen der Juden gesucht werden könne. Hierauf erfolgte sodann die a. h. Entschliessung vom 29. März 1856, worin angeordnet wurde, dass der israelitische Schulfond, welchem schon früher die Eigenschaft eines Staatsfondes beigelegt worden war, als

¹⁾ 21603 und 21853. 1851. (Statthaltereiakten.) Der jüdische Kongress in Ungarn, von Leop. Löw. Pest, 1871, woselbst der Entwurf des Organisationsstatutes vollständig mitgetheilt wird.

²⁾ 21405. 1854. (Akten der Ofner Statthaltereiabtheilung.)

untheilbarer Fond zu verwalten sei, und vor Allem zur Errichtung eines Rabbinats-Institutes, beziehungsweise, da der Ort, wo dasselbe zu errichten wäre, noch in Frage stand, zu einer verhältnissmässigen Beitragleistung für die Gründung der Erhaltung einer solchen Anstalt verwendet werden soll.

Man trug sich nämlich mit dem Gedanken, dies Institut in Wien oder Prag zu errichten; aber die Verhandlungen hatten sich so lange hinausgezogen, bis wieder die ungarischen Regierungsbehörden, Hofkanzlei und Statthaltereirath, in's Leben traten, und damit die Sache eine andere Wendung nahm.

Im Schoosse des k. ung. Statthaltereirathes wurden unter Zuziehung von jüdischen Fachmännern, darunter der Rabbiner Steinhard von Arad, Hirsch von Alt-Ofen und der Rabbinats-Assessor Brüll aus Pest, Beratungen gepflogen, um die Angelegenheit der Rabbinerschule endlich zum Austrage zu bringen. Alle Mitglieder sprachen sich einhellig für die Nothwendigkeit einer solchen Bildungsanstalt aus, welche sie für ein unerlässliches Bedürfniss erklärten und wurde sofort auch ein vollständiger Organisationsplan sammt Kostenvoranschlag ausgearbeitet, wonach auch das Studium der klassischen Sprachen und Realien, wenigstens soweit es im Obergymnasium betrieben wird, in den Lehrkreis der Rabbinerschule einbezogen war.

Um diese Zeit machte sich zuerst eine Bewegung im Judenthum bemerkbar, welche von vornherein gegen die Errichtung einer solchen Anstalt ihren Angriff kehrte, weil man darin von sogenannt orthodoxer Seite eine Gefährdung der Religion erblickte.

Nicht weniger als 92 Rabbinen reichten ein Majestätsgesuch ein um Abwendung der den alten Glauben bedrohenden Gefahr, auf welchem jedoch bloss sieben Namen eigenhändig unterfertigt, alle übrigen aber von einer und derselben Hand geschrieben waren.³⁾

Es wurde daher auch die Frage: ob die beabsichtigte Gründung des Rabbiner-Institutes den Glaubensgrundsätzen der mosaïschen Religion nicht zuwiderlaufe? einer eingehenden Berathung unterzogen und gerade nach dem Ausspruche der Rabbinen, welche doch in der Sache zumeist urtheilsberechtigt

³⁾ 7066. 1864 ung. Hofkanzlei-Akten bei Min. Z. 148. 1867.

sind, dahin entschieden, dass diessbezüglich die Glaubensgrundsätze durchaus nicht im Wege stehen.

In dem Berichte vom 17 Juni 1864, mit welchem die Berathungsprotokolle sammt dem Lehrplane der höheren Genehmigung unterbreitet wurden, spricht sich der k. Statthaltereirath folgendermassen aus.¹⁾

Tekintettel arra, hogy több rabbi és némely izraelita hitközségek is, vallási szempontból ily intézet felállítására ellen nyilatkoztak, legelőbb vitatás alá vétetett azon kérdés, vajjon az izr. vallás elvei nem ellenzik-e azt, hogy a rabbiképző-intézet felállítassék? s ennek létesítése általában szükséges-e?

A tanácskozmány tagjai e kérdésekre a jegyzőkönyvben részletes indokok alapján határozottan kijelentvén s megfejtvén azt, miszerint ezen intézet felállítására a zsidó vallás elveivel nem csak nem ellenkezik, de sőt szorosán orthodox szempontból kiindulva felelté szükséges is, egyhangúlag oda nyilatkoztak, miszerint ennek létesítése a zsidó ügy érdekében elkerülhetetlen.

Mellőzve azon körülményt, hogy ezen rabbiképzede felállítását ellenző folyamadók állításuk támogatására a rabbik kiképzetésére fenálló eddigi gyakorlaton kívül, mely a kérdéses intézet felállítását vallási szempontból gátló akadálnak legkevésbé sem tekintethetik, mi alapos indokot sem képesek érvényesíteni, miután a valódi vallásosság hiánya, mely a magyarországi izraelitáknál naponta tapasztaltatik, kívánatossá teszi, hogy a hivatásuknak kellőleg megfelelni képes rabbik szaporításának, kiknek eddig elég érezhető hiánya miatt az izr. hitközségek Galicziából és más távolabb tartományokból kénytelenek nagyobb költséggel oly rabbikat hozatni, kik többnyire ódonszerű előítéletekkel eltelt, a talmudbani jártasságon kívül minden más közhasznú műveltség nélküli és az itteni viszonyokat nem ismerő emberek levén, inkább akadályul szolgálnak a józan műveltség gyarapodásának, semhogy a gondjukra bízott népfajnak erkölcsi tekintetben való szilárdulását előmozdíthatnák és képesek lennének arra, hogy a hitközségek ügyeiben, mint ez némi tekintetben hivatásukhoz tartoznék, alkalmas közegekül használtassanak; az e részben hiányt pedig a rabbijelöltek tanítására nézve eddigelé fennálló gyakorlat, mely szerint azok a talmudon kívül,

¹⁾ 33788. 1864. (Acten d. ung. Statthaltereirathes.)

egyéb ismeretekkel ritkán bíró egyes rabbik által kiképezetnek, legkevésbé sem pótolhatja; ezen kormányzék véleménye szerint egy oly rabbi-intézet, mely az illető hittudományokon kívül növendékeit a műveltség fogalmából elválaszthatatlan ismeretekbe is beavassa az izraeliták nemcsak vallási, de társadalmi viszonyainál fogva is felelté szükséges.

Um so eifriger wurden nun aber von den Gegnern alle Hebel in Bewegung gesetzt das eingeleitete Werk noch im letzten Augenblicke der Entscheidung zu hintertreiben. An hundert Rabbinen versammelten sich in Nyiregyháza zu einem grossen Concil. Rabbi Hillel, derselbe, welcher auch gegenwärtig wieder hier seine Rundreisen hält, wurde ins Land gerufen, um im Zweck: des Widerstandes auf die Gemeinden zu wirken, worauf dann im Jahre 1867 eine zweite Rabbinerversammlung in Nagy-Mihály stattfand, welche über das Halten von Predigten in einer anderen als der jüdischen Sprache, über den Chorgesang im Tempel und alle Theilnehmer an solchem Gottesdienst das Interdict sprach und jede solche Theilnahme als Abfall vom Glauben erklärte.

Der Rabbiner von Veszprim Abr. Hochmuth hat die Beschlüsse dieser Versammlung, die Banbulle, ein anderer jüdischer Theologe den Syllabus von Nagy-Mihály genannt.²⁾

Aus dieser Zeit ist noch hervorzuheben, dass sich etwa gegen 30 jüdische Gemeinden mit Gesuchen an die k. ung. Hofkanzlei wendeten, worin sie, damit ja nur die geplante Rabbinerschule nicht zu Stande käme, baten, es möge der isr. Schulfond lieber zur Unterstützung invalider Soldaten jüdischer Religion oder sonst nach dem Ermessen der Regierung verwendet werden.³⁾

Zur Vertheidigung der also verschmähten Volksbildung ist es wohl nicht nöthig, auch nur ein Wort zu verlieren, die Thatsache allein spricht für sich selbst schlagend genug.

Im Scaosse der Hofkanzlei nahmen die Verhandlungen, da dieselbe den österr. Unterrichtsath um sein Gutachten über den Lehrplan des Rabbinerinstitutcs befragte, nur einen lang-

¹⁾ Leopold Löw als Theologe, Historiker und Publicist, gewürdigt von Abr. Hochmuth, Rabbiner in Veszprim-Leipzig. 1871. Die jüdischen Wirren in Ungarn. Leipzig u. Pest, 1868.

²⁾ 148. 1867. (Ung. Minist.-Akten.)

samen Fortgang und waren daher als mit der Wiederherstellung der Verfassung das ung. Ministerium die Regierung übernahm, noch nicht zum Abschlusse gelangt.¹⁾

Der Reichstag brachte das Emancipationsgesetz.²⁾ In Folge dessen nahm der damalige Minister B. Eötvös, welcher noch in den vormärzlichen Zeiten in Wort und Schrift am wärmsten für die bürgerliche Gleichstellung der Juden eingetreten war, zurückgreifend auf die Beschlüsse der Ständetafel aus dem September 1844 und ganz in Sinne derselben Veranlassung, zur Regelung der jüdischen Gemeindeverhältnisse den bekannten Congress einzuberufen, auf welchem nothwendiger Weise auch die Angelegenheit der Rabbinerbildungsanstalt wieder zur Sprache kommen musste.

Die Mehrheit des Congresses, dankbar gedenkend der a. h. Entschliessung, mit welcher die Frage bereits grundsätzlich entschieden war, stimmte für die Rabbinerschule und beschloss, dass dieselbe, als Lehrstätte für jüdisch-theologische Wissenschaft, strenge auf dem Boden der mosaisch-rabbinischen Lehre stehen, dem Studium des Talmud und der rituellen Codices ganz besonders Rechnung tragen, zugleich aber auch den Anforderungen des heutigen Standes der Wissenschaften vollkommen entsprechen sollte.

Die Minderheit, zu welcher, was nicht zu verschweigen ist, gleichfalls eine bedeutende Anzahl von Congress-Mitgliedern gehörte, erklärte sich grundsätzlich gegen die Errichtung einer solchen Anstalt; und hat dieser Widerspruch der Meinungen nicht wenig zu der bedauerlichen Spaltung unter der Judenschaft in Ungarn beigetragen.

Rabbiner Dr. Hildesheimer, der Vertreter des Minoritätsvolums, hielt den Kongress nicht für berechtigt zur Bildung von Anstalten, die möglicherweise zur Hebung des Judenthums, möglicherweise aber nicht zur Hebung des praktisch-jüdisch-religiösen Lebens dienen können und bezeichnete die beantragte Rabbinerschule als ein Experiment, das schon früher hin und wieder gemacht, aber nie in vollkommen befriedigendem Masse gelungen sei, vergessend oder besser verschweigend, dass das

¹⁾ 15389. 17577. 1873. (Ung. Minist.-Akten.)

²⁾ Gesetzartikel XVII. 1567. [olv. 1867].

Rabbinerseminar in Padua bereits seit 50 Jahren besteht, jenes in Breslau, welches häufig auch von ungarischen Jünglingen besucht, soeben seinen zwanzigjährigen Stiftungstag feierte, somit denn doch schon die Probe lebensfähiger Wirksamkeit angelegt haben dürfte.

Jetzt theiligt sich derselbe Dr. Hildesheimer in hervorragender Stelle selbst an einem solchen Experiment, indem er die Leitung eines noch im Laufe dieses Jahres in Berlin zu eröffnenden Rabbinerseminars für das orthodoxe Judenthum übernommen hat, welches sich von dem ungarischen Rabbinerinstitute wesentlich nur dadurch unterscheiden wird, dass jenes blos die theologischen Fächer, nicht aber auch die Gymnasialstudien in seinen Lehrplan aufnimmt.¹⁾

Nebenbei bemerkt, wird der Sulchan-Aruch, auf welchem man hier bei uns ein gar so grosses Gewicht legt, unter den Lehrgegenständen des Berliner Seminars auch nicht besonders, sondern nur im Allgemeinen der Talmud und die Ritualcodices erwähnt, also ganz so, wie es auch der ungarisch-jüdische Kongress beschlossen hat.

Die Gegensätze, welche das Judenthum nicht blos in Ungarn, sondern seit dem epochemachenden Auftreten Moses Mendelssohn's und seiner Schule auch in Deutschland trennen, indem ein Theil dem mächtigen Drange der allgemeinen Kultur-entwicklung folgend, den Ideen des Fortschrittes und des engeren Anschlusses an das gesellschaftliche Leben der Völker huldigt, ohne dem Glauben der Väter untreu zu werden, der andere in jeder Neuerung, sei es auch nur an altererbten Gebräuchen, eine den Untergang drohende Gefährdung der Religion erblickt, ohne aber selbst alle Vorschriften des Ritualwesens, weil mit den heutigen Zuständen des Staats- und Volkslebens unvereinbar, halten zu können, lassen sich nicht versöhnen, so wenig als Bewegung und Stillstand sich vereinigen

¹⁾ Ankündigung des jüdischen Centralkomités in Berlin, dass „das Rabbinerseminar für das orthodoxe Judenthum“ am 22. Oktober, 1874 ins Leben treten wird: „das thätige, opferfrühdige Zusammenwirken der hervorragenden Männer zunächst der deutschen aber zum grossen Theil auch der ausserdeutschen Judenheit zur Errichtung dieser Anstalt ist der sicherste Prüfstein für die allgemeine Erkenntniss dieses unabweislichen Bedürfnisse“.

lässt. Es ist ein Kampf, der, weil er auf religiösen Anschauungen und Überzeugungen beruht, nur mit geistigen Mitteln geführt, nicht durch den Sieg der einen und die Unterdrückung der anderen Partei beendigt werden kann. Jedes zwangsweise Eingreifen würde des Übel nur ärger machen.

Dies und nichts Anderes haben auch die bekannten Beschlüsse des Abgeordnetenhauses vom 18. März 1870 und vom 31. März 1871 bezweckt, indem sie den Bekennern des mosaischen Glaubens die freie Bewegung auf dem Gebiete ihres religiösen Gemeindelebens gewährten und sicherten.¹⁾

Wenn daher demgemäss als Grundsatz feststeht, dass, wie bisher, auch künftighin jede jüdische Kultusgemeinde ungeschmälert das Recht behält, sich ihren Rabbiner und die Lehrer für die Talmud-Thora-Schulen frei zu wählen, ohne an Kandidaten aus dem Rabbiner-Institute gebunden zu sein, darf andererseits aus demselben Grunde der vollen Gewissens- und Religions-Freiheit auch den zahlreichen, nach Fortschritt in der Kultur strebenden Gemeinden die sehnlichst begehrte Wohlthat einer gut eingerichteten, auf dem Boden der allen Israeliten gemeinsamen, mosaisch-rabbinischen Lehre, zugleich aber auch auf der Höhe der wissenschaftlichen Forschung stehenden Bildungs-Anstalt für ihre Rabbiner- und Religionslehrer blos darum, weil eine Gegenpartei widerstrebt, nicht länger versagt bleiben.²⁾

Dies waren die leitende Gesichtspunkte, welche den gegenwärtigen Minister für Kultus und Unterricht bestimmt haben, endlich den letzten Schritt in der schon so lange verhandelten Angelegenheit der Errichtung einer ungarischen Rabbinerbildungsanstalt zu thun, wozu Se. Majestät mit a. h. Entschliessung vom 6. Mai 1873 auch die Genehmigung endgiltig zu erteilen geruhte.

Budapest. Dr. Blau Lajos.

¹⁾ Képviselőház 1869/71, jegyzőkönyve. III. kötet, 3525. sz.

²⁾ A. u. Vortrag des Ministers Tréfort dd. 29. April 1873, Z. 7559.

Rabbiképzők.

A világ összes rabbiképzői között egy sem dicsekedhetik olyan szilárd alapon nyugvó s minden irányú fejlődést biztosító szervezettel, mint a budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet. Nemcsak államilag elismert, nemcsak az államérdekből kormányhatósági ellenőrzés alá vont felekezeti intézmény az, hanem valóságos Országos intézet, állami alkotás, melynek összes anyagi és szellemi élete minden szála a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter kezében fut össze. Ez a bölcsen megalkotott szervezet adja meg intézetünknek, mint állami főiskolának, a külső tekintély sulyát, a tanulmányrend fennállásának biztosítékát s az üdvös fejlődés lehetőségét.

A hazai zsidóság helyzetének történeti kialakulásából adódott ezen szerencsés körülmény, melyet leginkább akkor tudunk kellően méltányolni, ha szemügyre vesszük s a miénkkel egybevetjük a világ többi rabbiképzőinek kezeltetését, fenntartó és irányító szervezetét. Természetes, hogy itt csak oly rabbiképzőkről eshetik szó, melyek mint modern értelemben vett szemináriumok a kor színvonalán álló rabbiképzés célját követik s tanulmányaik rendjéből még a szorosan vett theologiai diszciplínákban sem törlik a tudományos kutatás módszerét. Mert elvégre rabbiképző minden jesiva is, ahol a források mélyéig ható valástörvényi kutatás képezi az egyoldalú ismeretszerzés egész épületét, holott a mi intézetünkkel egybevető kapcsolatban csak azon rabbiképzők jöhetnek szóba, melyek — habár magán, vagy társulati jellegűek is, — nem zárkóznak el a korszerű rabbiképzésnek az általános művelődésben gyökerező követelményeitől, sőt alapításuk alkalmával kifejezett cél gyanánt tűzték ki azt, hogy országuk zsidó községei számára a műveltség és tudományosság összes fegyvereivel felruházott rabbikat neveljenek.

Az időrendet véve tekintetbe, legelőször a francia rabbiképzőről kell szólnunk. Metzben Schwartz Ábrahám és neje Agathe jesivát alapított, melynek fentartási alapját a metzi hitközség kezelte: midőn a napoleoni hitközségi szervezet életbe lépett, az alapok kezelése s az intézmények felügyelete a kerületi konzisztóriumokra hárult s így ezen jesiva a hitközség hatásköréből a Metz-kerületi konzisztórium kezelésébe jutott, mely 1819-ben Talmud Thóra iskola nevet adott a jesivának és a kebeléből kiküldött öt tagú bizottság által igazgattatta. 1829-ben a Párisban székelő országos központi konzisztórium vette ezen Talmud Thóra iskolát közvetlen felügyelete alá s kimondta, hogy központi rabbiiskolájává akarja fejleszteni. Ezen határozattal az iskola az első láncszemet kapta azon kapcsolathoz, mely utóbb oly szorosan fűzte az államhoz. Csakugyan már 1831-ben Lajos Fülöp 8000 frankot engedélyezett az iskola támogatására, kimondván egyszersmind a hallgatóknak felmentését a tényleges katonai szolgálat alól, 1859-ben Eugénia császárné írta alá — III. Napoleon távollétében — a dekretumot, mely az iskolát Metzből Párisba helyezi át, annak *Seminaire Israélite de France* nevet ad és fenntartására 22000 franknyi állami dotációt engedélyez. A Párisba áttelepített iskolát a francia közoktatásügyi miniszter már 1860-ban átszervezi, főfelügyelettel a francia központi konzisztóriumot, a vezetéssel a párisi konzisztóriumot s igazgatásával a francia országos főrabbi elnöksége és a párisi főrabbi alnöksége alatt működő nyolcz tagú, még pedig a központi konziszt. 2, s a párisi konziszt. 6 laikus tagjából álló bizottságot bízván meg. Az intézet fenntartási költségeit, mely pl. 1884-ben a 32000 franknyi állami segély mellett 80000 frankra rugott, a központi konzisztórium az egész ország zsidó hitközségeire vetette ki arányos adó alapján. Másfél évlizede immár, hogy Franciaországban az állam és egyház teljes elkülönödése maga után vonta a párisi rabbiképző teljes függetlenítését az államtól, de ezzel egyszersmind teljesen a francia zsidóság terhére esését. Valójában állami intézet sohasem volt, nagyrésztben mindig a francia zsidóság viselte a fenntartás terhét, de nagy tekintély dicsfényét sugározta az

intézetre a szoros felügyelet és meleg érdeklődés, melyel a multban viseltetett az állam az egyházak és intézményeik iránt. Ez a tekintély nagy csorbát szenvedett az állam és egyház különválása óta, és felő, hogy alapok hiányában, tisztán csak a községek adózási rendszerére támaszkodó intézmény előbb-utóbb meg fog rendülni. Tanulmányi rendjének szervezetéről nem óhajtok itéletet mondani, csak mint jellemző jelenséget akarom kiemelni, hogy az intézet vezetősége, a rabbipályára készülők hiányos előképzettségének leküzdésére már 1852-ben kénytelen volt előkészítő tanfolyamot szervezni, mely héber elemi ismereteket nyújt a theologiai továbbképzésre. Egyébiránt a zsidó tudomány diszeit: Lazare *Isidort*, Zadoc *Kahnt*, Izsák *Trénelt*, Hartwig *Derenbourg*ot, Joseph *Halevyt* sorolhatta nagy mesterei közé.

Meglepően érdekes, mert a sajátos angol különleges viszonyokból fakadó jelenség tárul elénk a londoni *Jew's College* szemléleténél. Anglia már a mult század közepén nemcsak rabbikat nem tudott nevelni s kénytelen volt csekély szükségletét külföldről fedezni, de már rendkívüli hiányt szenvedett előimádkozókban, Thóra-felolvasókban, metszőkben, héberül tudó tanítóknak is, valamint a vallás megismertetését nyújtó hitoktatásban. Ezen az állapoton akart a nemes zsidólélektől áthatott nagy philanthrop Sir Montefiore Mózes segíteni, ki 1852-ben bőkezű adományal állt egy mozgalom élére, mely iskolaalapítás célját tűzte ki, hogy abban hitközségi tisztviselőket, Thóraolvasókat, tanítókat képezzenek és 1856-ban nyílt meg egy zsidó elemi iskolával kapcsolatos Beth Ha-Midrás. Ezen kettős iskolát Montefiore alapítványa kamataiból s egyesek önként felajánlott évi járulékaiból tartották fenn, igazgatását pedig a londoni főrabbi elnöksége alatt működő igazgatótanács intézte, melynek tagjai a fizető tagok közgyűlése évenként választja. 1880-ban megszűnt az iskola, s helyébe előkészítő tanfolyam lépett olyanok részére, kik a rabbi pályára akarnak készülni, hogy ezen tanfolyamon kellő előismereteket szerezzenek a magasabb theologiai kiképzéshez és hogy világi tudományokkal is foglalkozva az egyetemre való felvételen részesülhessenek. A theolo-

gia elvégzése után vizsgát tesz a jelölt, de képesítő oklevelet, Hattarát nem az iskolától, a tanárkartól kap, hanem a londoni főrabbitól. Ez a különös intézkedés nagy hullámokat korbácsol fel a londoni zsidó közvéleményben s a külföldi felekezeti irodalomban, mely harcot a főrabbi önkényeskedése ellen Gollancz Izrael tanár indította meg s mely harc csak 1903-ban dőlt el oly módon, hogy az iskola ad rabbidiplomát, a londoni főrabbi pedig Hattarát, de a kettő csak együttesen érvényes. Van tehát az angol zsidóságnak magánosok hozzájárulása által fenntartott iskolája, mely minden rangú és rendű hitközségi tisztviselő kiképzése mellett alkalmat ad olyanok tanulmányainak elvégzésére is, kik rabbi pályán óhajtanak működni. A rabbi pályára készülők tanulmányi rendjének színvonala emelése az iskola jelenlegi igazgatójának, a pesti iskolát végzett Dr. Büchler Adolfnak köszönhető.

Az ujkori rabbiképzők mintaképe a boroszlói *Jüdisch Theologisches Seminar Fränckel'scher Stiftung*, melyet Fränckel Jónás keresk. tanácsos végrendeletileg alapított s mely 1854-ben nyílt meg. Fränckel, ki a boroszlói hitközség elnöke volt és rabbijához, Geiger Ábrahámhoz a legmélyebb tisztelet fűzte, bizonyára Geigertől kapta az alapítás eszméjét. Százezer tallért, megfelelő épületet és könyvtárt hagyományozott e célra, melynek keresztülvitelét három tagú kuratóriumra bízta. A végrendelet ezen három tagú végrehajtóbizottsága sok szakferfiú meghallgatása és nagy körültekintés után szerencsés választással Frankel Zakariást hívta meg az alapítandó iskola első igazgatójának és szervezőjének. Kezdetben három foka volt az intézetnek: 1) a theologiai, melybe érettségizett ifjak léptek s melynek hallgatói egyszersmind az egyetemre jártak; 2) előkészítő fok, mely a héber tárgyakon kívül a gymnázium 7.-8. osztályainak anyagát is tanította; 3) tanítóképző; utóbbi, melyet eleinte számosan látogattak, már 1867-ben megszűnt, az előkészítő fok pedig 1887-ben oszlattatott fel. Azóta csak érettségi bizonyítvánnyal s megfelelő felvételi vizsga alapján vétetnek fel a hallgatók, kiknek tanulmányi ideje nincs határhoz kötve s addig nem bocsátatnak szigorlathoz, míg annak esetleges megállására

magá a tanári kar nem tartja eléggé képzeteknek. Frankel után még csak Lazarus Leyser volt igazgató, kinek halálával 1879-ben megváltozott az intézet szervezete, változó sorrendben évről évre más a tanári kar elnöke, ki az intézet adminisztrációját vezeti, de a talmud és vallástörvény tanára Seminarrabbiner czimen vezetője és felügyelője az intézet vallásos szellemének. Az intézet, melynek alapítása óta irányadó elve volt az elméleti szabad kutatás mellett a hagyomány szigorú követése a vallásgyakorlatban, a jelenkor zsidó tudományának megalapítóit: *Frankelen* kívül *Graetzet*, *Joelt*, *Bernays*t, *Freudenthal*t, *Rosint*, *Levy* Israel't, *Brannt* és *Horovitz*ot tudhatta mestereinek s a világ legnevesebb rabbijait mondhatta tanítványainak, kiknek sorából került ki a pesti iskola két büszkesége is: Bacher Vilmos és Kaufmann Dávid.

Geiger Ábrahám adta meg az eszmét a boroszlói szeminárium alapításához, de az intézmény nem az ő szellemében épült fel. Geigernek tulajdonképen nem rabbiképző iskola megalapítása volt az eszméje, hanem olyan független iskola szervezése, mely a zsidó tudomány szabad kutatásának és terjesztésének székhelye legyen. Ilyen főiskola megalapításáért agítalt és Philipson Lajossal szövetségbe a német zsidóság legszélesebb köreiből igyekezett propagandát csinálni, míg végre alapítványokkal és rendes évi hozzájárulással sikerült megalkotni az intézményt, mely Berlinben 1870-ben nyílt meg *Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums* néven. Hallgatója lehetett zsidó és keresztény egyaránt, mindenki, aki a zsidó tudomány iránt érdeklődéssel viseltetett, de az előadások, miket már az első tanárok: *Geiger*, *Cassel*, *Levy* és *Steinthal* tanárok tartottak, úgy voltak szervezve, hogy rendszeres tudást és képesítést nyújtottak azoknak, kik rabbi pályára készülnek. A főiskola, melyet alapítványokon kívül egyelet tart fenn és egy kilencztagú kuratórium vezet anyagi ügyeiben, 1883-ban kénytelen volt nevet változtatni, mivelhogy a porosz kormány eltiltotta a Hochschule név viselésétől, mely név esetleg azt a tévedést idézhethné fel, mintha az államnak valami köze volna az iskolához. Attól fogva csak *Lehranstalt* f. d. W. d. J. nevet viseli, de előadásait nemcsak rab-

bi pályára készülőknek, hanem mai napig is minden a zsidó tudomány iránt érdeklődőnek tartja. Különösen áll ez a jelenben a nagynevű bölcseész Cohen Herman előadásairól. Ezen iskolának volt egyik legkiválóbb tanára a pesti iskolából kikerült *Dr. Schreiner* Márton.

Geiger iskolája már alapítása elvében rejtette azt a szabadelvű irányzatot, mellyel a rabbiképzés nézőpontjából nem rokonszenvezhetett a német orthodoxia. A Lehranstalt keletkezését elősegítő propagandával egyidejűleg megmozdult a német orthodoxia is, melynek segítségére jött az a szerencsés véletlen, hogy 1869-ben, közvetlen a magyar zsidók kongresszusa után, a berlini orth. hitközség meghívta rabbijává *Dr. Hildesheimer* Izrael kismartoni rabbít, ki a meghívást avval a kikötéssel fogadta el, hogy jesivát tarthasson. Jesiváját csakhamar orth. rabbiképzővé szervezte át, mely hívatta legyen a modern tudományosság minden eszközével, de szigoruan hagyományos szellemű vallásgyakorlással nevelni rabbikat. Az anyagi eszközök előteremtésében páratlan buzgalmat fejtett ki, beutazta Németországot, bejárta a külföldet, alapítványokban és évi hozzájárulás kötelezettségben pedig bő aratással tért haza s 1873-ban megnyílt a szervező igazgató vezetésével és *Hoffmann* Dávid s *Berliner* Ábrahám tanárok közreműködésével Berlinben a *Rabbiner-Seminar für das orthodoxe Judentum*. Érdekes, hogy fennállása első évében két keresztény egyetemi tanár is tartott előadásokat: *Dieterici* arab nyelvet, *Wetzstein* pedig Palesztináról adott elő, de a következő évben a hirneves nyelvész *Barth* Jakab feleslegessé tette e tudósok közreműködését. Az intézet csak értelességet tett, vagy legalább egy év alatt leértésséget szándékozó ifjút vesz fel, ha középnéhez talmudhelyet meg tud érteni Rasi és Toszafottal; rendszerint négy évi tanulmány feljogosít képesítő vizsgára való jelentkezésre. Ki a felvételi vizsgát nem állja meg, az a két évig tartó előkészítő tanfolyamban vesz részt, melyből vizsga alapján juthatni fel a magasabb tanfolyamba. A szellemi vezetés az igazgató kezében van, de az anyagiakban való intézkedést egy az alapítók és évi díjasok köréből választott kuratórium végzi.

Csekély állami szubvenczió daczára is teljesen magányjellegű a bécsi rabbiképző, az *Israelitisch-Theologische Lehranstalt*, mely főleg a lengyel és galicziai országrészekbe bevándorló kultúra célzatára alapítottatott 1893-ban *Guttmann* Vilmos és *Dávid* kezdeményezésére s *Rothschild* Albert s *Königswarter* Hermann bárók nagyméretű támogatásával. Az alapokon kívül évi hozzájárulással segítyezi Bécs, Prága, Lemberg hitközsége, a morva központi zsidó közalap és egyesek adománya. Az anyagi vezetés 15 tagú Kuratorium kezében van, míg a szellemi ügyeket az iskola rektora, az alapítás óta lelkes odaadással működő *Dr. Schwarz* Adolf tanár, intézi. A kiváló tanári karnak, melynek a nagynevű orientalista *Müller* D. H. is tagja volt, egyik disze a pesti iskolát végzett *Dr. Krausz* Sámuel. Az intézet értelességi bizonyítvány alapján veszi fel hallgatóit, kiknek legtöbbje Ausztria keleti országrészeiből rekrutálódik s a theologiai diszciplínákon kívül, tekintettel Ausztria lakosságának nyelvi összetételére, külön előadások tartanak lengyel és cseh nyelv gyakorlásából, valamint a klaszszikus német nyelv tiszta olvasásáról és beszédéről.

Gyökereivel bár a legrégebbi ujkorba nyúlik vissza, de jelen fennállásában az európai rabbiképzők közt a legfiatalabb a florenczi *Collegio Rabbinico Italiano*. Midőn I. Ferenc osztrák császár uralma alá került a lombard-velencei királyság, az 1820-ban kiadott udvari kancelláriai rendelet, mely megkövetelte az egész monarchia minden zsidó hitközségétől a rabbik általános műveltségét, a rendelet kiterjesztetett az olasz országrészre is és öt városhoz, Velence, Pádua, Mantua, Rovigo és Verona hitközségei egyesültek, hogy megfelelő rabbik képzése céljából iskolát alapítsanak. A közös erővel életbe hívott intézet az *Institutio Rabbinico Lombardo-Veneto* 1829-ben nyílt meg Páduában s fennállt 1870-ig, mely idő alatt *Lelio della Torre* s főleg *S. D. Luzzatto* tanárok sok dicsőséget szereztek a zsidó tudománynak. Az iskola megszüntének hátrányait érezve, az olasz zsidóság nagy nekibuzdulással 1887-ben új életre hívta Rómában *Collegio Rabbinico* néven, ami inkább csak Talmud Thora-iskola volt s minthogy csakhamar az egész fenntartási költség a római zsidóság

nyakába szakadt, száználmasan tengődött, míg végre Dr. Margulies S. H. florenczi főrabbi rendkívüli fáradozásának s az olasz zsidók áldozatkészségének sikerült az intézetet Florenzbe áthelyezni 1899-ben, ahol Margulies erélyes és bölcs igazgatása alatt virulásnak indult. Az intézet két tanfolyamra oszlik: 1) scuola preparatoria és 2) maga a theologiai kiképzést nyújtó collegio. Az anyagi vezetést egy héttagú bizottság intézi.

Nevezetesek az amerikai rabbiképzők is. Az első Cincinnatiiban létesült, az ottani rabbi, a mag ar származású Dr. Wise által megindított és szívósan folytatott mozgalom eredménye gyanánt. Wise már 1854-ben kísérletezett egyesek áldozatkészségére támaszkodva ily célból egy Zion College Association létesítésével, de belátván, hogy nem egyeseket, hanem közösségeket kell mozgalomba hoznia, nagy fáradozással sikerült 1872-ben az Union of the American Hebrew Congregation-t létesítenie, mely megalapította az 1875-ben megnyílt első amerikai rabbiképzőt Cincinnatiiban *Hebrew Union College* néven. Fokozatosan fejlesztetett az intézet; megnyílt egy előkészítő osztállyal, mely négy évfolyamra növekedett s amely után következett a négy évre terjedő theologiai tanfolyam. 1896-ban szerveztek egy kiegészítő orientális tanfolyamot, olyanok részére, kik nem akarnak rabbi lenni, de keleti nyelvekkel s irodalmakkal óhajtanak foglalkozni; ezen szakosztályba, valamint az előkészítő tanfolyamba felvétetnek nők és nem zsidók is. Európai szemekkel nézve különösnek tarthatnók, hogy az intézet állami jogosultsággal egyetemi formában graduál; az előkészítő négy év után bachelor of Hebrew Letters fokot ad; a theologia végeztével rabbidiplómát, vagy aki nem akar rabbi lenni, bachelor of divinity fokot, de joga van a legfelső foknak, a Doctor of divinity czimnek adására is. Anyagi ügyeit a közösségegyesület közgyűlése által választott 24 tagú bizottság intézi.

A cincinnatii iskola, melynek mintaképe a berlini Lehranstalt, reformirányzatú s így már létesülése óta sokoldalú óhaj nyilatkozott meg egy tradícionális alapon álló iskola iránt. Dr. Sabbato Morais philadelphiai rabbi nagy fáradozással egyesületet hozott létre, The Jewish Seminary Asso-

ciation-t, mely Morais igazgatása és a magyar Dr. Kohut Sándor tanári közreműködése alatt megnyitotta 1886-ban New-Yorkban a *Jewish Theological Seminary of America-t*. Morais és Kohut halála után 1897-ben válságba jutott az iskola, de a nagy emberbarát Jakob H. Schiff meleg érdeklődésével reorganizáltatott s félmillió dollár alaptőkével 1902-ben megnyílt az új intézet a Schiff által ajándékozott palotájában. Még a megnyitás előtt New-York állam rendelettel ismerte el az intézetet „a zsidó vallás fenntartása, a zsidó irodalom művelése, a bibliai és archeológiai kutatások elősegítése, zsidó tudományosság előmozdítása, könyvtár létesítése, zsidó papok és tanítók nevelése céljából” s felhatalmazza az intézetet „Rabbi, Hazan, Master and Doctor of Hebrew Literatur és Doctor of Divinity” czimek adására, valamint képesítő okmány kiszolgáltatására zsidó iskolákban való tanítás céljából. A rabbiképző tanfolyam négy évre terjed s hallgatói legnagyobb részét már belépés előtt végeztek középiskolát, sőt egyetemet. Az intézet szellemi ügyeit az igazgató vezeti; ujjászervezése után első igazgatója a mult évben elhalt kiváló Geniza-kutató *Schechter* Salamon volt. Az anyagi vezetést az alapítók által meghívott igazgatóválasztmány intézi.

Vizsgálódó pillantást vetve az összes rabbiképző intézetek keletkezésére, fennállási módjaira, szervezetére és tanulmányi föltételeire, a magyar zsidóság hálás szívvel áldhatja a Gondviselést azért a sok előrelátó bölcsességért, mellyel 40 évvel ezelőtt felekezetünk vezetői úgy rakhatták le a kialakult történeti helyzet talaján a mi rabbiképzőnk alapjait, hogy örömmel teli önérzettel tekinthetünk a jövő fejlődés elé. Még nem képezi kiegészítő részét az egyetemi fakultásoknak és — mint Amerikában — nem adhat egyetemi grádust, de a szoros kapcsolat, mely minden anyagi és szellemi ügyeiben az államhoz fűzi, biztosítja minden időkre az állami főiskola jellegéből folyó tekintélyt. Az állam kezeli az alapot, mely bár zsidók vagyónából került össze, de a fejlődő intézet fenntartásához nem nyújt elegendő fedezetet az alap, nagy államsegélyre

is szüksége van, melyet az intézet munkásságát méltányló szeretettel engedélyez a kormányhatóság. Felekezeti szakiskolánál természetesen nem gyakorolhatja a kormány a közvetlen felügyeletet és ellenőrzést, ami a 24 tagú vezérő-bizottság feladatát képezi. E bizottság tagjait a kultuszminiszter nevezi ki, felerészben rendszerint a hazai rabbik köréből, kik szakismereteiknél fogva a tanulmányi rend felügyeletével végeznek üdvös szolgálatot. A tanulmányi és vizsgarend, valamint az egyetemi végzettség követelménye biztosítja a növendékek törekvő szorgalmát és az intézetnek minden más testvérintézet fölé emelkedő színvonalát.

Ujpest.

Dr. Venetianer Lajos.

A rabbiképző-intézet első tanítványai.

... Emlékezem. Lelkem szárnyait bontja és visszahúzza a teológiai működésének első évébe. Ellentétes érzelmek áradata hömpölygött az intézet körül: itt az öröm, a boldogság, a rajongás, ott a bosszúság, a harag, a rosszakarát; itt a maradéktalan bizalom, ott a hitetlen kétség. A harcnak, mely a nagy alkotás megszületése körül hullámzott, még nem ültek el végképen a viharai: dörgések hallatszottak, villámlások látszottak még sűrű egymásutánban — de a zsidó alma mater palotája már ott vörösölt, nyulánk alakjával, előkelő magányban, messze területen egyedül, égbetörő magasságával. Akkoriban legalább még úgy festett; a kíváncsi szemre így hatott még. Fényes remények, forró óhajok váltak valóra vele; legjobbjaink évtizedes fáradalma és nemes verítéke gazdag jutalmát üdvözölte a csendes, komoly épületben. A zsidó tudomány és a zsidó ékesszólás, a magyar honszerelem és a tisztult vallásosság büszke fellegetője, kiapadhatatlan forrását rejtették benne, minőre az ősi hitében gyökerező, de a korral haladni akaró, hazai Izráelnek oly égető szüksége volt.

Hogy ez ábrándok megtestesülése mindenekelőtt a mesterektől függ, kiknek kezébe az új rabbikarnak, a hivatásos papjainak tanítása és kiképzése le lesz téve, azt mindenki természetesnek találta. Nagy tudás, önzetlen lelkesedés, egyensúlyozott jellem és áhitatos szív — ezeknek a vonásoknak kellett azért lebegniük azok előtt a férfiak előtt, kiknek föladata volt a tanítók kiszemelése és megválogatása. De bölcsen és ritka szerencsével oldották is meg e föladatukat; mert a leghivatottabb erőkből állították össze a tanári testületet — egy valóságos szellemi fiastyúk-csillagzatot. Olyant, mely tündöklő fényt árasztott az iskolára és mintaszerűvé, szinte pártjátíróvá emelte azt.

De nemcsak a tanárok egyénisége döntő valamely iskola jóhírére, hanem a tanulók is járulnak hozzá némileg annak megalapozásához. Pláne, ha egy új intézmény és intézet sorsa forog szóban. A legkészebb művész is csak akkor fog sikeresen és eredménnyel alkotni, ha a megfelelő anyaggal rendelkezik. És a rabbiképző történeti hű képének és az igazságnak megállapításához tartozik annak a ténynek fölemlítése, hogy jó tanulmányanyag jegyében indult meg a magvető munka.

A felső tanfolyamon, melyen az első évfolyam nyílt meg, öten jelentkeztek. Négyen közülük elmaradtak az évek során, mert vagy más pályát választottak, vagy egyébütt szereztek rabbioklevelet. Csak egy végzett rendszeresen az intézeten.) Érettségét tett deák volt, ki teológiai tanulmányait részben magánuton szerezte, részben a pesti izraelita hitközség Talmud-Tóra-iskolájában, ahol nem kisebb emberek tanítottak, mint *Brill Sámuel Löw*, rabbinátusi elnök (: talmudot:), *Deutsch Henrik*, a zsidó tanítóképző igazgatója (: szintén talmudot, még pedig magyar nyelven és vallásbölcsezetet:), *Dr. Kayserling M.* és *Dr. Kohn Sámuel rabbik* (: zsidó történetet ill. bibliát és exegezist:). Brill ezenkívül lakásán hetenként háromszor kétórás privatisszimumot tartott talmudból, maga köré gyűjtve tanítványait. Képzhető, hogy olyan mesterek keze alól kikerült fiatal emberek megütötték a nértéket, melyet a szemináriumba való fölvétel követelt.

Az alsó tanfolyamba, melynek 1. és 2. osztálya nyílt meg, 19-én illetve 5-én léptek be. Ezek közül is sokan hagyták el az intézetet hosszabb rövidebb idő után, más pályán érvényesülve, mit pl. Weinstein (a későbbi Szabolcsi) Miksa, az Egyenlőség elhunyt szerkesztője. Ezuttal csak a megmaradottokról** és a papi pályához ragaszkodók-

*) Neumann Ede, jelenleg nagykanizsai főrabbi.

** Név szerint: Bárány József, néhai kecskeméti főrabbi; Fischer Gyula, pesti rabbi; Feldmann József, ceglédi főrabbi; Herczog Manó, kaposvári főrabbi; Kohn Armin, néhai szigetvári főrabbi; Pinkusfeld (Partos) Samuel, dunaföldvári főrabbi; Rosenstein Mór, nagyikikindai főrabbi; Schwarz Miksa, néhai egri főrabbi és Steiner Jakab, székesfehérvári főrabbi.

ról szólva, felkészültségük teljesen megfelelt a szabályzat által kívánt követelményeknek; sőt még is haladta azokat. Többen a tanulók közül a jesivából kerültek ki, a biblia és a talmud alapos tudásával, de még világi műveltséggel is úgy, hogy könnyű szerrel teheték le az intézeten a fölvételi vizsgát. Kettő, ki az V. gimnáziumi osztály jeles bizonyítványával jött, hasonlóan hű jártasságot hozott magával a zsidó diszciplínák terén. Mert ők is élvezték a Talmud-Tóra-iskolában a fent említett mesterek oktatását és Brill magántanítását.

Szerényen lehetett mindezekkel folytatni a munkát. A pedagógia legfőbb és legnehezebb problémáját: az egyéni tanítást ideálisan lehetett velük megoldani. Minden tanárnak volt alkalmja széles alapon fektetni és mélyebben kezelni előadandó tárgyát, mint akármely más gimnáziumban.

Már az első évben oly eredményeket mutattak fel a tanulók, hogy kérelmükre a tanári kar kieszközölte az oktatásügyi kormánynál az eredetileg 6 alsó és 4 felső évfolyamra megállapított szervezetnek 5-5 évfolyamra való átváltoztatását, miáltal a gimnazisták közelebb jutottak egy évvel a maturához és az egyetemhez. Ez az utóbbi szervezet azóta is fennáll és bevált.

A tanulók át voltak hatva attól a tudattól, hogy az iskola jóhíre és elismerése szoros kapcsolatban áll vallás-erkölcsei magatartásukkal és az ismeretekben való haladásukkal. A legéberebb figyelem Argus-szeméi kísérték őket minden oldalról; különösen arról az oldalról, mely az intézettel szemben ellenséges álláspontot foglalt el és a kákn is szereti fölfedezni a csomót. Ez a tudat és ez a tapasztalat fölébresztette és mindinkább fokozta felelősség-érzésüket és kötelességüket, mit a tanárok is állandóan megszilárdítottak bennük. Nem volt senki, aki jogos és megokolt kifogást tehetett. A mi pedig a tanulásban tanusított haladásukat illeti, annak jellemzésére hadd örökítsek meg egy epizódot. Megtartották az első maturát. Nem csekély izgalom előzte azt meg és huzódott rajta végig. Most fog kiderülni a kertészek ápolása és hozzáértése, a csemeték fogékonysága és fejlődőképessége. *Dr. Lut-*

ter Nándor volt az érettségi vizsgáló biztosa. Katholikus pap, kiváló tudós, szigorú tanférfiú. Nagyon komolyan, nagyon behatóan vezette megbízását. De ment minden, hiba és fennakadás nélkül. A vizsgák végén beszédet intézett a tanárokhoz és a tanulókhoz s azt mondotta, hogy „hosszú praxisában — ezt örömmel jelenti ki — még ilyen maturának nem volt a tanuja és hogy az intézet büszke lehet eddigi eredményére.”

Jól kezdte, jól folytatta alma materünk és megelégedéssel tekinthet elért eredményeire 4 évtized után. Lenyúljon át az ötödikbe, vadul dúló háború förgőtegenek ellenére, bátor, erőteljes, magas iveléssel és pihenjen rajta, tanítókon és tanítványokon egyaránt, a jövőben is láthatón Isten áldása.

Budapest.

Dr. Fischer Gyula.

A mi homiletikánk.

Isten ígését hirdetni a rabbinak leggyönyörűbb földadata. Van istennek ígéje, tehát hirdetni kell. Ne legyen az íge elszigetelt tudományos körök kizárólagos birtoka, hanem legyen az közkinccs, legyen az embereké, legyen az hatóvá téve, hirdetve, magyarázva, legyen az alkotó, az életet irányító, fejlesztő eszme, hitnek és erkölcsnek éltető forrása, mely nem a maga vermében szikkad el. Ha van nekünk bibliánk, tele hatalmas gondolatokkal, főnséges erkölcsi irányzattal, csodás szép tartalommal, történetnézéssel, törvényalkotással, emberlátással és világszemlélettel, nevelő erővel, megmentő és gyógyító hatalommal: ne legyen az sok pecséttel lezárt könyv, melyről azt kell mondani; nem tudom mi van benne, mert le van pecséttel zárva. Ha van a zsidóknak egy a maga nemében páratlan könyve, melyben az égi kinyilatkoztatás a zsidóság nemzeti lelkével találkozik és nemzeti erőkkel dúsan, egyetemesen örök emberivé válik, ha van a zsidóságnak az isteni szentséget és az ő lelküket együtt tükrözőtető könyve, nem-e kell akkor minden szellemi erőnek összefogásával, azt ami benne van, hirdetni, magyarázni, tanítani? — Ha van nekünk gyöngyszemű midrásunk, meglepően mély kincses bányákkal a zsidó néplélek ama második talajrétegében, mely mint szóbeli tan és hagyományos irodalom a belső örök tüzet takaró bibliai alaprétégre borul, ha van nekünk bölcséleti és költői irodalmunk, mely a nagy istengondolat és a fényes ethikai igazságok megértéséről tanuskodik és melyben a legszentségesebb ideálok kultusza uralkodik: úgy talán nem szerénytelenség azt mondani, hogy ami bennük mintegy elrejtve szendereg, föltárni és hirdetni kell. A hagyományos irodalom is, amikor a és nyelvek és nemzetek különböző hivatásokra való rátermettségéről elmélkedik, kiemeli a héber nyelv arravalóságát.

gát, hogy az ígét hirdesse; a héber nyelv pedig abban a mondásban a néplelek metonymiája. A rabbi tehát, ha van valami köze a zsidó valláshoz és a zsidó néplelekhez, hivatva legyen a vallás tanítására, az ígének élő szóval hirdetésére; hivatva kiváltképen az által, hogy képessége is van rá. Amiben minden összefűt, amiben találkozik a bibliai tudás, a zsidó történet és a világtörténet ismerete, a hagyományos irodalom bölcsesége, a filozófiai és irodalmi műveltség, az élettapasztalat és egyéni az érzület, a meggyőződés, a jellem és a tehetség s egygyé lesz a szellemi kvalitások és a studiumok eredője: nem más, mint az íge hirdetése.

Egy jeles német író a háboru hangulatai között írott könyvében szemébe vágja az ellenséges közvéleménynek, hogy mi mindent adott a német kultúra a világnak. Mi adtuk a világnak — úgymond — a *bibliafordítást*, a kategorikus imperatívust, a szocialis eszmét, a spectralanalízist, a Röntgensugarat stb. És megint visszatér, mi adtuk a világnak Luther bibliafordítását! Nos hát bibliafordítások voltak azelőtt is, arameus, szír, görög, aethióp, kopt, latin, gót, arab stb.; de biblia, eredeti alkotás, az Istenben való világszemlélet és az intransigens ethikai vezérelv kategorikus imperatívusának örök könyve csak egy van — és az a mienk. És ha van nekünk ilyen bibliánk, kell, hogy legyen annak hirdetője.

Ezen vitán fölül álló elv alapján a rabbiképző intézetek tanteve és tanmenete nemcsak arra irányulhat, hogy tudós férfiakat és a theologiai studiumok forrásaiban jártas adeptusokat neveljünk, hanem arra is, hogy rendületlen vallásos meggyőződéssel megáldott, hitben erős, tisztá jellemű, magas ideáloknak élő, a tömeg zajgó érdekharczainak fölébe helyezkedő, emelkedett életfölfogással bíró embereket is neveljünk, akik képesek az íge tartalmát a híveknek előélni és az íge tartalmát még a kételkedőknek is hódító erővel lelkébe ültetni.

Ha az összes studiumok menete erre a célra pontosul össze, akkor valóban elegendő az a csekély idő, melyet a homiletikai kiképzésre rendszerint és nálunk is fordítanak. De ebből is láthatjuk, mily nagy föladatok előtt vagyunk.

A visszatekintés ez ünnepi időszakán jól esik konstatálnom, hogy a mi országos rabbiképző intézetünk ezen a téren is betöltötte hivatását és szép gárdáját nevelte a szószéken helyüket megálló, a szent ígét méltósággal és behatoló erővel hirdető, ebben is hivatásuk magaslatán álló rabbiknak. Erre a tényre, melyet ez ünnepi szám hasábjain kétségtelenül mások is meg fognak állapítani, jól esik a meglegedés egy nemével rámutatni és visszatekinteni.

Hogy az élő szóval gyakorolt ígehirdetés nemcsak a mi időnkben lényeges alkotórésze a vallási életnek, hanem, hogy ez ősidőktől fogva korszakokon át így volt, tulajdonképpen fölösleges igazolni. Hiszen régi íge: „aki elfordítja füleit és nem hallgatja a tan ígeit, annak imádságais undorikeltő”. Zunz könyvének megállapításait kellene újból összefoglalnom, az agadisták, a darsánok, a maggidok történetét kellene újra előadnom annak illusztrálására, hogy az emelkedett tónusú istentiszteleti tanítás a zsidóság praerogatívái közé tartozik. E praerogatívához való jogát később tőle elvitatni ugyan megkísérelték, de nem lehetett, mert az *eredeti megalkotás* római jogi értelemben vett *originalis szerzőségével* és a kialakult eltagadhatatlan történelmi erejével biztosította magának annak birtokát. Isten ígéjét hirdetni! — Ez a zsidóság szellemi életének egyik dicsőséges oldala. Isten ígéjét hirdetni! — ez a három szó nemes öntudattal és lélekemelő büszkeséggel töltheti el a fiatal papot már pályája küszöbén, aki a zsidó tradíció láncsorához csatlakozik, mikor először lép fölavatása után a szószékre a gyülekezet elé. Tegye ezt a fiatal pap mindig büszke örömmel és hálával, hogy megadatott neki a jog és a képesség rá. Ne hagyja magát megtéveszteni; ne tekintse a hitszónoklatot közönséges dikciónak; így csak közönséges vagy egyoldalúságukban megcsontosodott és ítélre már képtelenné vált elmék ítélnének. A működő pap pedig ne a vakondok szűk sikátorából, hanem a szellemi élet sástávjából nézze a világot, az életet és annak értékeit. És legyen buzgó és hivatott hirdetője az ígének. Ha van hitszónoklat — és van, mert az zsidó intézmény és tradíció, — úgy legyen az tökéletes! Legyen a

szó, a tanítás: hatalom. Legyen a tanítás tökéletes, hibátlan művészi szempontból is, feleljen meg az az esztetikai igényeknek is. Buddháról beszélnek a régi legendák, hogy tanítványai megkérdezték, kell-e a hit tanításához és megerősítéséhez csoda, mire így felelt: csoda csak egy van és az a tanítás csodája. És valóban az a leggyönyörűbb csoda, hogy a mi lélekből van mondva, az lélekbe száll, de csak akkor, ha nincs semmi zavaró. A zsidóság ebben is megelőzte Buddhát; nálunk előbb volt meg a tanítás csodája és ez a csoda átalakítólag hatott az egész világon, de annak a megállapításában is előjártak őseink, hogy a szavak, melyek szívből kelnek, szívbe mennek. Mint zsidó ember csak azt kívánhatom, ha van hitszónoklat, legyen az a tanítás csodájának eszköze. Ne legyen a predikáció a holt pont az istentiszteletben. Ne törpüljön el a predikáció a modern istentisztelet fényes keretében, ne legyen a predikáció az unalom időbeli dominiuma és az istentiszteletnek legmeddőbb része, pusztán ildomosságból elviselni való teher a zsidó istentiszteleten. Nem ideálom az a pap, aki ötlöhatol és dadog a szószéken; nem ideálom az a pap, aki szinte közömbösnek látszik, oly száraz és unalmas; nem ideálom az a pap, aki bár különben kiváló lehet, gyöngé és gyámoltalan benyomást tesz a hívek gyülekezete előtt; nem ideálom az a pap, akinek nem bontakozik ki szellemi fölénye a szószéken; nem ideálom az a pap, aki nem tud érzést kelteni és lelkesíteni; nem ideálom az a pap, aki úgy áll ott, mintha fegyvereit le akarná rakni a székszis és a hitetlenség előtt; nem ideálom az a pap, aki középkori skolasztikával akarná megtölteni hallgatóinak modern fogalmakkal telített, de az örök igaznak vágyásától még nem egészen idegen lelkét, valamint nem ideálom az a pap, aki blőfre dolgozik, aki színészkedik, aki lapos és üres dolgokat mond, aki kevés tudással rendelkezik, aki megfélelkezik hit- és erkölcsbeli hivatásáról és olesó babérokra vágyik, aki primadonnáskodik vagy negélyes, szenvedő és önmagát fitogtató.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy az író meg a politikai szónok egészen más mint a hitszónok. Az író a meglévő emberi érzéseket követi, akár jók azok, akár rosszak;

a politikai szónoknak mindig csak egy témája van, az, amit ígér követőinek: több jogot, több boldogságot, több szabadságot; erre kell unosuntalan folyton visszatérnie. A politikai szónok valamit adni akar, vagy hozni akar hallgatóinak és azok tulajdonképen önmagukért lelkesednek, mikor érte föllángolnak. A vallási szónok, az isteni íge hirdetője nem hoz földi jót, nem ad, nem ígér, hanem követel; ő mutatja be az Ibsen által kigúnyolt ideális követelést — tehát szükséges elsősorban, hogy *amit követel*, az helyes és ahogyan követeli, a mód, a kivánt eredményeknek föltétele legyen. Ez megint indokoltá teszi a már bevezetőleg említett két alapvető követelést, hogy a hitszónok kiképzésben részesüljön és hogy a rabbikat nevelő tanítóházak egész studiumrendszere szem előtt tartsa a jövődöbeli hitszónokot, az isten ígéjének becsületes és hivatott hirdetőjét, fölszerelve őt *hasznos* tudással és kiképezve hozzáértését és természetadta alkalmatosságait.

A mi intézetünkön a Homiletika megalapítója, boldogult és áldott emlékü Kaufmann Dávid professzor volt. E sokoldalú fényes tehetségű csillogó férfiú, aki intézetünkön a görögöt és a német nyelvet tanította, a fölső tanfolyamban a zsidó történetet és a vallásfilozófiát adta elő, a tudományos akribia és kritika mellett, melyet a történelmi forrástanulmányokban és a bölcséleti fordításoknak az arab szövegekkel való bőséges egybevetésében hűségesen alkalmazott, minden írásában, melyek között a zsidó tudomány Standard workjai vannak, nagyon szerette a finomságot és a csiszoltságot, mintegy a gyémántkőszőrüs példáját tartva szem előtt szerette a drága anyagot kiélezni, — „in allen Fassetten leuchten lassen“ minden élben csillogtatni és megtudta őrizni tudományos munkálataiban is szellemének fényét és lendületét. Ez az élénk eszű és élénk tollú író, aki amellet, hogy kevésszámú megjelent klasszikus vonalú hitszónoklatában rhetori nemes mértéktartásra és előkelő tónusra törekedett, polemikus röpirataiban az erős szatírától a fanatikus buzgóságig tudott emelkedni és tudományos dolgozataiban is szinte az Eufüizmusra emlékeztető ragyogó irályt kedvelő fényes és színes stílista volt, ez a nagyolvasottságú, művészi érzékkel bíró, esztetikai és műtörténelmi

studiumokat fölülte kedvelő sokoldalú és tehetséges, mély érzésű, történelmi öntudatba melegült hitű zsidó, tudós és papi ember kiváló mértékben volt alkalmas arra, hogy az ifjúságot a hitszónoklat, a homiletika és a rethorika művészetébe bevezesse. El kell ismerni róla, hogy föladatait ez irányban is nagyon komolyan vette. A jelöltek által a gyakorlati órán vagy a templomban megtartandó beszédeket kéziratban előzetesen áttanulmányozta, saját észleleteit és bíráló megjegyzéseit név és kelet mellett külön füzetbe bevezette és megőrizte, ezen följegyzések segítségével az egyes szónokok haladását figyelemmel kísérte. Ezen füzetkék, melyekben sok érdekes észlelet, megjegyzés és találó jellemzés olvasható és melynek sárguló lapjain a szónokjelöltek generációi vonulnak föl egymásután, jelenleg birtokomban vannak. A beszéd megtartása után a bíráló követte; az elokvens mester írott jegyzeteinek szem előtt tartásával a hallott szónoklat bírálatába, sokszor nagyon szellemes bonczolásába fogott; gyakran használta a fájó gúnyt paedagógiai eszközül, hogy a kezdő szónokot mennél több megöndörel alkotó becsvágyra serkentse; behatóan vizsgálta a tartalom súlyát, a szerkesztés czéltudatosságát, a gondolatmenet logikai tisztaságát, a tanítás vallásethikai helyességét, a beosztás arányosságát, a textus helyes alkalmazását, a stylus művészi értékét; mindezt az előre bemutatott kézirat alapján; kiterjeszkedett azután az előadás, a hanghordozás, a szókiejtés, a testtartás, a gesztus, a szavalás, a hangulatfokozás hibáira a közvetlen benyomás friss hatása alatt. Szenvedélyesen küzdött mindig az izléstelenség és a trivialis ellen; nem szerette a közhelyeket, a sekélyességet és a laposságot. A hallgatóknak rendszerint nem adta meg a hozzászólás és bíráló jogát, csak nagyon kivételesen a legtehetségesebb szónokokkal szemben, mikor kíváncsi volt, hogy a versenytársak vetélkedési vágyából táplálkozó magasabb igényű kritika helyesen bírál-e ösztönösen kiélesedett látásával. Nem tartom fölöslegesnek megjegyezni, hogy a mai gyakorlat szerint a homiletikai órákon tartott minden beszédhez a hallgatók is hozzászólhatnak még pedig első helyen — és elmondhatják véleményüket, ami igen üdvösnek bizonyult, mert a kollegiális megbe-

szelés és bírálat jobban tisztázza és mélyebben vési be a helyes elveket még a bírálónak lelkebe is, másrészt pedig az előadott szónoklatok iránt a figyelmes érdeklődést intenzívebbé teszi. Ilyen eljárás mellett a tanár bírálatát fejezi be a gyakorlati órát és az oldja meg a fölvetett kérdéseket.

Különösen ki kell emelni néhai Kaufmann Dávid homiletikai fölfogásáról azt, hogy szigorúan tradicionális találat állt. Koncedálta ugyan az ő beosztása szerint úgynevezett tematikus beszédet, de nem szerette. Igényeinek és izlésének legjobban megfelelt a „textusosbeszéd” a jó régi „föfogadott” mintát követő „Textpredigt”. Az ő elméletében, melyet azonban összefüggően soha se adott elő, csak alkalmiszzerűen adagiókban és odavetett részletekben bírálati kapcsán, jelzett vagy sejtetett: a predikáció mintaképe az exordiumból vagy bevezetésből induló, a soros szent olvasmányból vett, két részre osztható bibliai vers alapján két arányos részben fölépített, lehetőleg az alapidézethez szellemes fordulatu magyarázatán alapuló és találó midrasidézetekkel élenkített és a két rész kifejtése után admonitívval záruló hitszónoklat volt. Ez a schéma elég egyszerű és kezdők beigazítására nagyon alkalmas. A bibliai versek gyakori parallelitikus strukturája is eléggé kedvez a két részre osztásnak, ennek az előszeretettel hangoztatott Kaufmann féle elvnek: „*die Predigt gehört zu den Bikolyledones*, mely szerint a predikáció a kétszikű növények osztályába tartozik, vagyis, hogy a beszédnek két részre osztása a szónoklat organikus természetében gyökerezik mint a magból kikelő két sziklevelke a növények számos fajtájánál természetszerűleg válik el egymástól. Igaz ugyan, hogy a régiek 3—4 sőt több részre is tagolták beszédeiket és az újabbak egy tárgyalási főrésszel is megelégszenek, de a jelzett váz mint normális schémia beválik és biztoságot ad a kezdőnek.

Ami ellen Kaufmann teljes vehemenciával küzdött, az a plagium volt. Önálló gondolkodásra akarta elsősorban nevelni az ifjúságot. Jól tudta, hogy nem mindenki lehet forrás, akiben fölbuzog gazdagsága rejtett és mély gondolatoknak és nagy érzések bősége és hogy nem mindenki van megáldva alkotó fantáziával, a belső alakítás combinatív

művészetével; azt se téveszthette szem elől, hogy a vallásos tanok maguk lényegileg adva vannak és azok helyébe a szerző originalitása újat és eredetit nem helyezhet, azt is jól tudhatta, hogy még aki forrás is az ő tehetségében, az is csak olyan mint a forrás a természetben, akies völgyben, mely vizeit nem önmagából nyeri, hanem a nagy őshavasok árjából, tehát a biblia, a prófétizmus, a szent irodalom magasságaiból, így az originalitásnak csak jogosultan redukált mértékét követelte és örült annak, ha „a gondolatok gondolatokat szülnék“ tételénél fogva az eszmék továbbhomlitását látta, de erkölcsi haraggal szállt szembe azzal a jelenséggel, mikor a gondolatban szegény tanácstalan ifju, mint ő mondta „szőröstől bőristül“ átvett vagy lefordított valamely ibolyaszerényen megjelent kész predikációt és azt mint sajátját harsogta el a katedrán. Szellemes bírálati ilyenkor különös éltre tettek szert és az egész hallgatóság, a „felső tanfolyam“ legottan fölfigyelt, mikor kritikáját így kezdte: „Nem szoktam nyomtatott predikációkat olvasni, vagy legalább csak nagyon ritkán, és így folytatta,“ de ezt a predikációt már olvastam — és jelölt úr — már Ön is olvasta! Bebizonyíthatom ezt a sajtóhibákból is, melyeket hűségesen átvettem!“ Rideg kiméletlensége, mely a nem bocsánandó bűnök közé sorolta a durva plágiumot, magasabbrendű paedagógia volt, mert belekényszerítette a lomhább természetűeket is az önálló szellemi munkálkodásba és a fejlődésnek abba az irányába, ahol a tanultak és olvasottak az egyéniségbe beleolvadnak és a lelkes ifju követheti Ibsennek gyönyörű tanácsát: Bewundere mich und folge-dir!

A gyakorlati órák nevelő és kiképző munkáját betöltözte a templomi predikáció. A haladottabbakat az intézet kis templomában a szószékre bocsátották, ahol a szombati és az ünnepi istentiszteletek keretében az ifjuság, a tanári kar és az egybegyűlt közönség előtt a papi tanítást önállóan végezték. Az intézet végzett növendékeinek, a hazánkban és a külföldön működő rabbiknak nem egy érdekes emléke fűződik ahoz a kis templomhoz és magas szószékéhez. Kiemelkedő momentumot képeztek az ünnepi requiemek, a vezérlobizottság elhunyt tagjainak emlékére

szentelt kegyeleti ünnepélyek, mely alkalmakkor a méltató emlékbeszéd megtartására megbízatást nyerni magas kitüntetés és diszszamba ment. Ujabbán ez megváltozott, a meny nyiben hasonló alkalmakkor az ünnepi szónok nemes tisztét a teológiai tanári kar tagjai látják el. Ellenben megmaradt a régi helyes szokás, melyet az élet teremtett, hogy a haladottabb hallgatók főünnepi istentiszteleteken a hitszónoki föladatok betöltésére a fővárosban is és vidéki templomokban, ahol szerte az országban a rabbiállás ürededésben van, a tanári kar részéről kiküldetést nyernek.

Főbb vonásaiban ez maradt a rendszer bold. Kaufmann Dávid halála után is, mikor a vezérlo bizottság kérelmére *Dr. Kohn Sámuel*, a vezérlo bizottság leghivatottabb tagja, a pesti izr. hitközség főabbija, a nagy tapasztalatu gyakorlati hitszónok és működő rabbi, aki előtt a föladatok körvonalai a legvilágosabban rajzolódtak ki, vette át a homiletikai órák vezetését. 1909-től 1907-ig rövid megszakítással, mikor Blau professzor adta elő a homiletikát, nagy hőlcse ségével és nagy életismeretével a leghelyesebb irányban vezette hallgatóit, kik igen sokat köszönhetnek neki. Főleg a textusgyűjtésben és a textusföldolgozásban látta el őket a leghelyesebb módszeres tanácsokkal, gazdagítva hitszónoki arzenáljukat és módot meg eszközt adva nekik, hogy az életben hitszónoki föadataiknak méltó módon megfeleljenek. Módszerét fájdalom bővebben nem jellemezhetem, minthogy közvetlen benyomásaim tanításáról nincsenek. Így gondoskodott az intézet és annak vezetősége fennállásának évtizedein át a homiletikai kiképzés biztosításáról. De hibát követnének el, ha az elért eredmények gyökerét nem keresném mélyebben is, nevezetesen ha meg nem emlékezném Bánóczy József érdemeiről, aki már az alsó tanfolyamban tiszta szabatos stílusra, tiszta jó magyarságra, tiszta jó izlesre és tiszta hibátlan világos és értelmes kiejtésre szoktatta és nevelte az ifjuságot. Sokszor bizony kemény munka volt ez; ő maga a megmondhatója! A magyar írásbeli dolgozatok jól megválasztott témái és gondos bírálati nagyon javára váltak az ifjuságnak és azt hiszem mindnyájan elismerjük, kik tanítványai voltunk, hogy nagy hálával tartozunk neki, valamint azt is, hogy meleg

napsugaras vidám lényé, kedves temperamentuma és egész tanítása diákkorunk legrokonszenvesebb emlékei közé tartoznak. — Ugyancsak ki kell emelnem többféle uton szerzett tapasztalatom nyomán, hiszen az újabb felső tanfolyambeli hallgatók kezem alatt vannak, azt a nagy hatást, melyet Balogh Ármin professzor hasonló eljárással és egyéniségének kvalitásaival tanítványaira gyakorolt, valamint főképp azzal, hogy nála a szabad előadások már az alsó tanfolyamban megkezdődtek; az ő aegise alatt már a hatod-heted osztályos gimnazisták tartottak földadott témákról szabad előadásokat. A homiletikai kiképzés így kitérő előkészítő alaphoz jutott. Fontos részletek ezek, melyekre a jövőbe is ügyet kell vetni.

Helyén valónak találok itt kiemelni néhai Friedmann főkantör énektanítását, mely a az ifjúságnak főleg a hangképzés terén nagyon jó szolgálatokat tett. Mikor pedig ezt megemlítem korántsem akarom azt a fölfogást szolgálni, hogy a hitszónoklat tendenciája a hallgatóság gyönyörködtetése legyen, hiszen már Ezekiel próféta ostromozza azt a cizinizmust, mely az isteni íge hirdetésében az érzékgyönyörködtető lantos költészet élveit keresi és nem fáradok bele ismételt hangszólyozni azt a követelésemet, hogy a hitszónokot hit, tudás és meggyőződés belső ereje képvisesse szent hivatásának betöltésére, annál is inkább, mert a belső erők nélkül a legragyogóbb művészet, a leglebilincselőbb külsőségekkel együttvéve eltéveszti hatását és a hitélet szempontjából értéktelen, nem szolgálja sem a hitet se az erkölcsöt, se a zsidóság vitalitását, hanem csak üres czikornyá, tartalmatlan játék sőt rut visszaélésnél alig egyéb; csak annak a fontosságát akarom leszögezni, hogy a rabbipályára készülő ifjúságot oly irányú kiképzésben kell részesíteni, melynél fogva természetadta eszközeit, ha nagyobbak, ha kisebbek, — izléssel és helyesen tudja használni és a kötelességeivel egyértelmű célok szolgálatába beállítani.

A tanítás és kiképzés, amely minden szakmában szükséges és elengedhetetlen előfeltétel, még abból az okból is kívánatos, hogy a művészi elemek egyensúlyban tudjanak maradni a lényeggel és túltengésbe ne fejlődjenek. A mikor „papot taníthat a komédás” — amikor a stílusos virágok

hypertrophiája alatt nem csak elbujik, hanem eltűnik a valósi tanítás komolysága, amikor a kirívó mesterkedés megéli az ígét, amikor a kongó álpathosz nem hitet ébreszt, hanem szkepszist a szónok meggyőződése iránt, amikor a rhetori hiúság autocentrizmusa világít át a szép szavakon és a busásan alkalmazott bravurosságok mintha azt kiáltanák a közönség felé: látjátok ez vagyok én! — akkor el van véve a cél teljesen. Vallom és elismerem, hogy a hitszónokot a meggyőződés teszi, ez a leghatalmasabb tanító mester, ez sűg képet, erős szót, hatalmas antithezist, ez ad lángoló fölgerjedést, ez ad lelkesedést, haragot és meghatottságot, gondolatot, fordulatot, indulatot, fölszárnyalást, természetességet, őszinteséget, igazságot, suggesztívitást, elragadó lendületet, tömörséget, életteljességet, megvillanó egyéni eszméket, új megvilágításokat! De mégis szükségesnek tartom a tanítást és kiképzést két okból, először, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a kezdők gyöngén beszélnek, másodsor, mert mindent, még a fegyverfogást is tanulni kell és gyakorolni. Előző korok tapasztalatai és alkotásai, kialakult módszerei, a tapasztalatok halmozódásai minden szakmában, így pl. a paedagógiában is javára vannak a soros nemzedéknek és *tradícióknak*. Igaz, hogy minden kor azt kívánja, hogy a maga nyelvén szóljanak hozzá és a maga fogalmainak kondenzációival kell minden kor előtt az örök igazságokat tolmácsolni, de ennek a módszerét és anyagát is meg kell tanulni és mindamellét a régiektől sokat lehet tanulni most is, csak meg kell őket érteni, hogy a jelennek nyelvére át tudjuk őket ültetni. Ujabbán a homiletika tanítása, ha nem is óraszámában, hanem tartalomban bővült. Ezt a szükség és czélszerűség parancsolta. A régebbi eljárás szerint az összes órák (hetenként 1) és az összes szemeszterek kizárólag a hitszónoklatok illetve gyakorlatok számára voltak lefoglalva és kiaknázva. Természetesen a gyakorlatot kritika és megbeszélés követte. Ezek utján részekben és részletekben kapta a hallgató a helyes hitszónoklat és a homiletikai munka képét. Csakhogy a „Pythagoras”-ról elnevezett fejtörő mértani játékban is nagyon nehéz a szabályos darabokból a kívánt mértani alakot összerakni. Még kevésbé képes a fiatal hitszónok a kri-

tikai megbeszélések alkalmával kapott darabokból a homiletikai műfajok teljes képét magának összeállítani. Ez az ellenőrizhetlen belső színhézis legjobb esetben a rozs-szül összerakott ferde Nióbe-szoborra fog emlékeztetni. Szükségessé vált tehát a hitszónoklat egybefoglaló elméletének előadása, mely kiterjeszkedik a hitszónoklás homiletikai és rethorikai elemeire, mely ismerteti a didaktikus, parainetikus, panegirikus és apologétikus beszédek fogalmát és a különböző műfajok természetét, ismerteti a hitszónoklatok szerkezetének különböző formáit, fölleveníti és kiegészíti a hallgatók rethorikai és stilsztikai tudását, föltárja az alkalmi beszédek, kazuáliák kellékeit és az ifjúsági istentiszteletek exhortáinak körvonalozásáról sem feledkezni meg; amellett meg kell ismertetni a szónoki hatás eszközeit, továbbá, — talán már csak a tudományos szélesség kedvéért, — de inkább azért, mert mélyebb betekintést ad a dolgok velejébe: a szónoki hatás lehetőségének lélektani alapjait.

Az elméleti összefoglaló magyarázatokat pedig czélszerűen egészíti ki a szentírásba foglalt prófétai beszédek hitelvi, erkölcsi, esztétikai, rethorikai és stílári analízisa, amiből az ifjúság duplán tanul, végül a Peszikták olvasása és beható tartalmi tárgyalása, mi által a hallgatók a szentírási versek megválasztásának és földolgozásának módjaira lesznek rávezetve és nagyon sok vallási témára lesznek figyelmessé téve. Olvastunk időnként az utolsó tíz év alatt egyéb idevágó irodalmi termékeket is a IV. Mak. könyvtől Rafael Norzi héber predikációin át a jelenkorig. E rövid vázlat szolgáljon igazolására annak, amit már előzőleg kifejeztem, hogy intézetünk a homiletikai kiképzés terén is eleget tett mindig nemes missziójának és most is törekszik annak eleget tenni.

Végezetül rá kell térnem az eddig fölsoroltakból eredő arra a kívánalomra is, mely a homiletikai óráknak szaporítására vonatkozik. Nem időzöm e pontnál sokáig, mivel e postulatum az eddig elmondottakból magától adódik. Ugyancsak szükséges volna az eddig elmondottak alapján, hogy az intézet felső tanfolyamán rendszeres zsidó etikai kollegium, továbbá a modern bölcseleti rendszereket

ismertető előadásorozat legyen bevezetve a jövődöbéli egyházi szónokok és vallási ígéhirdetők szellemi látókörének szélesítésére.

Épen a mi korunkban nem könnyű a vallás tanítójának a földadata. Szükséges, hogy a fiatal pap föl legyen szerelve hivatása minden kellékével. Ezen a téren még lehet tenni és javítani. Csak a megdicsőült uttörők emlékének akarunk hódolni azzal is, midőn erre rámutatunk. Mindazok, kik az intézetben ez idő szerint működnek és tanítanak, meghajtják zászlójukat példaképeik előtt, készen követni őket és készen kezdeményezéseiket tovább építeni.

Budapest.

Dr. Hevesi Simon.

A Ferencz József országos rabbiképző-intézet könyvtára.

A tudomány művelésének és továbbfejlesztésének szempontjából a főiskolákon — a tanárok előadásai mellett — a hallgatóság rendelkezésére álló könyvtár nagy-nagy fontosságú szerepet tölt be. Különösen áll ez a rabbiképző intézetünkön, amelynek hallgatósága specialis studiumánál fogva alig veheti igénybe a fővárosban levő nagy könyvtárakat. A könyvszerzés munkáját annál nagyobb szaktudással kell végezni, mert a könyvtár a maga nemében nemcsak a fővárosban, hanem az egész országban páratlanul áll. És bátran mondhatjuk, hogy a rabbiképző intézet könyvtára minden tekintetben feladatának magaslatán áll. Negyven évvel ezelőtt, mikor intézetünk megnyitott, 5000 kötet könyvet számlált könyvtára, ma már 34416 kötettel büszkélkedik. A gyarapodás vétel és ajándék útján történik és egy esztendőre átlag több mint 700 kötet szaporodás jut. Ez igen tekintélyes szám, ha megfontoljuk, hogy a könyvtár évi budgetje 5000 korona, mely összességben a személyi kiadások 1400 koronát tesznek ki.

Még az intézet megnyitása előtt 1877 nyarán megvásároltatott Lelio della Torrének, az 1871-ben elhunyt paduai Collegio rabbinico tudós tanárának nagyértékű könyvtára, amelyet Kaufmann rabbiképző intézeti tanár 1877 július havában vett át, majd Oppenheim Dávid, nagybecsű kerekű főrabbi (megh. 1876) könyvtára vétetik meg és e két könyvtár képezi a mai könyvtár alapját. Míg a della Torre féle könyvtár ősnymtatványokban és különösen ritka, XVI. századbéli könyvekben igen gazdag, addig az Oppenheim féle az újabb zsidó irodalom termékeit tartalmazta.

E két nagy gyűjteményen kívül a következő nagyobb gyűjtemények kerültek ajándék útján a rabbiképző intézet birtokába Ehrlich Ede, nagyváradi alrabbi (megh. 1882 márc.

22-én) 2330 kötetből álló könyvtárát végrendeletileg intézetünkre hagyta, ugyancsak a könyvtárunkra hagyta gazdag könyvgyűjteményét Hochmut Abrahám, az 1890-ben elhunyt veszprémi főrabbi. A pesti izr. hitközség a „Szent Egylet” és egyes érdeklődők hozzájárulásával az 1897 ápr. 8-án elhunyt Brill S. L. rabbisági elnök 2510 kötetből álló könyvtárát az elhunyt iránt való pietásból megvásárolta és a rabbiképző intézetnek ajándékozta. E könyvtárról az az adományozók intenciója szerint külön katalógus készült és mint Brill S. L. könyvtár külön kezeltetik. Bloch Mózes a rabbiképzőintézet első tudós elnöke könyvtárát szintén az intézetnek hagyta. A könyvtár jelenleg 21 szakra oszlik és következő jelzeteket viseli: 1. A² = Az agádikus művek. Ide tartoznak az összes midrásmunkák. 2. B = Bibliakiadások, polyglották minden nyelven. E szak igen gazdag és jelenleg 650 különböző kiadás van. 3. Bi = Bibliographiai művek. Európa nevezetesebb zsidó könyvtárainak és kéziratgyűjteményeinek tudományos katalógusai. E szakban kiemelendő Steinschneider M: Catalogus libr. Hebr. in Bibl. Bodleiana Berolini 1852—60 3104 columnára terjedő két kötetes műve, a zsidó bibliographia e klasszikus munkája, amely az oxfordi könyvtárban meglévő zsidó nyomtatványokat dolgozza fel a legzélesebb tudományos apparatussal. Továbbá Bartoloccinak négy hatalmas folio kötetű קריית ספר, Bibl. Magna Rabbinica című híres műve, amely latin nyelven alphabetikus sorrendben a bibliogr. szempontból az egész zsidó irodalmat feldolgozza. Megjelent Rómában 1675—1693. E műnek mintegy kiegészítse Carolus Josephus Imbonatusnak Rómában 1694-ben megjelent מלחמה וסדרה בן Bibliotheca Latino-Hebraica sive de Scriptoribus Latinis qui ex diversis nationibus contra Judaeos vel de re Hebraica utcumque scripsere című műve. E ritka és nagybecsű mű, amelyet a bibliografusok egyszerűen „Imbonatusnak” idéznek, a könyvtárnok buzgó fáradozása által csak mintegy egy évvel ezelőtt jutott a könyvtár birtokába. 4. C = Codices. E szakban vannak elhelyezve Majmoni Misné Tórájának, Jákob b. Aser Turimjának és Káro József Sulchan Aruchjának különböző, csaknem összes kiadásai. 5. Ch. = Christologia, a kereszténységre

vonatkozó régibb és újabb munkák. Az egyházatyák műveinek újabb német fordítása. 6. D. = Deciores, a decisorius halachikus művek gazdag gyűjteménye, 865 mű. 7. Di = Diarium. Régi és új folyóiratok teljes évfolyamai évkönyvek és naptárak, értesítők és jelentések, héber és más nyelven. Megvan az Allgemeine Zeitung des Judentums, Ben Chananja, Zeitschrift für alttest. Wissenschaft, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Orient, Revue des Etudes Juives, Jewish Quarterly Review, M. Zs. Szemle és egyéb régi folyóiratok teljes sorozata, Bikkuré Haïttim, Óczar Nechmad, Kókbé Jiczhak összes kötetei, a boroszlói, berlini, bécsi, londoni szemináriumoknak jelentései tudományos mellékleteikkel. A Journal asiatique 1822-1864-ig terjedő kötetei diszkótsben, 140 kötet felette olcsó áron kerültek pár éve a könyvtár birtokába. 8. E = Exegezis. A régi és új zsidó és keresztény exegeták művei. A Delitzsch, Marti, Novack, Strack-Zöckler, az újabbak közül Sellin és Nickel féle „exegetische Handbücher“ teljes gyűjteménye. 9. G = Grammatica. A héber és aram nyelv nyelvészeti művei, héber és más nyelveken.

10. H = Hagáda. Nagy gyűjteménye a héber nyelvű homiletikai munkáknak, a mai napig divó „maggiduth“ irodalom termékei.

11. Hi = Historia, a zsidó történetre, irodalomtörténetre, kulturtörténetre, archeológiára vonatkozó héber és egyéb nyelvű művek gazdag gyűjteménye. E szak jelenleg 3255 művet számlál.

12. I = Isagógia, Bibliabevezetés, a katolikus és protestáns bibliakritikának majdnem összes művei.

13. L = Liturgia. Sziddurok, machzórok, hagadáok, szelichót, kinót változatos kiadásai. Gazdag szak.

14. Le = Lexica. A héber és aram nyelv szótárai. Nátán b. Jechiel Aruchjának különböző kiadásai, Buxtorf, Gesenius, Dalman, König, Levv, Jastrow szótárai. A tizenkét kötetes Jewish Encyclopedia, a héber tíz kötetes Óczar Jiszráél, Ben Juda most megjelenő מילון-ja.

15. Nh = Neohebraica. Az új-héber irodalom fontosabb termékei a legrégebb kortól napjainkig és az erre vonatkozó irodalom. Juda Hallévi költeményeinek klasszikus ki-

dása, Gordon, Percz Szokolow, Solaum Aléchem, Bialik stb. jelesebb munkái.

16. Nov. A talmudi novellisztikus irodalom gyűjteménye, a pilpulisztikus művek, az újak óriási számban.

17. O = Orientalia, a kelet népeinek irodalma, különös tekintettel az arabra. Az újabb ásatások alkalmával napfényre került papyrusoknak gazdag irodalma van itt felhalmozva, az assuani és elephantinei papyrusok facsimilei Cowley és Sachau kiadásában (Aramäische Papyri und Ostraka Leipzig 1911).

18. Ph = Philosophia. A zsidó philosophiai irodalom gazdag gyűjteménye. Szadja, Bechaj, Majmuni, Juda Hallévi filozófiai munkáinak sok kiadása. A Baumker által kiadott és jelenleg is megjelenő Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters gyűjteményes munka teljes sorozata.

19. Pr. = Predicatio. A hazai és külföldi jeles hitszónokok prédikációi.

20. R = Responsa, e-vallás és kulturtörténeti szempontból igen fontos szak a hazai és külföldi legjelesebb rabbnikus tekintélyek responsumait öleli fel. E szak gyűjtése fontosságánál fogva rendszeresen folyik és jelenleg 694 művet számlál.

21. T = Talmud. A különféle Talmudkiadások és a Talmudra vonatkozó irodalom gyűjteménye. Az általánosan ismert és használt prágai, bécsi és vilnai kiadásokon kívül könyvtárunk több ritka kiadásokkal is büszkélkedhetik. A legelső talmudtractatusok Soncinoban és Pesaroban jelentek meg, de csak elszórva egy-egy tractatus, legelsőnek Berakót tractatusa 1483 dec. 19-én Soncinoban, Josua Salamon Soncino nyomdájában, amelyből csak 4 példány ismeretes s. p. a Britisch Muzeum, a Bodleiana, Frankf. a/M. és a parmai könyvtárakban. (L. משה על הדפסת התלמוד Rabinovicz, München 1877, 7. old.) Mikor a Reuchlin-Pfefferkorn féle vitából a Talmud győztesen került ki és X. Leó pápa megengedte a Talmud kinyomatását, Bomberg Dániel antwerpeni származású velencei, keresztény nyomdász kinyomatta az egész Talmudot Velencében 1520—22. Ezt nevezik a Talmud editio princepsének. E kiadás antikszerű diszkótsben majdnem teljesen megvan könyvtárunkban. A kiadás

csakhamar elfogyhatott, mert 1526-ban másodszer és 1530-ban harmadszor nyomta Bomberg a Talmudot. E második, illetve harmadik kiadás egy része is megvan könyvtárunkban. A legelső cenzurázott Talmudot Baselben nyomták 1579-ben — Abóda Zarat teljesen elhagyták — a kiadásból 26 tractatus van könyvtárunkban.

A rendkívül ritka Szaloniki 1563 kiadásból megvan Baba Kamma Sebuoth, Abóda Zara (l. Rabbinoz i. h. 62. old.).

A konstantinápolyi s. a. ritka kiadásból csak תנתינ tractatusa van. Amsterdamban legelőször 1645-47-ig nyomták a Talmudot, e kiadás, amely „Benveniste” néven ismeretes, majdnem teljesen megvan.

A Justiniani féle Talmudból (Velenice 1550-51) 5 tractatus.

A Marcus Marinus Frankl. a (O 1699 felől) Gittin, Nedárim, Názir és Szóta tractatusa. Valamennyi az utolsó években beszerezve.

A Talmudnak csak egyetlen, 1343-ból származó, teljes kézírata van, a müncheni Königl. Hof- und Staatsbibliothek tulajdona és Codex Monacensis 95 néven ismeretes. A szöveg szempontjából fontos kéziratnak ezen nagyított fascimiléje 2 hatalmas folió kötetben H. Strack berlini tanár kiadásában is disze a könyvtár talmudi szakának.

A jeruzsálemi Talmud studiuma sohasem volt annyira elterjedve, mint a babilonié, azért nem is nyomták oly sürűn. A kiadások között megkülönböztetjük a teljes jeruzsálemi Talmud kiadásokat és az egyes rendek kiadását. (L. Z. Frankl ספר הירושלמי) E kiadások közül meg van könyvtárunkban 1) a Bomberg Daniel nyomdájában Velenicében 1520-21 körül egy kötetben kommentár nélkül 4 columnára nyomtatott editió princeps.

2) a krakói 1609-ben megjelent kiadás, melynek margóján rövidke kommentár van ismeretlen szerzőtől

3) az 1866-ban megjelent általánosan használt krotoschini kiadás.

4) 1899-ben Petrikauban nyomott kiadás több kommentárral.

5) a M. Luncz által sajtó alá rendezett legújabb kritikai kiadás, melynek első füzeté 1907-ben jelent meg.

Külön szak tartalmazza „Lg” jelzéssel a nem zsidó irodalmat. Itt különösen a világirodalom klasszikusai foglalnak helyet, a „Kultur der Gegenwart” teljes gyűjteménye, Wundt pszichológiai művei, a Sammlung Göschen és „Aus Natur und Geisteswelt” fontosabb kötetei.

Külön magyar irodalmi könyvtár áll az alsó tanfolyambeli tanulók rendelkezésére.

Valamely könyvtárt nagyértékűvé vagy a benne felhalmozott könyvek tömege és a szakirodalmak teljes gyűjteménye, vagy pedig a ritka nyomtatványok teszik. Arabképző könyvtárának értékét inkább a nagyszámú könyvek adják meg. Mindazonáltal különösen az utolsó évek alatt ritka nyomású könyvek is szakszerűen gyűjtettek. Itt elsősorban az u. n. ősnymtatványok jönnek tekintetbe.

Ősnymtatvány a zsidó irodalomban az, amely 1500 előtt jelent meg. Eddig 101 ilyen mű ismeretes. (L. Jew. Enc. VI. Incunable cikk). Érdekes, hogy az első nyomtatott héber könyv nem a biblia vagy a Talmud volt, hanem Rási pentateuchkommentárja, mely 1475-ben Reggióban jelent meg Abraham Garton nyomdájában. Eddig egyetlenegy példány ismeretes belőle, még pedig a parmai könyvtárban. Az első talmud tractatus-t — mint láttuk — 1483-ban nyomták Soncinóban Josua Salamon Soncino nyomdájában.

Az első pentateuch Onkelosz és Rásival 1482 jan. 26-án nyomtatott Bolognában Abraham dei Tintori nyomdájában, míg az első teljes biblia 1488 febr. 23-án Soncinóban Josua Salamon Soncinonál látott napvilágot.

E 101 ismert incunabulából könyvtárunk tizenegyet bir, azonkívül kincsként őriz egy ősnymtatványt, amely a bibliographusok előtt teljesen ismeretlen és így „unicum”-nak mondható. Ez a Mózes harmadik könyvére vonatkozó tannaitikus midrás a Szifrá. Címe: ספר תורה בתוספת ספרי דבריו עם ספר מדרש הרשב"י Konstantinápoly s. a. de — 1500 előtt. Steinschneider nem ismeri és a ספרי első kiadásaként a Velenicében 1545-ben megjelentet említi. Benjacob (424. old.) említi, de nem látta. A Britisch Muzeum könyvtárában sincs (l. Catalogue of the Hebrew books . . . 1867). A többi ősnymtatvány kronológiai sorrendben a következő:

1) *Albó József* (1380-1444) ס' זקרים philosophiai mű Soncino 1485 tétét hó 21-en — dec 29 én. Israel Natán Soncino nyomdájában. E híres mű editio princeps. A censura látható törléseivel és ismeretlen szerző kézírásos széljegyeivel. (l. St. C. B. I. 1443).

2) Zsoltárok könyve Kimchi Dávid (1160-1235) kommentárjával Nápoly שנת זכור = 1487. József ben Jákob Áskenázi rendezte sajtó alá. A szöveg négyzetes, a kommentár Rási betűs. A כנסת גדולת betűk fölött — ha nincs bennük dages — rafe jel van. A kamecz jele = — (L. Se. C. B. I. 6 Wolf IV. 141). Két példányban van.

3.) Példabeszédek könyve Immanuel b. Jákob kommentárjával, Jób könyve R. Lévi ben Gerson komm. Sir has-sirim és Kohelet Rasival, Écha József Kára kommentárjával, Rúth Eszter Dániel Ezra Nehemia Rásival Nápoly [1487. A krónika könyve hiányzik] L. St. C. B. I. 1066, igen ritka!)

4.) Coucy Mózes: ס' מצות גדול, s. l. (Soncino 1488) tétét 15. — dec. 19. E mű második kiadása, az első s. l. e. a. 1480 előtt jelent meg. De Rossi a kiadást a leg-ritkábbnak tartja. A censura törléseivel és széljegyzetekkel. E kiadás arról nevezetes, hogy Gerson Soncino kiadványai közül a legelső (L. St. C. B. II. 1797.)

5.) Maimonides (1135—1204) Misné Tórája. Soncino 1490, Gerson Soncino nyomdájában, minden kommentár nélkül. A végén olvasható, hogy a mű befejeztetett שנת ז' תשנ"א, niszán újhold napján, Eliezer ben Sámuel által.

Ez a Misné Tóra második kiadása I. St. II. 1870 ed. rara-nak nevezi (E mű első kiadása s. l. e. a. 1480 előtt jelent meg). Gyönyörű példány, csak elől kiányzik egy lap és a censura törlései láthatók rajta. Ugy látszik, hogy Ben-jacob e kiadást nem látta, mert azt írja, hogy benne van a Rabad kritikája.

Itt megjegyezzük, hogy a Misne Tóra legritkább kiadása az. u. n. harmadik kiadás, annak Konstantinápolyban 1509-ben két kötet folioban jelent meg, szintén megvan könyvtárunkban. E kiadás, melyet Ábrahám ben Jáci ben József rendezett sajtó alá Dávid és Sámuel Nachmán nyomdájában Rabad kritikai megjegyzéseivel és Don Vidal di Tolosa משיב'ת-jeával. Steinschneider által (C. B. II. 1871)

ed. rarissimával jelöltetik; a Justiniani féle híres két hatalmas folió kiadás Velence 1550-51, melyet Isserls Mózes excommunicált, szintén megvan pompás bőrkötésben.

6.) Mózes ben Nachman (רמבן) 1194—1270) kommentárja a Tórára פירוש התורה címen ישראל על דבריך ושלום על שנת ז' ד' רנ"ה s. l. 1490 Izsák b. Juda ibn Catorzi nyomdájában (L. St. II 1961) E mű első kiadása s. l. e. a. 1480 előtt jelent meg הרושי כפירוש התורה címen.

7.) Jákob b. Áser (megh. 1340 körül) Turimjából Eben haezer és Chósen Mispat, az utóbbiból hiányzik az utolsó három szakasz, a végén töredék a Jóre Déából 321—342 szakaszok. s. l. (Soncino) 1490. körül, Salamon ben Mózes Soncino nyomdájában. Kommentár és lapszámozás nélkül. Igen ritka kiadás (St. C. B. I 1182). Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy a Turim volt a második nyomtatott héber könyv, 1475-ben jelent meg Piove di Saccoban Messulam Cusi nyomdájában.

8.) Kimchi Dávid: ס' השרשים Nápoly 1491-ben Izsák b. Juda ibn Catorzinál. E mű harmadik kiadása. Az ed. pr. 1480 előtt jelent meg. Kiadásunkat Steinschneider ed. rarissimának jelzi.

9.) Avicenna arab író (980—1036) orvostudományi enciklopédiájának, a Kánonnak héber fordítása József Lorki és Natán Hamatitól Nápoly 1491. Azriel Günzenhauser nyomdájában. Hiányos példány. Teljes példány igen ritka. Kuriosunként megjegyezzük, hogy egy antiquarius e műért 5000 márkát kér.

10.) Immanuel b. Salamon (megh. 1330 körül) makámai (מקאמה) editio princeps Brescia 1491 Gerson Soncino nyomdájában.

11.) Misna, Maimonides Kommentárjával פירוש המשניות מיוש'ת, Nápoly 1492, Josua Salamon Soncínónál. Ez a misna legelső kiadása (St. C. B. 280).

Ezen értékes őnyomatványokon kívül legalább 1000 XVI. században nyomtatott nagybecsű mű van különböző szakokban elhelyezve. A XVI, XVII és XVIII században Törökországban igen kedvező a zsidók sorsa és a kedvező helyzettel magyarázható, hogy a Konstantinápolyban, Szalonikiben és Szmýrnában levő zsidó könyvnyomdák sűrű egy-

másutánban küldik napvilágra a héber könyveket. E legnagyobb részt haláchik. és homiletikai művek egy külföldi nagy gyűjtemény megvásárlása által csaknem teljes számban egyenlő bőrkötésben megvan könyvtárunkban. (E nyomtatványok bibliographiai összeállítását I. A. Freimann a Rosanes ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד 3. kötetének függelékében).

A XVI. századtól kezdve keresztény tudósok is előszeretettel foglalkoznak zsidó tudományokkal. A héber nyelv tanulmánya eleinte csak eszköz volt a Kabbala tanulmányának lehetőségére, melyben a ker. tanok igazolását látta, később azonban önálló grammatikai, exegetikai, archeológiai, theológiai munkák keletkeztek, főleg latin, francia és német nyelven. Ezen igen érdekes irodalom gyűjtése most rendszeresen folyik és az utolsó két év alatt a rendes költségvetés keretén belül több száz mű gyűjtetett össze, úgy hogy könyvtárunk nemsokára a Christliche Hebraïsten teljes gyűjteményével dicsekedhetik.

Rendszeresen folyik a Magyarországon nyomott héber nyelvű művek (Hebraico-Hungarica) és más nyelvű, Magyarországon nyomott zsidó tárgyú könyvek (Judaico-Hungarica) gyűjtése. E gyűjteménnyel könyvtárunk páratlanul áll.

Jelenleg 25 folyóirat jár a könyvtárba, (részben a könyvtárnok ajándéka) amelyek a év végén összekötve a D. szakba soroztatnak be.

A katalogizálás úgy történik, hogy a beérkező új könyveket a könyvtárnok a naplóba vezeti be az érkezés idejének árának és beszerzési helyének pontos megjelölésével. Miután a könyvtárnok kijelöli, hogy a mű melyik szakba sorozandó, a könyv a katalogust készítő könyvtáros asztalához kerül, aki úgy a cédula mint a sor- és a szakcatalogusba bevezeti és a megfelelő jelzéssel látja el. Minden könyv — még a legvékonyabb füzet is — bekötöttek.

A legsűrűbben használt könyvekből az olvasóteremben külön kis kézikönyvtár van elhelyezve a hallgatóság és látogatók számára.

A könyvkikölcsönzés a legliberálisabb módon történik.

A könyvtár helyiségei már mind telvék és az egységek csak a legnagyobb ügyel-bajjal helyezhetők el. A hely kérdése immár égetővé vált és a legsürgősebb megoldásra vár.

A könyvtár kéziratgyűjteménye ma már szintén vetekedhetik más rabbiképzők gyűjteményeivel, természetesen nem az angol, francia, orosz, német vagy nemzeti könyvtárakéval. A törzse a della Torre könyvtárából származik, amely évtizedekig csupán hazai rabbik saját kéziratái által gyarapodott. A szűk anyagi viszonyok miatt csak itt-ott volt egy-két kézirat beszerezhető, míg kereken tíz év óta nagyobb arányú beszerzések következtek, a legbecsesebbek az utolsó években. Ma a kéziratok száma meghaladja a 300-at, közöttük van több gyűjtőkötet és pergament kódex. Nagybecsű bibliakódexet néhai báró Hatvany József ajándékozott a könyvtárnak, a mely az ő nevét viseli. Több kéziratból más példány sehol sincsen. Eredetre nézve első helyen áll Olaszország, de van sok keleti kézirat, valamint német is. Forgalomban leginkább kabbala van, így könyvtárunkban is nagyobb számban kerültek, de csekély kivétellel csupa remeke a kalligráfiának. Más fajta ebből a körből nem vásároltatott. Képviselve van az exegésis, a halákha, a költészet, a történet, a bölcsészet (a Móre Nebuchim pergamenten, töredék). Szép kis geniza gyűjtemény is van. Beható ismertetéshez e cikk keretében nincsen hely, külön monográfiát igényelne. Elérkezik majd ennek is az ideje. A Tanchum Jerusalmi szótárának kiadását most kezdték meg a hallgatók. Egy-egy betűt választanak disszertációjuk.

Budapest.

Dr. Klein Miksa.

A Ferencz József országos rabbiképzőintézet növédekének statisztikája.

Összeállította: dr. Guttmann Mihály.

A Ferencz József országos rabbiképzőintézet növédekéről ezuttal harmadizben tétetik közzé statisztikai kimutatás. Az első statisztikát dr. Bánóczi József egyet. tanár, ez intézet vezérlőbizottságának előadója 1888-ban mint akkori jegyzője és tanára az intézetnek tette közzé a 10-dik értesítőben „Az Országos Rabbiképzőintézet Első Évtizedének Története” cz. értekezésében (németül „Die Geschichte des ersten Jahrzehnts der Landes-Rabbinerschule” cz. alatti). Dr. Bánóczi 17 statisztikai táblát nyújt a növédekről, tulnyomó részben a tanulókról. Az első tábla feltünteteti a beiratkozott növédek számarányait évfolyamok szerint, a második a honosság szerint való megoszlást adja, a harmadik: a beiratkozók életkora, a negyedik: az intézetben volt tanulók szülőik polgári állása szerint, az ötödik: az intézetben volt tanulók nyelvi viszonyok szerint, a hatodik a külföldi szemináriumokból jöttek rovata, a további tizenegy táblázat a tanulók előmenetelét tünteti fel osztályok, tárgyak és évfolyamok szerint.

Intézetünk történetének további összefoglalására alkalmat nyújtott a milléniumi év. 1896-ban közzéteszi a tanári kar akkori jegyzője, Schill Salamon tanár, az országos rabbiképzőintézet történetét. E történet a tanulók statisztikájára vonatkozólag a következő táblázatokat nyújtja: a) a növédek névjegyzéke, — b) az intézetben volt tanulók honosság szerint, — c) az intézet növédekéi tanulmányok szerint, — d) az éreltségét tett tanulók 1895 végéig, — e) a rabbiképesítést nyert növédek és működési helyük, — f) a kiírt pályakérdések és azoknak nyertesei.

A rabbiképesítést nyert növédekről és azoknak működési helyéről még egy lajstrom számol be, mely az

intézet huszonöt éves jubileuma alkalmából az 1891/2-iki iskolaév értesítőjében jelent meg. Ez a lajstrom teljesebb az e) alatt idézettnél, amennyiben nemcsak további hat évnek az eredményeit adja, hanem hozzáteszi minden növédekéknél a képesítés évszámát is.

Nagyszabásu és kimerítő lajstromozásnak az alapját vetette meg dr. Bacher Vilmos. Minden növédeknek szentelt egy lapot. A ki valaha beiratkozott, az egy külön lapon meg van örökítve. Az egyes növédekre vonatkozó adatokat közvetlenül az intézet anyakönyveiből írta ki. Az adatoknak egy további sorozatát az intézet értesítőiből vette, melyek a növédek, amennyiben a teológiai pályán folytatja működését, tovább is figyelemmel kísérik és minden nevezetesebb mozzanatot megörökítenek. Bacher azonban egy lépéssel tovább akart menni. Azon növédek további élete iránt is érdeklődött, kik teológiai tanulmányokat abbahagyva, más pályára léptek. Bacher lelke nemcsak az iskola falain belül buvárkodó, vagy a templom szószekén működő növédekének a képét kívánta megörökíteni a készülő törzskönyvben, hanem mindazokét, kik valaha az intézetet látogatták. Bizonyos közelebbi kapcsolatot létesült az intézet és annak minden egyes növédek között. A zsidó tudományból szerzett ismeretek nem lehetnek hatás nélkül azokra sem, kik az intézetet elhagyva más pályára léptek. És ezen szellemi kapocs eléggé indokolja Bacher utolsó művét.

Ez a mű, sajnos, befejezetlen maradt. Bachert elragadta a halál szinte munka közben. Az intézet anyakönyveinek adatait még egész teljességükben tudta bevezetni. Az értesítőkből kivonatolt anyag szintén majdnem teljes. A legtöbb pótolni való az adatok harmadik csoportja számára maradt fenn. Az ezen csoportba tartozó adatok különben is a legnehezebben hozzáférhetők. A más pályára lépett egykori növédek életéről csak kevés mozzanat jut az intézet tudomására. Az érintkezés csak esetleges és véletlen. És amit megtudunk, az nagyobbára nem hivatalos, hanem személyes szóbeli közlés útján jut el hozzánk.

Bacher törzskönyve egyes lapokból áll. A lapok alfabetikus sorrendben vannak elhelyezve. Az adatok 1912-ig

terjednek. Az utolsó évre vonatkozó adatok már nem nyertek teljes elkönnyelést, mert a szerző egyre súlyosbodó betegségét mindjobban korlátozta munkaidejét az intézetben, melynek archivumból merítette az anyag tulnyomó részét.

A Ferencz József országos rabbiképzőintézet most ismét egyik nevezetes időjelző határvövéhez közeledik, 1917 október 4-ével telik be fennállásának negyedik évtizede. Intézetünk immár 40 éves multra tekinthet vissza. Ez korszakot jelent nemcsak az intézet, hanem a magyar zsidóság életében is. A magyar zsidóság haladó, művelt közsegeinek vallási és kulturális életét irányító férfiai, a művelt és tudós papok gárdája, a zsidó tudományok eme országos főiskolájának 40 éves eredménye.

Meghatottsággal és hódolattal emlékszünk meg ez összefüggésben is, hogy az intézet dicső alapítója Ő felsége I. Ferencz József apostoli királyunk az intézet fennállásának 40-ik évében elköltözött az élők sorából.

A 40 éves ciklus lezárását mi sem jelzi meghatóbban, mint az, hogy az intézet megalapozói, első teológiai tanárai már elköltöztek az élők sorából. A gimnáziumi tanárok közül azok, kik már az intézet megnyitásakor tartoztak a tanári kar kötelékéhez és működésük itt állandósult legalább egy iskolaéven túl, egynek kivételével, szintén nincsenek többé.

Az első évtized értesítőjében, valamint a milléniumi évben közzétett statisztikai táblázatok, különösen pedig dr. Bacher Vilmos említett törzskönyve igénybevétele mellett állítottam össze az itt következő táblázatokat, melyeknek adatait 40 évre kiegészítettem.

L

A beiratkozott növendékek táblázata évfolyamok szerint

Tanév	Alsó tanfolyam	Felső tanfolyam	Összesen	Tanév	Alsó tanfolyam	Felső tanfolyam	Összesen
1877-78	25	6	31	1897-98	41	8	49
1878-79	28	5	33	1898-99	38	13	51
1879-80	35	4	39	1899-900	38	13	51
1880-81	35	4	39	1900-01	53	17	70
1881-82	41	10	51	1901-02	56	17	73
1882-83	41	15	56	1902-03	69	17	86
1883-84	55	16	71	1903-04	74	13	87
1884-85	74	20	94	1904-05	79	14	93
1885-86	87	21	108	1905-06	84	15	99
1886-87	94	21	115	1906-07	87	15	102
1887-88	106	23	129	1907-08	73	20	93
1888-89	89	29	118	1908-09	71	18	89
1889-90	69	38	107	1909-10	75	20	95
1890-91	69	47	116	1910-11	64	19	83
1891-92	66	42	108	1911-12	52	19	71
1892-93	70	48	118	1912-13	44	19	63
1893-94	66	34	100	1913-14	49	21	70
1894-95	56	30	86	1914-15	47	30	77
1895-96	52	18	70	1915-16	42	32	74
1896-97	47	15	62	1916-17	38	24	62

Az I. tábla a beiratkozásokat tünteti fel. A 40 év alatt eszközölt összes beiratások 3189. Az alsó tanfolyamra esik 2379, a felső tanfolyamra 810 beiratás. Ha évtizedenként hasonlítjuk össze a számadatokat, akkor a következő táblázatot kapjuk:

	I. évtized	alsó tanf.	515	felső tanf.	122
II.	"	"	690	"	324
III.	"	"	619	"	142
IV.	"	"	555	"	222

A legnagyobb számokat úgy az alsó, mint a felső tanfolyamban a II. évtizedben találjuk, a legkisebb számokat természetszerűen az I. évtizedben. Hiszen az első évfolyamokban nem is működhetek még az összes évfolyamok. A megnyitás évében csak két osztálya volt az alsó tanfolyamnak. A felső tanfolyam növendékeinek száma csak fennállásának 5-ik évében éri el a 10-et. A III. és IV. évtized összehasonlítása azt mutatja, hogy míg az alsó tanfolyam számösszege 64-el csökkent, addig a felső tanfolyam 80-al gyarapodott. Ez azt mutatja, hogy az utolsó évtizedben érettségizettek közül nagyobb számban léptek be a felső tanfolyamba.

Az itt nyújtott számadatok csak a beiratkozásokra vonatkoznak, de nem adnak felvilágosítást arról, hogy hány növendék iratkozott be az intézetbe 40 évi fennállása óta. Mert a beiratások száma ugyanis nem azonos a növendékek számával. Egy-egy növendék szerepelhet 10-szer is mint beiratkozó. A növendékek száma 702, tehát alig harmad része az összes beiratások számánál.

A következő táblázat, mely a növendékek számarányát honosság szerint tünteti fel, ugyisintén a rákövetkező többi lajstromok nem a beiratások, hanem a növendékek száma szerint állapítottak meg. Minden növendék csak egyszer szerepel benne. Ezek tehát teljesen új táblázatok és nem vethetők egybe az előbbiekkel, melyeknek alapja a beiratkozások számadatai.

A növendékek számaránya honosság szerint.

a) **Belföld.**

Abauj Torna	—	28	Moson	—	—	—	1
Arad	—	—	2	Nógrád	—	—	14
Árva	—	—	6	Nyitra	—	—	54
Bács Bodrog	—	14	Pest	—	—	—	36
Baranya	—	—	3	(Budapest)	—	—	43
Bars	—	—	7	Pozsony	—	—	23
Békés	—	—	5	Sáros	—	—	27
Bereg	—	—	18	Somogy	—	—	8
Beszterce Naszód	—	—	3	Sopron	—	—	7
Bihar	—	—	22	Szabolcs	—	—	15
Borsod	—	—	15	Szatmár	—	—	30
Brassó	—	—	1	Szepes	—	—	11
Csanád	—	—	1	Szerém	—	—	1
Csongrád	—	—	3	Szilágy	—	—	10
Esztergom	—	—	5	Szolnok Doboka	—	—	4
Fehér	—	—	7	Tolna	—	—	10
Gömör	—	—	6	Torda Aranyos	—	—	1
Győr	—	—	2	Torontál	—	—	3
Hajdu	—	—	9	Trencsén	—	—	21
Heves	—	—	13	Turócz	—	—	5
Hont	—	—	3	Ugocsa	—	—	14
Hunyad	—	—	4	Ung	—	—	16
Jász	—	—	5	Vas	—	—	9
Kolozs	—	—	2	Veszprém	—	—	15
Komárom	—	—	14	Zala	—	—	4
Krassó-Szörény	—	—	1	Zemplén	—	—	61
Liptó	—	—	11	Zólyom	—	—	1
Máramaros	—	—	20	Horvátország	—	—	1
Maros Torda	—	—	1	Összesen			676

b) **Külföld.**

Amerika	—	—	1	Morvaország	—	—	2
Ausztria	—	—	5	Németország	—	—	1
Galicia	—	—	10	Oroszország	—	—	2
Lengyelország	—	—	1	Románia	—	—	2
Litvánia	—	—	1	Szilézia	—	—	2

Összesen 26

A 10 legnagyobb számot feltüntető megye a következő: Pest a fővárossal együtt 79, Zemplén 61, Szatmár 30, Abauj 28, Sáros 27, Pozsony 23, Bihar 22, Trencsén 21, Máramaros 20, Bereg 18. Pestmegye nagyobb részvételét az intézet fekvése magyarázza. A többi helyek nagyobb kontingense az illető vidékek konzervatív szelleméből magyarázandó.

III.

A növendékek minősítési táblázata a belépés idején.

4 osztályú (gymnasiunai vagy polgári iskolai) bizonyítvánnyal léptek be.	152
4 osztálynál magasabb bizonyítvánnyal	26
Érettségi bizonyítvánnyal	32
Főlvételi vizsga alapján vételek fel	395

Az összes kezdő felvételek 702. A felvételi vizsgálatok mutatják a legnagyobb számarányt, ami az intézet különleges jellegéből magyarázható. A héber előképzettség a felvételnek egyik főalapja lévén, módot kell nyújtania az intézetnek azon számos zsidó ifjunak, kik nevelési irányuknál fogva a rendes iskoláztatásban nem részesülvén, inkább a héber tárgyakra fordították idejüket. A középiskolák másrészt igen kis kontingensét adják azoknak a tanulóknak, kik világi műveltségük mellett megszerezthették a felvételre szükséges héber és talmudi ismereteket is.

A következő IV. tábla a növendékek szüleinek számarányait tünteti fel foglalkozás szerint. A rabbikat, rabbihelyetteseket és hittanárokat, kiknek fiai vagy gyámfiái az intézetet látogatták, névleg is felsoroljuk.

IV.

A növendékek szülei foglalkozásuk szerint.

a) Rabbik, rabbihelyettesek és hitoktatók, kiknek fiai vagy gyámfiái a Ferencz József országos rabbiképzőintézetben jártak:

Abelesz József Lipót, rabbi, Privigye.
Adler Adolf, rabbihelyettes, Fadd.

- Dr. Adler Lipót, főrabbi, Baja.
Bande Illés, rabbih. Ráczeve.
5. Berger Lipót, rabbi, Vasvár.
Blumgrund Nátán, rabbi, Bolesó.
Braun Ferencz, rabbihelyettes, Verebély.
Büchler Juda v. rabbi.
Büchler Pinkász, rabbi, Mór.
10. Czuckermann Frigyes, vallástanító. Homonna.
Diamant Mór dr., rabbi, Trencsén.
Ellenbogen Lázár, hittanító, Nagy Magyar.
Elzász Manó, rabbi, Rózsashegy.
Engelsmann Izrael, rabbi, Zalaegerszeg.
15. Feldmann Mózes, rabbi, Budapest.
Feldmann Mátyás, segédrabbi, Mátészalka.
Feuereisen Zélig, rabbihelyettes, Lubl.
Fischer Antal Ensch, főrabbi, Makó.
Fischer Salamon, talmudtanító, Budapest.
20. Frankfurter Dávid, rabbi, Hollerschau, Morvaorsz.
Goldberger Simon, hittanító, Budapest.
Dr. Guttman Mihály, rabbiképzőint. tanár, Bpest.
Haasz Jakab, rabbi, Nagyszalonta.
Handler Márk, rabbi, Tata.
25. Dr. Hevesi Simon, rabbi, Budapest.
Dr. Klein Mór, főrabbi, N. Beckserek.
Klein Albert, rabbi, Szilas Balhás.
Klein József, rabbihelyettes, Aba (Fehér m.).
Kohn Ambrus, rabbi, Szill (Somogy).
30. Kohn Eliezer, v. r. Békéscsaba.
Kohn Eliezer, rabbi, Pécel.
Kohn Salamon, ny. rabbi, Budapest.
Krausz Mór, rabbih. Nagy-Vázsa (Veszprém).
Krausz Mór, rabbi, Komárom.
35. Marmorstein N. rabbi, Szenicz (Kudelka József gyámfia révén).
Kun Mór, rabbihelyettes, Tisza Igar.
Lebovits József, rabbi, Mágocs.
Lederer Gábor, rabbihelyettes, Tiszolcz.
Liebermann Lippmann, rabbi.
40. Nebel N. Lipót, rabbi.

- Neumann Bencze, rabbihelyettes, Özdög,
Dr. Pártos Sándor, rabbi, Dunaföldvár.
Rappaport Márton, rabbihelyettes, Erdőbénye.
Reiniger Jakab, rabbi.
45. Richter Zsigmond, rabbi, Érsekujvár. (Maga is járt
az intézetben 1877–79).
Rosenberg Ármin, rabbi, Budapest.
Krausz Gyula, rabbi, Lakompok (dr. Schmelczer
Izsák gyámja).
Schwarz Jakab, rabbi, Csáktornya.
Spitzer Vilmos, rabbihelyettes, Veszprém.
50. Steiner Ignác, rabbi, Facset.
Taub Jakab, rabbi, Lovasberény.
Venetianer Albert, rabbihelyettes, Kecskemét.
Weinberger Ignác, rabbihelyettes, Szent Endre.
Weisz Mór, rabbi, Jablonitz.
55. Wiener Márk, rabbi, Kőszeg.
Wolf József, rabbi, Kalocsa.

b) Egyéb foglalkozásaik.

Bérlő	10	Kántor és metsző	48
Földbirtokos	12	Kereskedő (Kiskereske-	
Földműves	5	kedő, nagykereske-	
Gazda	7	dő, szatócs, ügynök	
Gyáros	3	és korcsmáros)	288
Hitk. alkalmazott	13	Mérnök és ügyvéd	3
Hivatalnok	28	Tanár	2
Iparos, kézműves és munkás	62	Tanító	61

Az itt hiányzó szám részint ismeretlen foglalkozásu, részint magánzó, nagyjából pedig özvegy.

V.

Érettségítettek 1916-1917 végéig.

Az évszám az érettségi évre vonatkozik.

- Abelesz Ármin, Sopron 1899. Adler Vilmos, Tolna 1889.
Adler Salma Lőb, (Lipót) Almási Antal, Nyitra 1893.
Szolnok Doboka 1906. Alt Jenő, Bács-Bodrog 1906.

- Bánde Zoltán, Pest 1902.
Bárány József, Hajdu 1881.
Bauer Mór, Komárom 1892.
Berger Salamon, Szabolcs 1905
Bergmann Emil, Szepes 1902
Berkovits Nátán, Ung 1906.
Bernát M. Miklós, Szolnok-Doboka 1911.
Bernstein Béla, Veszprém 1887
Bernstein Salamon, Bodrog 1882.
Bichler, 1888-tól kezdve
Büchler Adolf, Turóc 1887.
Biszeliches Jakab M. Brody (Galicia) 1898. mérnök.
Blau Lajos, Gömör, 1883.
Blech Gyula, Gorlice (Galicia) 1912.
Blech Lajos, New-York 1908 orvos.
Borsodi (Klein) József, Borsod 1900.
Braun Salamon, Trencsén 1889.
Breuer József, Komárom 1901 mérnök.
Breuer Mór, Komárom 1892-ben f-be lépett.
Büchler Jenő, Heves 1905.
Büchler Sándor, 1889.
Bukszbaum Izsák, Szabolcs 1891.
Burger Dezső, Hajdu 1911.
Burger Izidor, Zemplén 1912.
Czukermann Izidor, Zemplén. 1893. Máv. mérnök.
Diamant Béla, Pozsony 1906, rabbi (Misslitz).
Diamant Gyula, Bihar 1887.
Diamant Gyula, Nyitra 1907
Diamant Izidor, (Timár Izsó) Pozsony 1898. tanár, Bpest.
Dományi Ármin, Heves 1892, tanár.
Duschinszky Jakab, Pozsony 1897. Meghalt.
Edelstein Bertalan, Budapest 1896.
Ehrenhaft Henrik, Sopron 1892
Eidelhoch Pinkász, (Pál) Bereg 1909.
Eisenberg Bernát, Oszovecz Litvánia 1901. Bonyhád ügyv.
Eisenberg Géza, Szerem 1913.
Eisler Mátyás, Pest 1885.
Ellenbogen Ignác, Vas 1913.
Ellenbogen Márk, Vas 1916.
Elzász Bernát, Nyitra 1884.
Engelberg József, Pest 1911.
Engländer (Endrei) Gerzson, Bihar 1894. Tanár.
Enten Manó, Sáros 1905.
Farkas (Farbenblum) József, Bereg 1892.
Farkas József, Szatmár, 1891 mérnök.
Farkas Miklós, Bpest 1905.
Feldmann Áron, Pozsony 1906.
Feldmann József, Szatmár 1882.
Feldmann Salamon, Pozsony 1910. Orvos.
Fényes (Feuerlicht) Mór, Zemplén 1887.
Fischer Ernő, Szatmár 1892 orvos.
Fisch Lipót, Szatmár 1910.
Fischer Bernát, Moson 1912.

- Fischer Ede, Turóc 1883.
 Fischer (Makai) Emil, Csanád 1889. Meghalt.
 Fischer Gyula, Fehér 1881.
 Fleischmann Illés, 1896, ügyv.
 Fleischmann László Pest, 1897, orvos.
 Frank József, Pozsony 1890.
 Freimann Gyula, Nyitra 1890. Máv. hivatalnok.
 Freireich Simon, Szepes, 1906, orvos.
 Freund (Barta) Mór, Nyitra 1894, tanár. Losonc.
 Fried Ábrahám, Máramaros 1911.
 Fried Manó, Máramaros 1913.
 Friedmann Gyula, Nógrád 1897.
 Friedmann Hilel, Szatmár 1915.
 Friedmann Mór, Pozsony 1909.
 Friedmann Mór, Zemplén 1916.
 Friedman Sámuel 1906. 1910-ben befejezte orvosi tanulmányait Philadelphiában, orvos New Jersey államban.
 Friedmann Simon, 1893. Wienben végezte theologiai tanulmányait. 1907 óta rabbi Troppauban.
 Frisch Ármin, Abauj 1889.
 Fuchs Antal, Somogy 1899 ügyvéd Budapest.
 Fürst Salamon, Esztergom 1897, mérnök.
 Gerson József, Nógrád 1911.
- Gerstl Izsák (Ignác), Sáros 1904.
 Geyer Arthur, Bpest 1912.
 Goitein Zsolt, Bpest 1917.
 Goldberger Izidor, Esztergom 1897.
 Goldberger Kálmán, Nyitra 1892, orvos (Galántha)
 Goldberger Zsigmond, Pest 1887.
 Goldklang Arnold, Nyitra 1911 orvos.
 Goldklang Lázár, Nyitra 1911, orvos.
 Goldmann Benő, Vas 1907, orvos.
 Goldmann Dávid, Pozsony 1911.
 Goldschmied Lipót, Nógrád 1887.
 Graf Gyula, Pest 1887.
 Gross Ede, Árva 1894, tanár.
 Gross Márton, Ung 1882. Máv. állomásfőn. Stubnya.
 Grossmann Zsigmond, Bpest. 1900.
 Gruder Adolf, Borsod 1893 ügyvéd.
 Grünberg Tivadar, Budapest 1913.
 Grünberger Márton, Trencsén 1894, mgh. mint egyet. hallg.
 Grünstein Jakab, Szatmár 1906.
 Grünwald Henrik, Zemplén 1906, ügyvéd, Szombathely.
 Grünwald Illés, Nyitra 1908.
 Grünwald Nándor, Zemplén 1913.
 Grünwald Sándor, Zemplén 1912.

- Güncler Márk, Zemplén 1892. orvos, Kiskunfélegyháza.
 Guttmann Mihály, Bihar 1899.
 Guttmann Simon, Bács 1908.
 Haaz Simon, Turóc, 1883, orv.
 Händler Salamon, Zemplén 1915.
 Hamvai (Zeelenfreund) Sándor, Szabolcs 1905.
 Hevesi (Handler) Simon, Pest 1887.
 Heller (Béla) Bernát, Trencsén 1890.
 Heller (Hegedűs) Izidor, Turóc, 1891, tanár Bpest.
 (Herskovics) Horvát Dezső, Bihar 1890.
 Herskovits Mózes, Szatmár 1889.
 Herzog Manó, Budapest 1881.
 Herzog Sámuel, Arad 1914.
 Heves Kornél (Weinstein Sámuel), Heves 1891.
 Hirsch Márton, Kolozs 1915.
 Hirsch (Gottlieb) Teofil Zólyom 1896, ügyvéd Bpest.
 Hirschbein Lázár, Trencsén 1890.
 Hirschfeld Manó, Nyitra 1898.
 Hirschler Ignác, Veszprém 1896.
 Hoffer Ármin, Heves 1890.
 Hoffmann (Miksa) Mendel, Szilágy 1914.
 Hornstein József, Sáros 1910.
 Horovitz József, Bars 1901.
 Junger Mózes (Mór), Zemplén 1904.
 Kaiser Manó, Nyitra 1897, ügyvéd Budapest.
 Kán Izsó, Budapest 1912.
- Kandel Samu, Nyitra 1905. (Katscher) Kerekes Ignác, Nyitra 1892. Magániskola tulajdonosa.
 Kecskeméti Ármin, Pest 1892.
 Kecskeméti Lipót, Pest 1884. (Klein) Kelen Ferencz, Szatmár 1889, tanár Bpest.
 Keleti Lajos, Nógrád 1915.
 Kiss Chájim, 1908.
 Klein Ábrahám Szatmár 1913.
 Klein Ármin, Zemplén 1910, orvos.
 Kiss (Klein) Arnold, Ung 1889.
 Klein Bernát (Bárucl), Sáros 1907.
 Klein Dezső, Heves 1893.
 Klein Henrik, Zemplén 1911.
 Klein József, Heves 1885.
 Klein József, Győr 1908.
 Klein Miksa, Zemplén 1909.
 Klein Salamon, Zemplén 1915.
 Klein Sámuel, Bereg 1911.
 Kohlbach Bernát, Liptó 1884, tanár Ppest.
 Kohn Andor, Somogy 1904.
 Kohn Ármin, Liptó 1881.
 Kohn (Paplof) Bernát, Pozsega (Horváto.) 1896. Hivatalnok.
 Kohn Gyula, Komárom 1902. Mérnök.
 Kohn Izidor, Liptó 1889.
 Kohn József Sámuel, Pest 1882.
 (Kohn) Vágvölgyi Lajos, Trencsén 1898.
 Kraemer Lipót, Zemplén 1883, orvos, megh. 1917.
 Krausz Ignác, Nógrád 1907.
 Krauss Sámuel, Zala 1889.

Kun Lajos, Heves 1908.
 Láczer Dénes, Pest 1915.
 Lebovits Manó, Zemplén 1910.
 Lebovics Sándor, Nógrád 1905.
 Lederer (Gábor) Ignác, Abauj 1888, int. tulajdonos Bpest.
 Lefkovits Salamon, Liptó 1895. Orvos.
 Leipniker Márk, Békés 1890.
 Lenke (Löwenrosen) Manó, Pozsony 1888.
 Lézmann Jenő, Ugocsa 1907.
 Lichtblau Ferencz, (Fáti) Szabolcs 1907.
 (Lichtmann) Lantos Mór, Pozsony 1899. ügyvéd, Bpest.
 Lichtmann Mór, Szatmár 1891.
 Links Ignác, Trencsén 1891.
 Lipene (Hermann) Juda Hersch, Máramaros 1906.
 Löwinger Adolf, Nyitra 1892.
 Löwinger Salamon, Pest 1898.
 Lövy Ferencz, Békés 1888.
 Lövy Manó, Nyitra 1904.
 Lorber Leó, Budapest 1916.
 Luria Adolf, Sopron, 1915.
 Maljarevits Izsák, Oroszorsz. 1898.
 Mandl (Vásárhelyi) Ármin, Zemplén 1888.
 Mandl Áron Lőb, Nyitra 1893.
 Mann Lajos, Abauj 1909.
 Mann Mór, Abauj 1911, meghalt a háboruban katonai orvosi szolgálata közben.
 Márk Lipót, Nyitra 1908.

Molnár (Morgenstern) Ernő, Budapest 1909.
 Moskovics Ábrahám, (Mosonyi Albert) Zemplén 1889.
 Moskovits Árpád, Zemplén 1915.
 Müller Salamon, Máramaros 1911.
 Nádai (Neuman) Gvula, Szatmár 1885.
 Nebel Ábrahám Izsák, Ung 1913.
 Neubrunn Gusztáv, Budapest 1896.
 Neumann Adolf, Hont 1910.
 Niedermann Mór, Nyitra 1911.
 Ostern Lipót, Budapest 1891 ügyvéd Budapesten.
 Pelczer József, Tolna 1911.
 Péner Miklós, Szatmár 1909.
 Péner Tibor, Szatmár 1910, ügyvéd Budapest.
 Pfeiffer Ármin, Veszprém 1896.
 Pártos (Pinkusfeld) Sámuel, Borsod 1881.
 Pláner Salamon, Zemplén 1903.
 Platscheck Gyula, Nyitra 1898.
 Pollak Géza, Gömör 1912.
 Pollak Miksa, Sopron 1888.
 Pollak Sándor, Nyitra 1893.
 Preisz Károly, Wien 1897. orvos Budapest.
 Printz József, Zemplén 1898.
 Quittner József, Nyitra 1897.
 (Rappaport) Pap Béla, Zemplén 1892.
 Redlich Lipót, Besztercze Naszód 1904.

Reisz Vilmos, Nyitra 1903 r. Fort Wayne Ind. Amerika.
 Resofszi Artur, 1913.
 Richtmann Mór, (Mózes) Zemplén 1900.
 Robitsek Sándor, Bpest 1907, tanár Bpest.
 Rosenbaum Sámuel, Bereg 1910.
 Rosenberg Ede, Szabolcs 1885.
 Rosenberg Izidor, Szilézia 1888.
 Rosenberg Salamon, Bpest 1910.
 Rosenberg Sándor, Szatmár 1893.
 Rosenberg Zsigmond, Bpest 1907.
 Rosenblüh Jenő, Ugocsa 1891.
 Rosengarten Vilmos, Hunyad 1906.
 Rosenstein Mór, Komárom 1881.
 Rosinger József, Borsod 1905. orvos.
 Roth Salamon, Bihar 1911.
 Rubinstein Jeremiás, Abauj 1896, ügyvéd Edelény.
 Rubinstein Mátyás, Fehér 1888.
 Rudolfier Antal, Nyitra 1887.
 Salamon Kálmán, Bereg 1907.
 Salamon Pál, Bereg 1914.
 Salzer Géza, Budapest, 1893. Hivatalnok.
 Schärf Izidor, Besztercze Naszód 1895.
 Schlesinger Sámuel, Hont 1907.
 Schmelczer Izsák, Bács 1910.
 Schönfeld Áron, Szatmár 1900.

Schönfeld Ferencz, Ugocsa 1905. orvos.
 Schönfeld József, Ugocsa 1903. ügyvéd Budapest.
 Schönwald Károly, Heves 1898.
 Schornstein Náchum, Galicia 1898.
 (Schük) Sik Bernát, Nyitra 1898.
 Schulsinger Henrik, Galicia 1911.
 Schwarz Béni, Bpest 1904.
 Schwartz Benjámín, Bihar 1903.
 Schwarz Gábor, Hajdu 1891.
 Schwarz Lázár, Zemplén 1909. megh. 1909.
 Schwarz Miksa, Szabolcs 1882.
 Schwarz Mór, Zala 1889.
 Schwarz Sámuel, Ugocsa 1904.
 Silberfeld Jakab, Heves 1898.
 Silbermann Adolf, Zemplén 1907.
 Silberstein Dezső, Tolna 1909.
 Singer Bernát, Zemplén 1888.
 Singer Jakab, Borsod 1890.
 Sonnenfeld Jakab, Pozsony 1909.
 Spiegel Ármin, Heves 1904.
 Spira Jakab, Zemplén 1887.
 Stein Sió, (Zsigmond) Máramaros 1901.
 Steiner Lajos, Árva 1890.
 Steiner Márkus, Pozsony 1889.
 Steiner Sándor, Bars 1910.
 Steiner Simon, Pozsony 1895.
 Steiner Vilmos, Pest 1905.

- Steinhardt Izidor, Árva 1905.
 Steinherz (Szegő) Adolf,
 Bpest 1894, tanár Bpest.
 Steinherz Jakab, Pozsony
 1881.
 Stern Ignác, Gömör 1907.
 Stieglitz Mór, Liptó 1892.
 ügyvéd Besztercebánya.
 Streicher Dávid, Ung 1895.
 Szabó Gyula, Máramaros
 1910.
 Szilcz József, Baranya 1905.
 Teller Kálmán, Komárom
 1894, ügyvéd Bpest.
 Thóman Simon, Ung 1905.
 Trebitsch Jenő, Bpest 1914.
 Ungar Simon, Szatmár 1886.
 Urbach Henrik, Szilézia 1899.
 Vajda (Wiener) Béla, Csong-
 rád 1883.
 Vajda (Weisz) Ernő, Somogy
 1910.
 Venetianer Lajos, Pest 1886.
 Wassermann Ödön, Ugozca
 1907. megh. 1908.
 (Weinberger) Loránd Sándor,
 Zemplén 1914.
 Weinstein Pinkász, Jász 1909.
 Weisz (Klemen) Adolf,
 Veszprém 1882. Mh. 1917,
 mint tábori rabbi.
 Weisz Armin, Budapest 1896.
 Weisz Bernát, Abauj 1892.
 Weisz Elemér, Bpest 1907.
 Weisz Elemér, Budapest 1916.
 Weisz Emánuel, Szatm. 1905.
 Weisz Izsák, Zemplén 1889.
 Weisz Jakab, Nyitra 1908,
 ügyvéd.
- Weisz Miksa, Bpest 1891.
 Weisz Miksa, Nógrád 1908.
 Weisz Miksa, Nyitra 1909.
 Weisz Mór, Nyitra 1894.
 Weisz Móricz, Szatmár 1893.
 Weisz Mór, Hajdu 1912.
 Weisz Sámuel, Szabolcs 1900.
 (Weisz) Vajda Zsigmond,
 Bpest, 1897. orvos, Óbuda.
 Weiszberger Ábrahám, Ko-
 lozs 1890.
 Weiszberger H. Lébi, Zemp-
 lén 1905.
 Weiszburg Béla, Zemplén
 1899. ügyvéd Budapest.
 Weiszburg Gyula, Zemplén
 1886.
 Weiszfeld Salamon, Ugozca
 1909.
 Weiszkopf Artur, Bpest 1893.
 Wellesz Gyula, Bpest 1891.
 Wiener (Vas) Antal, Csongrád
 Wiener Márkus, Trencsén.
 Wiesner Henrik, Abauj
 1891.
 Winkler Ernő, Pest 1913.
 Winkler Miksa, Zemplén
 1907.
 Winkler Sándor Zemplén,
 1887.
 Winkler Mór, Pest 1894.
 Wolf József, Budapest 1914.
 Wurmfeld Zoltán, Vas 1901,
 orvos.
 Zelenka Samu, Trencsén
 1892.
 Ziegler Ignác, Árva 1883.
 Zipser Dávid, Szepes 1906.
 Hivatalnok, Bpest.

A felső tanfolyam növendékei 1916-17 iskolaév végéig.

Az első szám a felsőbe való belépés évszáma.

- Abelesz Ármin, Sopron, 1891—93.
 Adler Salamon Lőb (Lipót), Szolnok Doboka, 1906-7.
 Adler Vilmos, Tolna, 1889, rabbiv. 1896.
 Alt Jenő, Bács Bodrog, 1906, alapv. 1907.
 5. Bände Zoltán, Pest, 1902, r. v. 1908.
 Bárány József, Hajdu, 1881, r. v. 1886.
 Bauer Mór, Komárom, 1892, a f. tf. I. osztályából
 1892-ben kilépett. Rabbi Wienben.
 Bernáth M. Miklós, Szolnok Doboka, 1911, r. v. 1917.
 Bernstein Béla, Veszprém, 1887, r. v. 1892.
 10. Bichler, 1888-tól kezdve Büchler Adolf, Turóc, 1887,
 r. v. 1892.
 Blau Lajos, Gömör, 1883, 1886, pályadíjnyertes, r. v. 1888
 Blumgrund Nattáli, Trencsén. A berlini rabbiszemi-
 náriumot és bécsi Israel-theol. Lehranstaltot látó-
 gatta. 1897-ben iratkozott be, r. v. 1901.
 Borsodi (Klein) József, Borsod, 1900, r. v. 1906.
 Braun Salamon, Trencsén, 1889, r. v. 1895.
 15. Breuer Mór, Komárom, 1892.
 Büchler Sándor, 1889. Két pályadíjat nyert, (1890 és
 1892) r. v. 1895.
 Bürger Izidor, Zemplén, 1912—17.
 Dékány Géza, Pest, f-be lépett 1890, kilépett 1895.
 Diamant Gyula, Bihar, 1887, r. v. 1893.
 20. Diamant Gyula, Nyitra, 1907. 1912-ben kilépett.
 Dományi Ármin, Heves, 1892. 1897-ben táv.
 Drechsler Miksa, Fehér, 1903. Két pályadíjat nyert,
 1904, 1906. r. v. 1909.
 Drobinszky Jakab, Varsó, 1887-ben lépett be, azután
 kilépett r. v. 1906.
 Edelstein Bertalan, Budapest, 1896, 1900-ban pálya-
 díjat nyert, r. v. 1902.
 25. Eisenberg Géza, Szerém, 1913—17.
 Eisler Mátyás, Pest, 1885, r. v. 1891.
 Ellenbogen Ignác, Vas, 1913—17.
 Ellenbogen Márk, Vas, 1916-17.
 Élzász Bernát, Nyitra, 1884, r. v. 1890.

30. Engelsmann Izidor, Zala, 1889.
Engländer (Eudrei) Gerzson, Bihar, 1894. 1896-ban pályaműve dicséretben részesült, 1897-ben kilépett.
Enten Manó, Sáros, 1905. r. v. 1911.
Farkas (Farbenblum) József, Bereg, 1892, r. v. 1898.
Feldmann Áron, Pozsony, 1906, 1907-ben pályadíjat nyert, r. v. 1912.
35. Feldmann József, Szatmár, 1882, r. v. 1888.
Fényes (Feuerlicht) Mór, Zemplén, 1887, r. v. 1893.
Fischer Ede, Turócz, 1883—86, (megh.)
Fischer (Makai) Emil, Csanád, 1889—1893, (megh.)
Fischer Gyula, Fehér, 1881, r. v. 1887.
40. Fleischmann László, Pest, 1897, orvos.
Fleischmann Samu, 1880—1885.
Flesch Ármin, 1882—87, r. v. 1888.
Frank József, Pozsony, 1890, r. v. 1896.
Frenkel Bernát, 1910, r. v. 1916.
45. Freund Eliezer (Alajos), 1890—93.
Friedländer Leó, 1888—90, meghalt.
Friedmann Dávid, 1889, r. v. 1894.
Friedmaun Gyula, Nógrád, 1897, r. v. 1903.
Friedmann Hilel, Szatmár, 1915—17.
50. Friedmann Mór, Zemplén, 1916—17.
Friedmann Simon, 1893. Wienben végezte theologiai tanulmányait. 1907 óta rabbi Troppauban.
Frisch Ármin, Abauj, 1889, 1891-ben pályadíjat nyert, r. v. 1895.
Gerson József, Nógrád, 1911, 1911—15-ig a f-ben, 1916-ban Breslauban a Jüdischtheol. Seminarban.
Gerstl Izsák (Ignác), Sáros, 1904, r. v. 1910.
55. Geyer Arthur, Budapest, 1912—17.
Goldberger Andor, Pest, 1903—8, r. v. 1909.
Goldberger Farkas, Románia, 1903—5.
Goldberger Izidor, Esztergom, 1897, r. v. 1903.
Goldberger Zsigmond, Pest, 1887—94.
60. Goldschmied Lipót, Nógrád, 1887, r. v. 1893.
Graf Gyula, Pest, 1887—91.
Gross Ede, Árva, 1894, tanár.
Grossmann Zsigmond, Bpest, 1900, r. v. 1906.
- Grünwald Illés, Nyitra, 1908, r. v. 1913.
Grünwald Sándor, Zemplén, 1912—17.
65. Güns Áron, Bács-Bodr., 1879—80. Hittan. Temesvár.
Guttmann Mihály, Bihar, 1899, pályadíjat nyert 1901, 1902, 1903. r. v. 1904.
Guttmann Simon, Bács, 1908, 1910-ben pályadíjat nyert, r. v. 1913.
Händler Salamon, Zemplén, 1915—17.
70. (Handler) Hevesi Simon, Pest, 1887, r. v. 1894.
Heller (Béla) Bernát, Trencsén, 1890, r. v. 1896.
Heller (Hegeđús) Izidor, Turócz, 1891—96, tan. Bpest.
(Herskovics) Horvát Dezső, Bihar, 1890, r. v. 1896.
Herskovits Mózes, Szatmár, 1889, r. v. 1895.
75. Herzog Manó, Budapest, 1881. 1886, pályadíjat nyert, r. v. 1887.
Herzog Sámuel, Arad, 1914-ben f-be lépett, önként jelentkezett és bevonult fegyveres szolgálatra a világháboruban Hadifogó y Oroszországban.
Heves Kornél (Weinstein Sámuel), Heves, 1891. r. v. 1898.
Hirsch Márton, Kolos, 1915-17.
Hirschfeld Manó, Nyitra, 1898, r. v. 1904.
Hirschler Ignác, Veszprém, 1896, r. v. 1902.
80. Hoffer Ármin, Heves, 1890, r. v. 1896.
Hoffmann Emil, Pest, 1886—1890, 1889-ben pályadíjat nyert.
Hoffmann (Miksa) Mendel, Szilágy, 1914—17.
Horovitz József, Bars, 1901, r. v. 1907.
Junger Mózes (Mór), Zemplén 1904 r. v. 1909.
85. Kahan Samu, 1884—5.
Kálmán Ödön, 1905, r. v. 1912.
Kandel Samu, pályadíj 1909 Nyitra, 1905, r. v. 1911.
Katz Márton, Bihar, 1899—1904, r. v. 1905.
Katz Márton, 1877.
90. Kecskeméti Ármin, Pest, 1892, 1896-ban pályadíjat nyert, r. v. 1898.
Kecskeméti Lipót, Pest, 1884, r. v. 1890.
Kelen (Klein) Ferencz, Szatmár, 1889—93. Tan. Bpest.

- Keleti Lajos, Nógrád, 1915—16.
95. Kircz József, Liptó, 1877—83.
Kiss Chájim, 1908, 1911-ben pályadíjat nyert, r. v. 1914.
Klein Ábrahám, Szatmár, 1913—17.
Kiss (Klein) Arnold, Ung, 1889, r. v. 1895.
Klein Dezső, Heves, 1893, r. v. 1899.
100. Klein József, Heves, 1885, r. v. 1891.
Klein Miksa, Zemplén, 1909, r. v. 1914.
Klein Sámuel, Bereg, 1910—16.
Kohlbach Bernát, Liptó, 1884, r. v. 1890.
Kohn Ármin, Liptó, 1881, r. v. 1888.
105. (Kohn) Vágvölgyi Lajos, Trencsén, 1898, r. v. 1904.
Krausz Ignác, Nógrád, 1907, (1908—9-ben Wien, Izr.-theol. Lehranstalt) r. v. 1913.
Krausz Sámuel, Zala, 1889, 1893-ban pályadíjat nyert r. v. 1894.
Kriszhaber Béla, Bács, 1886-91, r. v. 1893.
Kun Lajos, Heves, 1908, r. v. 1913
110. Láczer Dénes, Pest, 1915—17.
Lederer (Gábor) Ignác, Abauj, 1888—90.
Leipniker Márk, Békés, 1890, r. v. 1900.
Lenke (Löwenrosen) Manó, 1888—94.
Lichtmann Mór, Szatmár, 1891, r. v. 1897.
115. Links Ignác, Trencsén, 1891—95. rabbi.
Löwinger Adolf, Nyitra, 1892, r. v. 1898.
Löwinger Salamon, Pest, 1898, r. v. 1903.
Lóvy Ferenc, Békés, 1888, r. v. 1894.
Lorber Leó, Budapest, 1916—7.
120. Luria Adolf, Sopron, 1915—16, kilépett.
Maljarevits Izsák, Oroszország, 1898—99.
Mandl (Vásárhelyi) Ármin, Zemplén, 1888, r. v. 1894.
Molnár (Morgenstern) Ernő, Budapest, 1909, r. v. 1914.
Moskovits Árpád, Zemplén, 1915—16, kilépett.
125. Nádaí (Neumann) Gyula, Szatmár, 1885, r. v. 1891.
Nebel Ábrahám Izsák, Ung, 1913—17.
Neumann Ede, Budapest, 1877, r. v. 1883.
Neumann József, Zemplén, 1902.
Niedermann Mór, Nyitra, 1911, r. v. 1917.

130. Ostern Lipót, Budapest, 1891, ügyvéd Bpsten.
Péner Miklós, Szatmár, 1909, r. v. 1917.
Pfeiffer Izidor, Komárom, 1906, r. v. 1912.
(Pinkusfeld) Pártos Sámuel, Borsod, 1881, r. v. 1888.
Pollák Miksa, Sopron, 1888, r. v. 1894.
135. (Rappaport) Papp Béla, Zemplén, 1892, r. v. 1898,
1897-ben pályadíjat nyert.
Resofszki Artur, 1913—17.
Richtmann Mózes (Mór), Zemplén, 1900, 1902-ben pályadíjat nyert, r. v. 1906.
Rosenberg Ede, Szabolcs, 1885, r. v. 1891.
Rosenberg Salamon, Budapest, 1910—12.
140. Rosenblüh Jenő, Ugocea, 1891, r. v. 1895.
Rosenstein Mór, Komárom, 1881, r. v. 1886,
Rosinger József, Borsod, 1905—6, orvos.
Rubinstein Mátyás, Fehér, 1888, r. v. 1894.
Rudolfer Antal, Nyitra, 1887, r. v. 1893.
145. Salamon Pál, Bereg, 1914—17.
Salzer Géza, Budapest, 1893—5.
Scheiber Lajos, Vas, 1890, r. v. 1901.
Schlesinger Sámuel, Hont, 1907, 1909-ben pályadíjat nyert, r. v. 1913-ban.
Schmelczer Izsák, Bács, 1910, r. v. 1916.
150. Schönfeld Áron, Szatmár, 1900, 1903-ban és 1904-ben pályadíjat nyert, r. v. 1906.
Schönwald Károly, Heves, 1898, 1902-ben pályadíjat nyert, r. v. 1903.
Schornstein Náchum, Galícia, 1898, majd Berlinben (Lehranstalt) folytatta, u. o. végzett 1903-ban.
Schreiner Márton, Bihar, 1881—86, r. v. 1887.
(Schück) Sik Bernát, Nyitra, 1898, 1902-ben pályadíjat nyert, r. v. 1903.
155. Schwartz Benjámin, Bihar, 1903, r. v. 1909.
Schwarz Gábor, Hajdu, 1891, r. v. 1897.
Schwarz Jakab, Bihar, 1905, 1906-ban pályadíjat nyert, r. v. 1911.
Schwarz Miksa, Szabolcs, 1882, r. v. 1888.
Schwarz Mór, Zala, 1889, r. v. 1895.

160. Silberfeld Jakab, Heves, 1898, 1901-ben pályadíjat nyert, r. v. 1903.
 Singer Bernát, Zemplén, 1888, r. v. 1894.
 Singer Jakab, Borsod, 1890, r. v. 1896.
 Spiegl Ármin, Heves, 1904, 1907-bev pályadíjat nyert, r. v. 1910.
 Spira Jakab, Zemplén, 1887, 1889 és 1890-ben pályadíjat nyert, r. v. 1892.
165. Steiner Márkus, Pozsony, 1889, r. v. 1895.
 Steiner Vilmos, Pest, 1905, r. v. 1911.
 Steinherz Jakab, Pozsony, 1881, r. v. 1886.
 Stern Ignác, Gömör, 1907—12.
 Szöllösi Sámuel, 1904. (Schwarz r. Amerika)
170. Teller Kálmán, Komárom, 1894—97.
 Trebitsch Jenő, Budapest, 1914—17.
 Ungar Henrik, 1877—79.
 Ungar Simon, Szatmár, 1886, r. v. 1892.
 Urbach Henrik, Szilézia, 1899, r. v. 1905.
175. Vajda (Wiener) Béla, Csongrád, 1883, 1885/6-ot a berlini Lehranstaltban töltötte, a többi theol. évfolyamokat (1883—85, 1886—88) az intézeten végzte. r. v. 1889.
 Venetianer Lajos, Pest, 1886, r. v. 1892.
 (Weinberger) Loránd Sándor, Zemplén, 1914—17.
 Weisz (Kelemen) Adolf, Veszprém, 1882.
 Weisz Elemér, Budapest, 1916/17.
180. Weisz Izsák, Zemplén, 1889—90.
 Weisz Jakab, Nyitra, 1908—10, 1910-ben pályadíjat nyert, ügyvéd.
 Weisz Miksa, Budapest, 1891, 1895-ben pályadíjat nyert, r. v. 1897.
 Weisz Mór, Nyitra, 1894, 1897-ben pályadíjat nyert, r. v. 1900.
 Weisz Sámuel, Szabolcs, 1902, 1904-ben pályadíjat nyert, r. v. 1906.
185. Weiszberger Ábrahám, Kolozs, 1890/91.
 Weiszburg Gyula, Zemplén, 1886, r. v. 1892.
 Weizkopf Artur, Budapest, 1893, r. v. 1900.

- Wellesz Gyula, Budapest, 1891, 1894-ben pályadíjat nyert, r. v. 1897.
 Wiener Márkus, Trencsén, 1877—83.
 190. Wiesner Henrik, Abauj, 1891, r. v. 1898.
 Winkler Ernő, Pest, 1913—17.
 Wolf József, Budapest, 1915—17.
 Zelenka Samu, Trencsén, 1892.
 Ziegler Ignác, Árva, 1883, r. v. 1889.
 195. Zipser Dávid, Szepes, 1906—11.

VII.

Az intézetből kikerült rabbik és hittanárok névjegyzéke és működési helye.

- Dr. Adler Vilmos, 1896 óta r. Hatvan.
 „ Bände Zoltán, 1908 óta r. Csongrád, 1912 óta r. Kispest.
 „ Bárány József, 1887-ben hitszónok Debreczenben, 1888 óta hitk. tanfelügyelő a pesti izr. hitközségnél, 1891 óta r. Kecskeméten. Meghalt 1916.
 „ Bernstein Béla, 1892 óta r. Szombathely, 1909 óta r. Nyiregyháza.
 „ Blau Lajos, 1887-ben megbízott az alsó tanfolyam tanításával. 1889 óta az intézet rendes tanára, 1913 igazgatóhelyettes, 1914 óta az intézet igazgatója.
 „ Blumgrund Naftáli, 1901 óta r. Abony (Pest m.).
 „ Borsodi József, 1906 óta r. Szarvas, 1908 óta r. Nagyatád.
 „ Braun Salamon, 1895 óta tanár Budapesten.
 „ Büchler Adolf, 1892 óta az Israeilitisch theol. Lehranstalt (Wien) tanára. 1905 óta a Jews' College tanára, 1908 óta ugyanannak az intézetnek elnöke, London.
 „ Büchler Sándor, 1897 óta r. Keszthely, 1914 óta Budapesti egyet. m. tanár.
 „ Diamant Gyula, 1893 óta r. Vukovár.
 „ Drechsler Miksa, 1909 óta r. Szarvas, 1910 óta r. Temesvár.
 „ Edelstein Bertalan, 1902 óta r. Buda.

- Dr. Eisler Mátyás, 1890-ben helyettes tanár az Orsz. izr. tanítóképzőintézetben, 1891 óta r. Kolozsvár.
- „ Elzasz Bernát, 1890 óta r. Landsberg a. d. W. Németorsz.
- „ Engelsmann Izidor, 1898 óta hittanár Budapesten.
- „ Enten Manó, 1911 óta r. Marcali, 1914 óta r. Kassa.
- „ Farkas József, 1899 óta hitszónok és hittanár Fiume 1907 óta hittanár Budapest.
- „ Feldmann Aron, 1912-ben r. Pancsova, 1913 óta hittanár Budapest.
- „ Feldmann József, 1888 óta r. Czegléd.
- „ Fényes Mór, 1893 óta hittanár Budapest.
- „ Fischer Gyula, 1887-ben r. Győr, 1898 óta r. Prága (Csehorsz.), 1905 óta r. Budapest.
- „ Flesch Ármin, 1888-ban r. Ó-Kanizsa, 1889 óta r. Mohács.
- „ Frank József, 1897 óta r. Muraszombat, 1904 óta r. Fiume.
- „ Frenkel Bernát, 1916 óta hittanár Budapest.
- „ Friedmann Dávid, 1895-ben segédr. Szeged, 1898 óta r. Zsolna.
- „ Friedmann Gyula, 1903 óta r. Szentés.
- „ Frisch Ármin, 1898 óta hittanár Budapest.
- „ Gerson József, 1916 óta segédr. Szabadka.
- „ Gerstl Jakab, 1910 óta r. N. Szt. Miklós.
- „ Goldberger Andor, 1909 óta hittanár Budapest.
- „ Goldschmied Lipót, 1893 óta r. Mieslitz (Morvaorsz.), később r. Prossnitz.
- „ Grünwald Illés, 1913 óta r. Csáktornya.
- „ Guttmann Mihály, 1903 óta r. Csongrád, 1907 óta tanár a rabbiképző intézetben.
- „ Guttmann Simon, 1913 óta hittanár Budapest.
- „ Heller Bernát, 1896. középiskolai tanár Budapest.
- „ Herskovits Mózes, 1900 óta r. Somogy Szill.
- „ Herzog Manó, 1887 óta r. Kaposvár.
- „ Heves Kornél, 1898 óta r. Szolnok.
- „ Hevesi Simon, 1894 óta r. Kassán, 1897 óta r. Lugos 1905 óta r. Budapest.
- „ Hirschfeld (Havas) Manó, 1907 óta hittanár Budapest.
- „ Hirschler Ignác, 1902. r. Vasvár, 1913 óta titkár és hittanár Szeged.

- Dr. Hoffer Ármin, 1896 óta r. Szentés, 1902 óta r. Veszprém.
- „ Horowitz József, 1907 óta r. Karánsebes, 1910 óta r. Szombathely.
- „ Horvát Dezső, 1897 óta hittanár Budapest.
- „ Junger Mór, 1910 óta r. Siklós.
- „ Kálmán Ödön, 1912 óta r. Jászberény.
- „ Kandel Samu, 1911 óta hittanár Budapest.
- „ Katz Márton, 1907 óta hittanár Budapest.
- „ Kecskeméti Ármin, 1898 óta r. Makó.
- „ Kecskeméti Lipót, 1890 óta r. Nagyvárad.
- „ Kiss Henrik, 1914. óta r. Muraszombat.
- „ Kiss Arnold, 1895 óta r. Zsolna, 1897 óta r. Veszprém, 1900 óta r. Buda.
- „ Klein Dezső, 1899 óta r. Siklós, 1909 óta r. Nyitra.
- „ Klein József, 1901 óta r. Marcali, 1896 óta r. Szabadka, 1900 óta r. Kassa. Megh.
- „ Klein Miksa, 1915 óta tanár az intézetben.
- „ Kohlbach Bernát, 1890 óta r. Temesvár (Gyár), jelenleg tanár Budapest.
- „ Kohn Ármin, 1888 óta r. Belovár, 1889 óta r. Szigetvár. 1899 meghalt.
- „ Krausz Ignác, 1913-ban segédr. Kecskemét, 1916 óta r. Körmend.
- „ Krausz Sámuel, 1894 óta tanár az Orsz. izr. tanítóképzőintézetben, 1905 óta tanár az Isr.-theol. Lehranstaltban (Wien).
- „ Krishaber Béla, 1895 óta r. Kula, 1889 óta r. Erzsébetfalva.
- „ Kun Lajos, 1913 óta hittanár Budapest.
- „ Leipniker Márk, 1900 óta hittanár Budapesten.
- „ Lenke Manó, 1894 óta r. Ungarisch Ostrau (Morvaorsz), 1896 óta r. Besztercebánya, 1905 óta r. Lugos.
- „ Lichtmann Mór, 1898 óta segéd-rabbi és hitk. titkár Újpest.
- „ Löwinger Adolf, 1898 óta segéd-rabbi Szeged.
- „ Lövy Ferencz, 1894 óta r. Nagyatád, 1903 óta r. Marosvásárhely.
- „ Mandel (Vásárhelyi) Ármin, 1912 óta hittanár Bpest. Azelőtt r. Mindszent, Vágújhely, Szigetvár.
- „ Molnár Ernő, 1914 óta hittanár Budapest.

- Dr. Nádaí Gyula, 1891 óta r. Simánd. Megh. 1899.
 „ Neumann Ede, 1893 óta r. Nagykanizsa.
 „ Niedermann Mór, 1917. hittanár Budapest.
 „ Pap Béla, 1898 óta hittanár Budapest.
 „ Pártos Sámuel, 1888 óta r. Dunaföldvár.
 „ Péner Miklós, 1917.
 „ Pfeiffer Izidor, 1912 óta r. Sümeg.
 „ Pollak Miksa, 1894 óta r. Sopron.
 „ Richtmann Mózes, 1906. segédr. a pesti izr. hitközség-
 nél. 1907 óta az Orsz. izr. tanítóképzőintézet tanára.
 „ Rosenberg Ede, 1891 óta r. Ókanizsa. Megh. 1913.
 „ Rosenblüh Jenő, 1898 óta r. Szászváros. Megh. 1914.
 „ Rosenstein Mór, 1886 óta r. Tapolca, 1889 óta r.
 Nagykikinda.
 „ Rubinstein Mátyás, 1895 óta r. Mindszent, 1897 óta
 r. Orosháza, 1902 óta r. Szekszárd.
 „ Rudolfer Antal, 1894 óta r. Alsó Lendva.
 „ Scheiber Lajos, 1901. hittanár Budapest.
 „ Schlesinger Sámuel, 1914 óta r. Monor.
 „ Schmelczér Izsák, 1916 óta hittanár Budapest.
 „ Schönfeld Áron, 1906. r. Besztercebánya.
 „ Schönwald Károly, 1903 óta r. Tapolca.
 „ Schornstein Náchum, 1902-3. r. Luckenwalde (Bran-
 denburg), 1903 óta r. Mieslitz (Morvaország).
 „ Schreiner Márton, 1886. r. Dunapentele, 1887. r.
 Csurgó, 1891 óta tanár az Orsz. izr. tanítóképző-
 intézetben. 1894—1902 tanár a berlini Lehranstalt
 für die Wissenschaft des Judentums-on. (Beteg).
 „ Schwarcz Benjámín, 1909 óta hittanár Budapest.
 „ Schwarz Gábor, 1897 óta r. Károlyváros, 1900 óta
 hittanár Zágráb.
 „ Schwarz Jakab, 1911 óta hittanár Budapest.
 „ Schwarz Miksa, 1888 óta r. Eger. Megh.
 „ Schwarz Mór, 1896. r. Turócz Szentmárton, 1898 óta
 r. Győr.
 „ Sik Bernát 1903 óta r. Károlyváros.
 „ Silberfeld Jakab, 1904 óta hitészónok Nyiregyháza,
 1907 óta r. Aranyosmarót, 1913 óta r. Békéscsaba.
 „ Singer Bernát, 1894 óta r. Tapolca, 1902 óta r. Sza-
 badka. Megh. 1916.

- Dr. Singér Jakab, 1897 óta r. Temesvár (Gyárvaros).
 „ Spiegel Ármin, 1910. r. Szarvas, 1911 óta r. Esztergom.
 „ Spira Jakab, 1892 óta r. Bisenz (Morvaország). 1894
 óta r. Mährisch Ostrau.
 „ Steiner Márkus, 1896 óta r. Bielitz (Szilézia).
 „ Steiner Vilmos, 1911 óta r. Hátszeg.
 „ Steinherz Jakab, 1886. r. Nagyatád, 1888 óta r. Szé-
 kesfehérvár.
 „ Ungár Simon 1892 óta r. Szekszárd. 1901 óta r. Eszék.
 „ Urbach Henrik, 1905 óta r. Dolna Tuzla (Bosznia).
 1909 óta r. Zemun.
 „ Vágvölgyi Lajos, 1905 óta r. Csurgó, 1906 óta r. Arad.
 „ Vajda Béla, 1889. r. Nagy Abony. 1902 óta r. Losonc.
 „ Venetianer Lajos, 1893 óta r. Csurgó, 1896 óta r.
 Lúgos, 1897 óta r. Ujpest.
 „ Weisz Miksa, 1897 óta hittanár és szakfelügyelő a
 pesti izr. hitközségnél.
 „ Weisz Mór, 1900 óta a Chevra Kadisa liturgistája
 Budapest.
 „ Weisz Sámuel, 1907 óta hittanár Budapest.
 „ Weiszburg Gyula, 1892 óta a pesti izr. hitközség
 segédrabbija, 1905 óta a pesti izr. hitk. főtátrára.
 „ Weiszkopf Artur, 1900 óta r. Rozsnyó, 1909 óta r.
 Turócz Szentmárton, 1911. óta r. Rézsahegy.
 „ Wellesz Gyula, 1898. r. Csurgó, 1900 óta r. Nagybit-
 tse, 1910 óta r. Óbuda, megh. 1914.
 „ Wiesner Henrik, 1900. helyettesr. Buda. 1902 óta r.
 Bezdán.
 „ Ziegler Ignác, 1889 óta r. Karlsbad.

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

Dr. Gedő Árpád, A Ferencz József alap	—	—	—	—	—	1
---------------------------------------	---	---	---	---	---	---

TUDOMÁNY.

Dr. Blau Lajos	}	A természet és szellem világából Keresztény hebraisták	—	—	—	9
----------------	---	---	---	---	---	---

Dr. Klein Miksa és Dr. Molnár-Morgenslern Ernő	}	Ábrahám ben Dávid mint történész	—	—	—	52
--	---	-------------------------------------	---	---	---	----

Dr. Mezey Ferencz, Az országos rabbiképző intézet	—	—	—	—	81
Dr. Blau Lajos, Az országos rabbiképző-intézet előtörténetéhez	—	—	—	—	88
Dr. Venetianer Lajos, Rabbiképzők	—	—	—	—	159
Dr. Fischer Gyula, A rabbiképző-intézet első tanítványai	—	—	—	—	169
Dr. Hevesi Simon, A mi homiletikánk	—	—	—	—	173
Dr. Klein Miksa, A Ferenc József Országos rabbiképző-int. könyvtára	—	—	—	—	185
Dr. Guttmann Mihály, Az országos rabbiképző-intézet növendékeinek statisztikája	—	—	—	—	196

IRODALOM.

Irodalmi szemle	—	—	—	—	—	67
-----------------	---	---	---	---	---	----

KÜTFÖK.

322. szám. A magyarországi izraeliták Országos Irodája Elnökségének felterjesztése az Országos Rabbiképző Intézetnek Ferencz József király nevében való eínevezése tárgyában és az erre vonatkozó királyi engedély	—	—	—	—	—	63
--	---	---	---	---	---	----

VEGYES.

Irodalmi hírek. — Halévy József. — Dr. Kelemen Adolf. — Rabbiavatás. — Mécsiáng és babér. — Helyreigazítás.	—	—	—	—	—	—
---	---	---	---	---	---	---

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYÜJTEMÉNY